

**АКАДЕМИЯИ ИЛМҲОИ
ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН**

Аслиддин Низомӣ

**ШАШМАҚОМ ВА НАЗМИ
ФОРСИИ ТОҶИКӢ**

**(Пайвандии шеърӯ мусикӣ
дар фарҳанги тоҷик)**

**Зери назари академик Фарҳод Раҳимӣ,
Президенти АИ Ҷумҳурии Тоҷикистон**

**Душанбе:
"Дониш", 2016
www.ravshanfikir.tj**

Муҳаррири илмӣ: **Абдунабӣ Сатторзода**, доктори илмҳои
филология, профессор

Муқарризон:

Узви вобастаи Академияи илмҳои Тоҷикистон
доктори илмҳои филология - **М. Муллоаҳмадов**,
Доктори илмҳои таърих, профессор **З. Акрамов**

Китоби мазкур аввалин асари илмиест, ки ба таҳқиқи ҳамачонибаи масъалаи пайвандии шеъри форсии тоҷикӣ ва мусиқии хирфаии халқи тоҷик бахшида шудааст. Муаллифи асар доктори илмҳои санъатшиносӣ Аслиддин Низомӣ бо таъя ба маълумоти иддаи зиёди рисолаҳои олимони мутақаддим - Ибн Хурдодбех, Ал-Киндӣ, Ал-Форобӣ, Ибни Сино, Муҳаммад Нишопурӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Қутбиддини Шерозӣ, Сафиуддини Урмавӣ, Абдулқодири Мароғай, Маҳмуд Хусайнӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Камолиддин Биноӣ, Начмиддини Кавқабӣ, Дарвешалӣ Чангӣ, инчунин бо истифода аз осори ба ҳамин муаммо бахшидашудаи муаллифони муосири тоҷик ва ҷаҳонӣ муносибати шеър ва мусиқиро мавриди таҳлил қарор додааст. Дар китоб қулли ҷанбаҳои шаклбандӣ, маънавӣ ва бадеӣ-эстетикӣ мусиқии классикӣ тоҷикӣ - Шашмақом дар муқоиса бо анвои пурғановати назми форсии тоҷикӣ - ғазал, тарона, мухаммас, тарҷеъбанд, рубоӣ, байт, мустазод ва ғ. мавриди таҳлили хирфаӣ қарор гирифтааст.

Китоб барои доираи васеи муҳаққиқони мусиқӣ ва назми форсии тоҷикӣ, инчунин барои қулли мухлисони хунари волои Шашмақом пешбинӣ карда шудааст.

ISBN 978-99975-55-23-6

САДО, ЗАМОН ВА ИНСОН (Ба ҷойи пешгуфтор)

*Сирр пинҳон аст андар зеру бам,¹
Ҷош агар гӯям, ҷаҳон бар ҳам занам
(Ҷалолиддини Балхӣ)*

Маълум аст, ки инсоният дар тайи миллионҳо соли рушди тамаддуни хеш танҳо қариб сад ҳазор сол қабл аз замони мо ба сухан гуфтан оғоз кардааст. Яъне маҳз аз ҳамин давра сар карда аҷдодони мо қобилияти тавассути сухан ба ҳамдигар фаҳмондани мақсаду мароми хеш ва ин ё он маъниҳоро сазовор гардиданд.

Олимон чунин ақида доранд, ки ин амал нахуст ҳамчун зарурати ба ҳамдигар фаҳмонидани услуби омода сохтани аслиҳаи шикорӣ (тез кардани санг) ба миён омада, аз ҳамон замон то ҳол сухан ҳамчун воситаи бузургтарини муошират байни насли одам хидмат менамояд.

Вале дар айни замон ҳамчунин аз таҳқиқоти антропологӣ ва мардумшиносӣ дақиқан маълум аст, ки инсоният то оғози давраи истифодаи сухан миллионҳо сол савту садо ва овозҳои махсусро ба сифати олоти муошират васеъ истифода мебард. Дар ин хусус Ибни Сино дар "Китоб-уш-шифо" навишта буд, ки аз қадимтарин айём овоз, ё худ садо на танҳо ҳамчун воситаи асосии муошират, балки яке аз шартҳои асосӣ, омили бузургтарин дар ҷараёни таъмини идомаи насли мавҷудоти зинда ба шумор мерафт, зеро маҳз сифатҳои акустиکیи овоз қудрати аз кулли монеаҳои миёни мавҷудоти зинда убур карданро соҳиб мебошад.

¹ Зеру бам - садоҳои пасту баланди мусикӣ, ё худ пардаҳои оҳанг (А.Н.)

Ин ақидаро Ибни Сино чунин ифода кардааст: "Мавҷудоти зинда идомаи насли худро тавассути иҷтимоъ таъмин менамоянд ва иҷтимоъ танҳо тавассути бо садои махсус даъват намудани ҳамдигар сурат мегирад... Ҳамчунин тавассути садобарориҳои махсус ҳайвонот ҳамдигарро ба ёри даъват мекунанд, аз хавфу хатар огоҳ мекунанд. Пайдост, ки маҳз ҳамин гуна овоз ва садобарориҳо воситаи ягонаи муошират ба шумор мерафтанд, зеро садо хислате дорад, ки кулли монетаҳоро убур мекунад ва кудрате дорад, ки ба масофаҳои дур низ рафта мерасад. Насли одам низ ба ин гуна воситаи муносиб эҳтиёҷ пайдо намуда, аз имкониятҳои фароҳи эҳсосоти он зина ба зина истифода кардааст».²

Пас бо итминони комил метавон гуфт, ки инсоният миллионҳо сол қабл аз он, ки ба истифодаи суҳанони маънидор шурӯъ намояд, садоҳои гуногун (фарёду наъра, ҳаё-хуй аснои шикор, навозишу таҳдид дар муошират ва ғ.) ва шаклҳои мухталифи овозбарориро азбар намуда буд. Яъне лаҳнҳои хоси овозӣ ва услуби садобарорӣ, ки ин ё он намуди эҳсосоти одамро ифода карда метавонистанд, хеле қадимтар аз давраи истифодаи калом ба вучуд омадаанд.

Мусиқӣ ҳамчун навъи ҳунар маҳз аз ҳамин омил таъсиррасонӣ ба эҳсосот, яъне аз нахустин падидаҳои малакаи садобарории инсон сарчашма гирифтааст. Яке аз хусусиятҳои асоситарини мусиқӣ дар он аст, ки ин ҳунари олий аз зумраи "ҳунарҳои замонӣ" ба ҳисоб меравад ва кулли маҷмӯи воситаҳои баёнии он маҳз дар тӯли чараёни замони муайян ифода карда мешаванд.

Дар ҳамин ҳолат зарур аст, ки замони ифодаи ин ё он эҳсосот ҳатман бояд аз давраҳои муайян ва такроршаванда иборат гардида бошанд, зеро қобилияти дарқунандагии

² Абӯалӣ Ибни Сино. Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ (аз «Китоб-уш-шифо»).- Қоҳира.- 1956.-С.7 (аз арабӣ тарҷимаи мо – А.Н.)

инсон кудрати қабули садоҳои бенизом ва овозҳои бемаъниро надорад. Аз ҳамин сабаб пайдост, ки ба сифати "замонӣ"³ будани мусиқӣ хусусияти дуввум - ҳатман соҳиби вазни муқаррар ва даркшаванда будани он илова мегардад, яъне "вазн ва замон" аз нахустин давраи инкишофи ҳунари овозбарорӣ тавҳам рушд намудаанд.

Қонуниятҳои табиӣ ва ирсии ин омилҳоро метавон аз қоидаҳои ҳаракати ҷирмҳои осмонӣ, мушоҳидаи офтобу моҳтоб, иваз шудани шабу рӯз ва фаслҳои сол ва дигар ҳодисаҳои рӯзмарраи табиат, ки инсон ба он баҳо меод, пайдо кард. Тамоми намуди ҳаракатҳои табиати атроф, тамоми расми одии зиндагӣ ҳамеша тобеи қонуниятҳои "вазн" (ритм) қарор гирифта буд ва инсон вобаста ба ин кулли рафтору кирдори хешро низ мутобиқи риояи қонунҳои "вазн ва замон" ба низом мебаровард.

Қонуни тавозун (ритм, гармония) ҳатто дар сатҳи кучактарин ҷузъи материя - ҳуҷайраҳо амал мекунад ва олимони муайян кардаанд, ки кулли ҷисмҳои табиат аз электрон ва протонҳои дохили атом сар карда то ҷирмҳои бузургтарини осмонӣ - ҳама аснои ҳаракати хеш соҳиби ритми муайян ва ҳамоҳанг мебошанд. Масалан, яке аз олимони маъруфи соҳаи физикаи ядрои Ф.А.Гареев чунин меҳисобад, ки ҳаракати ҳамаи ҷисмҳои кайҳонӣ комилан бо меъёрҳои дохилии атом - яъне ҳаракати заррачаҳои протон ва электронҳо ҳамоҳанг (мусовӣ) мебошанд. Ва айнан ҳамин гуна ҳамоҳангӣ дар олами садоҳо (овозҳо) низ мушоҳида карда мешавад.⁴

Ин мушоҳидаи олими муосири замони мо мебошад, вале айнан ҳамин гуна шарҳи ин муамморо мо метавонем дар саҳифаҳои рисолаҳои мусиқии асрҳои 16-17 пайдо намоем.

³ Ҳунари мусиқӣ аз навъи ҳунарҳои "замонӣ" мебошад, яъне иҷрои оҳанг ва ҳамчунин шунидани он ҳамеша бо ҷараёни замони муайян вобаста аст (А.Н.)

⁴ Время и ритмы. <http://energodar.net/=vedy/vremya>

Масалан, дар Рисолаи мусиқии муаллифаш номаълум (№18/2913, Ҳазинаи дастхатҳои Сипаҳсолор, Техрон) чунин омадааст: "Бидон, ки ҷамиғи ашё ба оҳанг ва нағма машғуланд, ки агар як оҳанги эшон бе усул (яъне бе ритм - А.Н.) буда бошад, малол дар зот ба ҳам мерасад..."⁵

Маълум аст, ки муаллифи рисола ин ҷо дақиқан ба ҳаракати мавзуни кулли зоти мавҷудот ишора намуда, таъкид сохтааст, ки бидуни усул (ритм) ҳаракат маънӣ надорад. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ низ роҷеъ ба ин мавзӯ чунин ибрази ақида намудааст:

*Пас ҳакимон гуфтаанд ин лаҳнҳо,
Аз давори чарх бигрифтем мо,
Бонги гардишҳои чарх аст, ин ки халқ
Месарояндаш ба танбӯру ба ҳалқ.*

Ритми муайян ва гӯшнавозро инсон аз садоҳои табиат - овози шаршараи оби равон, хониши паррандагон ва услуби хоси роҳгардӣ меомӯхт. Дар натиҷаи ҳамин гуна мушоҳида дар амали овозбарорӣ ва истифодаи ҳама гуна анвои садо низ ритм, яъне вазни ин амалҳо вижагии хоса пайдо мекунад.

Ва ниҳоят, чуноне ки болотар зикр намудем, ба ин ҳарду сифати махсус ва қадимтарини мусиқӣ дар марҳилаи охир санъати калом, яъне сухани мавзун низ илова мегардад. Аниқтараш, маҳз дар ҳамин давра сухан, тарзи ифодаи маъниҳо, баёни калимаҳо вориди қолабҳои муайян гардидаи санъати "вазн ва замон" (яъне мусиқӣ) мешаванд ва комилан дар тобеияти қонунҳои онҳо қарор мегиранд. Ана аз ҳамин марҳила сар карда (яъне шояд қариб сад ҳазор сол пеш)

⁵ Ниг.: Рисолаи мусиқӣ (муаллифаш номаълум). Нусхаи рақами 18/2913, Ҳазинаи дастхатҳои Сипаҳсолор, Техрон.

савту сухан ва ритм ҳамчун бузургтарин ва нодиртарин падидаи эъҷози инсоният тавъам рушду нумӯъ ёфтаанд.

Маълум аст, ки ачдодони насли одам шуруъ аз ҳамин замон мусиқӣ ва шеърро ҳамеша тавъам истифода мекарданд, зеро садоҳои овозбарориҳои мавзуни (вазндори) худашон ба рақс меомаданд, хурсандиву нишот ё худ гилаву андӯхро аз шикори нобарор ифода мекарданд.

Дар давраи ҷараёни асри сангин инсон аснои сангро ба санг задан ногаҳон садои аҷоибӣ онҳоро кашф намуд ва сипас ин ҳолатро дар зиндагии хеш такрор кардааст. Садохое, ки зеро таъсири вазиши шамол аз устухонҳои фарсудаву сӯроҳ гардидаи боли паррандагон мебаромаданд, ба гӯши одамони қадим аҷоиб метофтанд. Бо ҳамин минвол инсоният ба сӯи бунёди мӯъҷизаи волотарини тамаддуни хеш - суруд ва мусиқӣ ҳаракат менамуд. Садсолаҳо сипарӣ гаштанд ва савту калом ба хунари мустақил мубаддал гардиданд, шеър пайдо шуд, ки дар мазмуни он тасвирҳои тахайюлӣ, даъватҳои зиндагӣ ва васфи арзишҳои ҳаёт, дарки лирикии табиати атроф ҷойгир шуданд.

Аз таърихи илми ҷаҳонӣ маълум аст, ки аввалин шуда ба ин гуна кашфиёт ва мӯъҷизаи хиради инсоният юнониҳои қадим баҳо доданд ва ташхиси нахустини илмии онро пешниҳод карданд. Маҳз онҳо (масалан Фисоғурс) муқаррар намуданд, ки садоҳои мусиқӣ бо ченаку андозаҳои математикӣ таносуби дақиқ доранд ва гӯё ҳатто ҷирмҳои осмонӣ аснои ҳаракат тибқи меъёрҳои муайян овоз мебароранд.

Садсолаҳо сипарӣ гардиду дар сарзамини Осиёи Миёна, дар ватани аҷдодии тоҷикон яке аз фарзандони хирадманди насли одам Абӯалӣ Ибни Сино дар пайравии юнониҳои қадим (Арасту, Уқлидус ва диг.) доир ба шеър ва мусиқӣ таълифоти хеле ҳам пураҳаммиятеро эҷод намуд ва исбот кард, ки гуфтаҳои Фисоғурс доир ба садобарориҳои ҷирмҳои осмонӣ аз назари илм асосе надоранд. Маҳз ҳамин тоҷикписари кишвари Бухоро, дар он сарзамине, ки назми тоҷикӣ ва мусиқии Дувоздаҳмақом бунёд гардида тавъам ба

парвоз омаданд, нахустин шуда дар олами Шарқ мавзӯи нақши мусиқӣ ва шеърро дар тарбияи инсон ва рушди фарҳанги чома таҳқиқ намуд.

Ибни Сино дар саҳифаҳои рисолаҳои худ нахуст чойгоҳи мақоми "Рост"-ро дар мусиқии хирфаии тоҷик муайян кард, назарияи вазни шеъри тоҷикиро мушаххасан дар пайвандӣ бо ритми мусиқӣ ихтироъ намуд.⁶ Ибни Сино, бидуни шубҳа, хуб дарак дошт, ки ҳамватани бузурги ӯ, нобиғаи шеър, асосгузори назми форсии тоҷикӣ Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ба олами назм аввалин ғазалу таронаҳои ширинро тақдим намудааст ва бо овози фораму дилнишинаш мақоми "Ушшоқ"-ро сароидааст.

Ҳамин буд, ки ин ду фарзанди азизи халқи фарҳангофарин дар сарғаҳи чараёни таърихии рушду такомули санъати мақомхонӣ чой гирифтанд ва дере нагузашта дар фазои фарҳангии Осӣи Миёна, ки ҳамчун гаҳвораи тамаддуни башар эътироф гардидааст, садои лаҳнҳои пурасрори Дувоздаҳмақом танинандоз шуданд.

Ин иқдоми бузурги таърихӣ фарҳангии Рӯдакиву Сино таи садсолаҳои пур аз фарозу нишеби таърихи тамаддуни кишвари тоҷикон аз ҷониби садҳо хирадмандони дигар низ мавриди пайравӣ гардида, ҳамзамон чун манбаи илҳому эъҷоз қарор гирифтанд. Ҳамин тавр, ҳазор сол инҷониб мусиқии Дувоздаҳмақом ва баъдтар Шашмақом ҳамеша дар пайвандии хеле мустаҳками маънавӣ бо падидаҳои назми форсии тоҷикӣ ривоч ёфтааст.

Ин пайвандӣ даҳҳо ҷанбаҳои начиби маънавӣ, фалсафӣ, зебоипарастӣ, эҷодӣ, композитсионӣ, ифодаи ягонаи образҳо, баёни нозуктарин қирраҳо ва рамзҳои дунёшиносӣ ва ҳештаншиносиро дар бар гирифтааст, ки таҳлил ва шинохти ҳамаи онҳо шояд қорест хеле ва хеле душвор барои

⁶ Доир ба системаи Дувоздаҳмақом Ибни Сино маълумот намодааст, вале дар шарҳи қаторовозҳои мусиқӣ истилоҳи "Рост"-ро истифода кардааст (бо муроди арабиаш - "мустақим").

як нафар муҳаққиқ. Аммо пайдост, ки ҷомеаи мо имрӯз ба хотири эҳёи бузургтарин дастовардҳои маънавии аҷдодони хеш ниёз ба он дорад, ки аз ҳамаи назокати онҳо баҳрабардорӣ намояд.

Мусиқӣ ва шеър аз як сарчашма ғизо мегиранд, чи дар услуби шаклбандӣ (сохтори талаффуз, истифодаи фонемаҳо) ва чи дар мақсади ифодаи маъниҳо. Боиси ифтихор аст, ки тайи ҳазор соли рушду такомули хеш мусиқии Шашмақом ва назми классикӣ қатъи назар аз муносибати доимо тағйирёбандаи ҷомеа, таъкибҳои мазҳабӣ, шароити гуногуни иҷтимоӣ ва дигар омилҳои таъсиррасони берунӣ, меъёри асосии бадеию дунявӣ хешро устуворона хифз намуданд ва ҳамеша - гоҳ бо рамзҳои ниҳониву гоҳ ошкоро, садои дили мардумро ифода менамуданд.

Ҷолиби зикр аст, ки дар назми классикӣ зери ҳиҷоби рамзҳои мухталиф ва рангоранги бадеӣ шоирон садҳо розҳои ошкору ниҳони хешро нақшбандӣ менамуданд ва дар мусиқии Шашмақом низ айнан ҳамин гуна бо рамзҳои ифода намудани ходисаҳои зиндагӣ ва орзуву ниятҳои ҷомеа мавқеи хосро соҳиб шудааст. Шашмақом дар олами мусиқӣ яке аз нодиртарин ва олитарин намунаи пайвандии суҳан, маънӣ бо алҳон ба шумор меравад.

Мардуми тоҷик ҳамеша шеърро мусиқиро беҳад дӯст медошт, кадр мекард ва дар ҳамаи лаҳзаҳои зиндагӣ аз ин падидаи эҷозии инсонӣ баҳра мебардошт. Борҳо дар маҷлису маҳфилҳои адабӣ ва дар саҳифаҳои таълифоти илмӣ баҳсҳои пурмазмун роҷеъ ба сифатҳои олии, муаммои бартариҳои шеър бар мусиқӣ, ё худ баръакс, мусиқӣ бар шеър баргузор мегардиданд.

Яке аз бузургтарин устодони назм ва мусиқии классикии тоҷик, шоир ва мутафаккир Амир Хусрави Деҳлавӣ доир ба мавзӯи пайванди шеърро мусиқӣ чунин ибраз намуда буд:

Мутрибе мегуфт Хусравро, ки, эй ганҷи суҳан,

Илми мусиқӣ зи ҷинси назм некӯтар бувад.

*З-он ки ин илм аст, к-аз заҳмат наёяд бар қалам,
В-он на душвор аст, к-андар қоғазу дафтар бувад.*

*Посухаиш гуфтаам, ки ман дар ҳарду маънӣ комилам,
Ҳар дуру санҷида бар вазне, ки он беҳтар бувад.*

*Назмро кардам се дафтар в-ар ба таҳрир омадӣ,
Илми мусиқӣ се дигар буд, ар бовар бувад.*

*Фарқ ман гӯям миёни ҳарду маъқулеву рост,
То диҳад инсофи он к-аз ҳарду донишвар бувад.*

*Назмро илме тасаввур кун ба нафси худ тамом,
К-ӯ на мӯҳтоҷи самоъу савти хунёгар бувад.*

*Гар касе бе зеру бам⁷ назм фурӯ хонад равост,
Не ба маънӣ ҳеч нуқсон, не ба лафз андар бувад.*

*Гар кунад мутриб басе «ҳон-ҳону» «ҳун-ҳун»⁸ дар суруд,
Чун сухан набвад, ҳама маънои ӯ абтар бувад.*

*Нойзанро бин, ки сурат дораду гуфтор не,
Лочарам дар қавл мӯҳтоҷи каси дигар бувад.*

*Пас дар ин сурат зарур аст соҳиби савту самоъ,
Аз барои шеър мӯҳтоҷи суханпарвар бувад.
Назмро ҳосил арӯсе дону нагма зевариш,
Нест айбе гар арӯси хуб бе зевар бувад.*

⁷ Яъне бидуни мусиқӣ ва оҳанг (А.Н.)

⁸ Дар мусиқии ҳиндӣ истифодаи ин гуна «ҳон-ҳон» -гӯиҳо дар аснои сурудан аз қадимулайём расм буд (айнан мисли нидоҳои «ёр, дӯст, чонам ва ғ. дар мусиқии тоҷикӣ).

*Ман касеро одамӣ донам, ки донад ин қадар,
Гар надонад пурсад аз ман, гар напурсад хар бувад.*

Тайи мурури асрҳо кӯшиши шарҳи ин муаммо, яъне ҷойгоҳи савту калом дар ҳаёти инсон ҳеч лаҳза аз байн намерафт ва шоирону олимон пайваста ба ин мавзӯ мурочиат менамуданд. Дар асри 16 Начмиддин Кавкабии Бухорӣ, яке аз донишмандони шаҳири илм ва амалияи мусиқӣ чунин гуфта буд:

*Он нагма, ки рӯҳи қолаби инсон буд,
Ҳамроҳ ба ӯ савти хуше пинҳон буд.
Гӯянд, ки савт буд ба ҷон ҳамроҳ,
Ҳамроҳ ба ӯ мағӯ, ки ӯ худ ҷон буд.*

Гоҳо чунин мешуд, ки устодони соҳибмаърифат ба хотири хифзи ҳунари шеър мусиқӣ ва берун баровардани онҳо аз доираи баҳсу талошҳои бемаънии мазҳабӣ чунин шарҳу тафсилотро эҷод мекарданд, ки дар мазмуни онҳо суруду мусиқӣ ҳамчун падидаи бихиштӣ маънидод мешуданд. Шояд бо ҳамин мақсад Дарвешалӣ Чангӣ дар оғози рисолаи мусиқии худ, ки "Тӯҳфат-ус-сурур" ном дорад, бо рубоии мустазоди зерин пайдоиши мусиқиро васф намудааст:

*Чӯбе битароишда дусад тор бар он баст,
Қонуни олам,
Сад нолаи зор аз дили ҳар тор баромад,
То рӯҳ равон шуд⁹.*

⁹ Ин ҷо суҳан аз боби сохтани сози "қонун" меравад, ки воқеан ҳам наздики дусад тор дорад. Ибораи "қонуни олам" ишора ба Офаридгор аст. Ин мустазодро Дарвеш Алӣ дар "Тӯҳфат-ус-сурур" дар зикри Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ овардааст.

Аён аст, ки дар ин сатрҳои мустазод мазмуни ривояти машҳур бахшида ба лаҳзаи нахустини ба ҷисми инсон маҳз тавассути мусиқӣ ворид карда шудани рӯҳ ба риштаи назм кашида шудааст.

Мусиқии Шашмақомро метавон, бидуни муболиға, бо бузургтарин падидаҳои адабию эстетикӣ ҷаҳон, ба мисоли гимнҳои авестӣ, операҳои аврупоӣ, достони мухташамӣ сурудҳо - "Шиҷзин"-и чинӣ, "Илиада"-и Ҳомер ва дигар намунаҳои бузургии эҷодӣ аҳли башар ҳамрадиқ шуморид. Ҳамагон медонанд, ки дар мазмуни фарҳанг ва тамаддуни халқӣ тоҷик нақши таъсирбахши шеър, сухани воло ва мусиқии фараҳбахш хеле бузург аст.

Шашмақом на танҳо маҷмӯи бузургии суруду таронаҳо, балки шоҳасари бадеӣ фалсафӣ мебошад, ки дар он кулли қонуниятҳои низоми табиат (хусусиятҳои мавзунияти савту калом), шинохти олами атроф, асрори ҳаётӣ, расми ҳаёти солим, баҳрабардорӣ аз маърифат ва ғайи гардонидани дунёи ботинӣ инсоният таҷассуми олиӣ бадеиро соҳиб гардидааст. Дар суруду оҳангҳои Шашмақом кулли ҷанбаҳои зиндагӣ - суруду шодӣ (дар Соқиномаву Уфарҳо), рамзҳои маънавӣ (Сарахбору Савтҳо), манзараҳои ҳаёти мардум (таронаҳои халқӣ), ғаму андӯх (силсилаи "Гиря"-ҳо) ва дигар намуди эҳсосоти маъмулии одамӣ бо бадеияти хос инъикос гардидаанд.

Аз ҳамин назар тайи зиёда аз бист сол аст, ки муаллифи ин сатрҳо ба таҳқиқи ҷанбаҳои гуногуни пайвандии шеърӣ мусиқӣ дар мисоли Шашмақом машғул гардида, барои шинохти дақиқи ин муаммо ба дахҳо рисолаҳои гузаштагон ва муосирон мурочиат намуд. Дар баробари ин, барои бештар ошкор намудани мавқеи шеър ва мусиқӣ, муаллиф таи даҳ сол ба минтақаҳои гуногуни кӯхистони Тоҷикистон сафарҳои эҷодӣ намуда, бевосита аз забони мардум - аҳли эҷод ва шахсони донишманд маълумоти зиёдеро доир ба ин мавзӯ гирд овардааст.

Китоби зерин маҳсули ҳамин кӯшишҳои рӯи дафтар овардани шарҳ ва тафсири сифатҳои олиии мусиқии Шашмақом ва назми классикии халқи тоҷик мебошад. Кашфи ин муаммо баробар аст ба сайри кӯҳи азим, ё худ шиноварӣ дар уқёнуси бузург, бинобар ин ба хонандаи азиз эҳтиромона ибраз менамоем, ки дар ҳеч сурат банда дар назди худ мақсади комилан фаро гирифтани онро пеш нагузоштаам. Ба андешаи мо, ин иқдом танҳо як кӯшишест дар роҳи амиқтару бештар шиноختани асолати фарҳангии халқи тоҷик, на беш аз ин.

МУҚАДДИМА

Назми форсии тоҷикӣ садсолаҳо инҷониб ба сифати яке аз падидаҳои нодири бадеию эстетикӣ ва фалсафӣ, ҳамчунин яке аз шоҳаҳои пураарзиши хирад ва маърифати умумибашарӣ эътироф шудааст. Ғояҳои асосии ин намунаи олии хунариро васф намудани кадрӯ манзалати инсон, нақши бузурги шахсият дар ҷомеа, фалсафаи ҳештаншиносӣ, дарки олами ҳастӣ ва қудрату тавоноии одам ташкил медиҳад.

Сарчашмаҳои пайдоиш ва ташаккул, қонунҳои рушду такомул ва дигар ҷанбаҳои назми форсии тоҷикӣ кайҳост, ки мавриди таҳқиқоти ҷамаҷониба қарор гирифтаанд ва то замони имрӯза ғановати шаклу мазмун, тамоюлҳои инсонгароӣ, таҳлили амиқи нақши инсон ва дигар паҳлуҳои он таваҷҷӯҳи аҳли илми оламу рӯз аз рӯз афзунтар менамояд.

Пайвандии калом ва савт дар маҷмӯъ муаммои хеле фароҳи бадеӣ ва эстетикиро фарогир аст ва гуфтан мумкин аст, ки масъалаи мазкур то ҳанӯз ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст. Аз ҳамин лиҳоз мо назди худ мақсад гузоштаем, ки яке аз ҷанбаҳои муҳими ин масъала, яъне таъсири ҷараёни ташаккули жанрҳои назми форсии тоҷикиро дар сохтор ва шаклбандии мусиқии системаи Шашмақом мавриди таҳқиқи ҷамаҷониба қарор диҳем. Чунин тарзи масъалагузорӣ ба андешаи мо барои рӯшан намудани сарчашмаҳои таърихӣ бадеӣ, мансубияти фарҳангӣ, услуби шаклбандӣ ва маънавии на танҳо санъати Шашмақом тоҷикон, балки дигар намунаҳои системаи мақомот - дастгоҳҳои эронӣ, муғомҳои озарӣ, уйғурӣ, ўзбекӣ, хоразмӣ, алҷазоирӣ, мароқашӣ ва ғ. нақши бузург дошта метавонад.

Қитъаҳои парокандаи лириқии назми мардумӣ аз давраҳои тоисломӣ, дostonҳои фалсафӣю иҷтимоӣ

Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (ваф.941), рубоиёти фалсафии Умари Хайём (а.12), ғазалҳои дилошӯби Шайх Саъдӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва Абдулқодир Бедил, маснавиёти Ҷалолиддини Румӣ, дostonҳои мӯхташами Фирдавсӣ, Низомӣ ва Ҷомӣ дар тӯли зиёда аз ҳазор сол ҷузъи бузургтарини хазинаи фарҳанги маънавии халқи тоҷикро ташкил кардаанд.

Бо амри таърих ва тибқи қадимтарин суннатҳои фарҳангии аҷдодони мо ин мероси бузург аз нахустин марҳилаҳои мавҷудияти хеш доимо гӯё дар ҳолати «садо додан» (тавбаҳо бо мусиқӣ) қарор дошт, яъне аз қадимтарин айём, чи рубоиёти мардумӣ ва чи падидаҳои назми классикӣ, ҳамеша ва дар аксари ҳолат тавассути овози хуши ровиёну сарояндагон ва хунарнамоии муғаниёну мутрибон мавриди иҷро ва тарғиб қарор мегирифт.

Ба хоҳири иҷрои ин амал, яъне барои ҳамин гуна «ба садо даровардани» ашъори тоҷикӣ намунаҳои мухталифи оҳангу навоҳо, соҳҳои гуногуни мусиқӣ (руд, барбат, най, чанг, гижжак, даф ва ғ.) ҳамчун омили зиндагардонии сатрҳои безавол истифода мешуданд ва муқаррар аст, ки мушқилооти оҳангӣ, ҳислатҳои эстетикӣ лаҳнҳо (яке фораму дилангез, дигаре ғамовару чигарсӯз, севвумин пурнишоту ғайратовар ва ғ.) ҳамеша барои офаридани падидаҳои тозаи каломи бадеъ ба сифати «архетип» (яъне "намуна", ё худ қолаби бадеъ) хизмат мекарданд.

Сарчашмаҳои таърихӣ гувоҳи онанд, ки дар давраи салтанати Сосониён намунаҳои хеле машҳури шеърҳои мусиқӣ – «срот» (яъне суруд), "чақовак", "уроманӣ", "чома", "лоқуӣ" ё худ «троник» (яъне тарона) мавҷуд буданд, ки онҳоро мардум дар айёми чашнҳои мавсимӣ, тантанаҳои оилавӣ, ҳамчунин дар маросимҳои мазҳабӣ иҷро мекарданд.

Дар замони Сосониён манзалати ҳунари мусиқӣ дар сатҳи дарбори шоҳон қарор гирифта буд ва хунёгарони моҳир, аз ҷумла Борбади Марвазӣ ба эҷоди силсилаҳои ҳоси сурудҳои оҳангҳои ҳирфай пардохтанд. Азбаски дар ин давра тақвими солшумории авестой (иборат аз 12 моҳ, 360 рӯз ва

30 рузи ҳар моҳ) чорӣ гардида буд, метавон тахмин намуд, ки барои мардумони ин сулолаи бузург оғози соли нав, яъне фаро расидани мавсими эҳёи табиат боиси таҷлил ва ташкили хурсандиҳо мегардид. Мутрибони дарбор бахшида ба рӯзҳо ва моҳҳои сол оҳангҳои махсус эҷод менамуданд.

Васфи фарорасии фасли баҳор - яъне оғози соли нави табиат мавзӯи асосии садҳо оҳангу таронаҳои навҷод мегардид. Маҳз дар ҳамин замон бахшида ба рӯзи нав намунаҳои нахустини мусиқии ҳирфай - "Сози Наврӯзӣ", "Сабз андар сабз", "Наврӯзи Бузург", "Наврӯзи хурд", "Хуршитрос", "Ороиши Хуршед", "Баҳор", "Фаррухрӯз", "Ромиши чон", "Сурушрӯз", "Навбаҳорӣ" ва ғ. офарида шуданд.

Яке аз муаллифони нахустин суруду таронаҳои устодона – Борбади Марвазӣ, мутриби дарбори Хусрави Парвиз ба шумор меравад. Борбад дар асоси навоҳои маъруфи замонаш ва бо истифода аз матнҳои дар жанри "насири мусаччаъ" эҷод шуда, силсилаи оҳангҳоеро офарид, ки ҳар яки онҳо ба васфи рӯз ё худ моҳи сол бахшида шуда буданд.

Пайвандии савту калом, шеър оҳанг ва таъсири мутақобилаи онҳо махсусан дар доираи тасниф ва иҷрои суруду таронаҳои наврӯзӣ рушду нумӯ намуданд, зеро чуноне ки зикр шуд, муғанниён аснои интиҳоби матн бештар нави "насири мусаччаъ"- ро истифода мекарданд ва ин анъанаи бузурги эҷодӣ баъдан барои рушди мусиқии ҳирфай (аз ҷумла санъати Дувоздаҳмақом) нақши хеле бузургро иҷро намуд.

Матни иддаи зиёди сурудҳои он замон дар манзума ва катибаҳои қадимӣ аз қабили "Сроти Хусравонӣ", "Троникномак", "Драхти Ассурик" оварда шудааст, ки яке аз онҳо чунин аст:

*Чангу вину каннор
Ва барбату танбур
Ҳама зананд,
Ба кӯмаки ман сароянд...*

Категорияҳои фалсафию эстетикӣ шодиву нишот ва васфи қудрату ғайрати инсонӣ, тасвири ҳодисаҳои табиат, ҳаракати чирмҳои осмонӣ, ивазшавии фаслҳои сол, ҳамчун намунаи олии ҷаҳони эҳсосоти насли одам маҳз дар ҳунари мусиқӣ таҷассуми волоӣ бадеӣ пайдо намудаанд.

Аз осори Ибни Хурдодбех (а.9), муаллифи рисолаи мусиқии машҳури "Ал-лахв ва-л-малоҳӣ" бармеояд, ки аҷдодони мо дар замонҳои қадим суруду таронаҳоеро иҷро мекарданд, ки номҳояшон "Баҳор" (Баҳория), "Наврӯзӣ", "Насим" ё худ "Абрин" будааст. Яъне яқин аст, ки сурудҳои бахшида ба мавсими фарорасии фасли нави сол таърихи хеле қадима доранд.

Маҳз дар ҳамин давраи рушди фарҳанги ховарзамин ҳунари мусиқӣ (аниқтараш - мусиқии ҳирфай) тадриҷан аз доираи маъбадҳову маросимҳои мазҳабӣ берун кашида шуд, зеро чуноне ки маълум аст, қаблан сурудхониҳои услуби ҳирфай асосан дар доираи маъбадҳои зардуштӣ қарор гирифта буданд. Шохони Суғду Бохтар, Хоразму Фарғона минбаъд ҳунарнамоии ромишгаронро ба ҷузъи суннати базму маҷлисҳои худ табдил доданд ва минбаъд дар мазмуну мундариҷаи шеърҳои мусиқӣ таҳаввулотӣ кулӣ ба вучуд омад. Васфи табиат ва тараннуми арзишҳои маъмулии зиндагӣ, мадҳи шохонӯ қаҳрамонони давр, тасвири зебоии ҳаёт, ифодаи шодиву нишот, нури дунявияти ҳунари мусиқиро рушантар сохт.

Маълум аст, ки дар давраи Ҷаҳоманишиҳо таронаҳои нишотангез дар тарбияи лашкар низ истифода карда мешуданд. Ксенофонт қайд намудааст, ки дар ин давра сурудҳои маъмул буданд, ки ҳуди Куруши Кабир онҳоро қабл аз оғози ҳучум ба сӯи душманон аввалин шуда иҷро мекард ва бо ҳамин гӯе ба аҳли лашкар қувва мебахшид. Метавон тахмин намуд, ки ин анъанаи истифодаи сурудҳои нишотбахшро асоси юришҳои худ Куруш аз водии Суғду Бохтар шунида, баъдан вориди маросими тадорукоти лашкараш намудааст.

Сурудҳои шодӣ ва фараҳангез - маҳсули эҷодиёти ҳунармандони замон ба шумор мераванд ва ҷолиби зикр аст, ки ин равияи олии оҳангсозӣ, яъне тасвири омилҳои лаззатбахши ҳаёт баъдан дар замонҳои дигар низ рушду нумӯ кардааст. Масалан, Абӯнасири Форобӣ (а.10) дар "Китоб-ал-муסיқӣ ал-кабир" оид ба навъи маҳсули оҳангҳои замонаш зеро унвони "Алҳони мулазза" (яъне оҳангҳои нишотангезу лаззатбахш) маълумоти муфассал додааст.

Дар замони Рӯдакӣ ва Фирдавсӣ ба майдони адабу эҷод шахсиятҳои нави фарҳангӣ – "ровиён" (ривояткунандагон ё худ сарояндагонӣ шеърӯ дostonҳо) хеле фаъолона ворид шуданд ва маҳз ҳаминҳо бо овози хуш ва лаҳни форами муסיқӣ ашъори шоирони замонро ба самъи шунавандагон мерасониданд (баъзан ҳатто бо ҳамовозии соҳҳои муסיқӣ), яъне ба ибораи дигар гӯем, вазифаи сарояндагонро иҷро мекарданд.

Дар асл гирем, ин намуд суннати маъруф, яъне бо овоз сароидани порчаҳои назмӣ, қиссаҳои таърихӣ ё худ дostonҳо дар васфи қаҳрамонони афсонавӣ аз давраҳои тоисломӣ сарчашма гирифтааст. Яъне муқаррар аст, ки аз ҳамин давраҳо сар карда яке аз омилҳои асосии тарғиб намудани шеър ва каломӣ мавзун дар байни мардум – анъанаи ҳатман бо овози хуш ва бо лаҳни маҳсус иҷро кардани онҳо ба шумор мерафт.

Ноғуфта намонад, ки дар аксари ҳолат нақши ин гуна ровиёнро ҳатман худи муаллифони шеърӯ таронаҳо, яъне шоирони маъруф иҷро мекарданд. Аз маълумоти сарчашмаҳои зиёд бармеояд, ки аксари кулли шоирони ин ё давраи таърихӣ адабиёти классикӣ худашон дониши кофии муסיқӣ доштанд ва ин ё он соҳҳои муסיқиро хеле хуб менавохтанд.

Васеъ паҳн гардидани ин суннати бадеӣ – яъне бо садои хуш ба гӯши шунаванда расонидани намунаҳои шеърӯ ғазал дар як марҳилаи муайян ба ривоч ёфтани анъанаҳои

«Самоъ» (аз феъли арабии «самаъа» яъне – «шунидан») низ асос гардид. Чуноне ки баъдан, пас аз чандин асри рушди анъанаҳои «шунидан»-и шеър, Имом Ғазолӣ зикр намудааст: «**Ҳаққи таолоро сиррест дар муносибати нағмаҳои мавзун ба арвоҳ (рӯҳ)... чӣ баъзе овозҳо шод кунад ва баъзе андӯхгин ва баъзе хоб оварад ва баъзе бихандонад ва ба тараб расонад...**».¹⁰

Дар ҷои дигар Ғазолӣ доир ба далелҳои мубоҳ (яъне раво) будани самоъ (шунидани мусиқӣ) овардааст, ки «**воизро раво бошад, ки сухани худро дар ваъз низоме диҳад ва сачъ биёрояд,... чун вазн ба сачъ бипайвандад, таъсири сухан дар дил бештар шавад. Ва чун овози хуш ва нағмаҳои мавзун бо он зам гардад, таъсири сухан зиёдтар гардад ва чун таблу шоҳин ва ҳаракати иқоъ бо он бошад, таъсир камол пазирад...**»¹¹ Яъне маълум мешавад, ки амали ба дили шунаванда бо овози хуш ва ҳамовозии созҳои мусиқӣ ("таблу шоҳин") расонидани маъниҳои шеър таъсири онро хеле зиёдтар мекунад.

Аз ҳамин лиҳоз метавон тасдиқ намуд, ки дар ҳамаи марҳилаҳои рушди таърих шеъри тоҷикӣ ҳамеша бо падидаҳои мусиқӣ, созу наво ва суннатҳои сарояндагӣ пайвандии хеле амиқ доштааст.

Муаррихон навиштаанд, ки дар давраи Кӯшонӣ чараёни маъруфи ба ҳам омезиш пайдо намудани тамаддунҳои мухталиф – хиндӣ, эллинӣ, чинӣ оғоз шуда буд, ки дар натиҷаи он маданияти мусиқии мардуми таҳҷой низ хеле ғанӣ гардид. Аз ин сабаб, шояд метавон тахмин намуд, ки анъанаҳои хеле ғанӣ ва гуногунранги мусиқии давраи Сосонӣ дар асоси айнан ҳамин гуна омезишҳои намунаҳои гуногуни бадеию эстетикӣ ташаккул ёфтаанд.

Маълум аст, ки маҳз дар ҳамин давраи рушди хеле фаолони фарҳанг ҳунари мусиқӣ ба сифати яке аз ҷаҳор

¹⁰ Ғазолӣ. Ихё улум ад-дин, ҷ.2 (Китоби вачд ва самоъ).- Техрон.- 1359. С. 804.

¹¹ Ҳамон ҷо, С.807.

бахши қудратҳои бузурги маънавӣ – «Шуур, Ақл, Ирода, Шодӣ (музикӣ, яъне офарандаи эҳсосоти шодӣ)" шинохта ва эътироф карда шудааст.

Мутрибон ва муғанниёни маъруфи ҳамон давра – Борбади Марвазӣ, Накисо, Гесуи Навоғар, Саркаш (Саркис), Бомшод, Озодвори Чангӣ (маъруф ба Дилороми Чангӣ) аснои эҷод ва иҷрои осорашон маҳз аз ҳамин суннат – яъне бо овози некӯ ва ҳамовозии созҳои музикӣ сароидани матнҳои мухталиф истифода мекарданд. Аз номгӯи намунаҳои шеърӣ ва мусиқии ҳамон давра (хусусан силсилаи «Хусравониёт», таронаҳои мухталифи бахшида ба васфи табиат ва ғ.) бармеояд, ки айнан дар ҳамин марҳилаи таърихӣ шеърҳои музикӣ дар сатҳи ҳунари хирфаӣ ба ҳам пайванд мешаванд ва минбаъд санъати каломи бадеъ бо қонунҳои ҳунари музикӣ тобеияти тарафайн пайдо мекунад.

Бори дигар ёдовар мешавем, ки дар замони салтанати Сосониён матни сурудҳои устодонаро асосан "настри мусаччаъ" ташкил меод ва маҳз истифодаи оҳангу навоҳо ва созҳои музикӣ (хусусан дафу дойра) сатрҳои баъзан ноҳамвори ин намуди шеърӣ ба низоми ягонаи вазн ворид намуда ба он мавзунияти хос мебахшиданд.

Доир ба масъалаи тавъам маъмул гардидани шеърҳои музикӣ дар замони қуҳан Парвиз Нотил Хонларӣ чунин ақида баён намудааст: "Ба мӯчиби мадорик ва асноди қатъӣ ашъори авестой бо оҳанги музикӣ тавъам буда ва дар оташкадаҳо муғон ин ашъорро бо оҳангу овоз мехонданд ва бадеҳист, ки дар ин ҳол бисёр дар гӯш ширинтар буда ва беҳтар таъсир мекардааст ва акнун яке аз аносири муҳимми ин сурудҳо, ки нағма - яъне зеру бами савт бошад фаромӯш шуда ва он чи ба ҷо монда ба қолбади бечон мемонад".¹²

Шубҳае нест, ки дар марҳилаҳои нахустини рушди тақомули санъати шеър пайвандӣ бо зеру бам, яъне оҳанги

¹² Хонларӣ Парвиз Нотил. Таҳқиқоти интиқодӣ дар арӯзи форсӣ.- Техрон.- 1327.- С.15.

мавзуни мусиқӣ яке аз шартҳои асосии мавҷудияти он ба шумор мерафтааст.

Вале баъдан, дар марҳилаи нави рушди шеъри дарӣ бо истифода аз ҳамин дастовардҳои эҷодии давраҳои гузашта, шаклҳои то он замон маъруфи пайвандии шеъру мусиқӣ мавриди эҳё қарор гирифтанд. Мазмун ва мундариҷаи комилан тозаи иҷтимоӣ, ки дар намунаҳои нави бадеӣ - ғазал, рубоӣ, мустазод ва таронаҳо роҳ ёфтанд, минбаъд дар фазои ҳунари мусиқӣ низ анвои таърихан нави асарҳои мусикиро ба вучуд оварданд.

Масалан, навъи ғазал, ки дар аввал ҳамчун сарлавҳа ё худ баҳши ибтидоии қасидаҳои қадимӣ маъруф гардида буд, дар эҷодиёти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ба навъи комилан мустақил табдил ёфт ва муҳимаш он аст, ки дар ин чараён омили асосии ин гуна табодулоти эҷодӣ ва ҳунари маҳз истифодаи мусиқӣ ё худ ҳамовозӣ бо оҳанг ба шумор мерафт. Дар ин хусус Е.Э.Бертелс дуруст фармудааст, ки **«дар асл шакли пешинаи ғазал эҳсоси хотимадиҳиро фарогир набуд, доим тақозои идома доданро пеш меовард ва минбаъд маҳз хусусиятҳои фурудошти оҳанги мусиқӣ ин ноқисиро аз миён бардоштааст»**.¹³

Маълум мешавад, ки истифодаи услуби "фурудошт" (фурувард, дар муқобили "авҷ") дар чараёни ташаккули шакли ғазалнависӣ нақши хеле бузургро иҷро намудааст.

Поинтар Е.Э.Бертелс доир ба тағйироти куллии муносибатҳои шеъру мусиқӣ ба чунин хулоса меояд, ки **«минбаъд жанри ғазал тобеи ҳунари мусиқӣ гардида, иҷроқунандаи асосии он акнун на ровӣ (сарояндаи қасидаҳо), балки мутриб ва муғаннии касбӣ мешавад. Ғазалсароӣ дар ин маврид на танҳо барои маҷлисҳои пуршукӯҳи дарбор, балки бештар ва аксаран барои базмҳои маҳрамона пешниҳод карда мешавад»**.¹⁴

¹³ Бертельс Е.Э. Персидская поэзия в Бухаре X в.// «Труды Ин-та востоковедения», вып. 10. - М.-Л.- 1935, С.30.

¹⁴ Ҳамон ҷо, С. 36.

Ҳамин гуна чараёни аз қасида чудо шудани ғазал омили ба вучуд омадани сохторҳои махсуси қолабӣ – «матлаъ» ва «мақтаъ» гардиданд ва бешубҳа дар шаклбандии ин қолабҳои услубҳои оҳангии «даромад» ва «фурувард»-и мусиқӣ нақши ҳалқунандаро бозидааст. Яъне маълум аст, ки маҳз оҳанги махсус, ки бо услуби муайян (истифодаи пардаҳои болорав ё поинрав) оғоз ё худ анҷоми ғазалро таъкид менамуд, ифодакунандаи сохтори ғазал ҳамчун воҳиди ягонаи бадеӣ гардид.

Доир ба пайвандии шеър ва мусиқӣ ва хусусан ҳамбастагии сохтори мақомҳои классикӣ бо анвои мухталифи шеъри тоҷикӣ ҳаминро қайд намудан зарур аст, ки дар рушду такомули системаи мақомҳо ҳамчун силсилаи идоманоки оҳангу таронаҳо, таъсири бевоситаи ин ё он намуди шеърӣ (тарона, рубоӣ, ғазал, мухаммас, мустазод, тарҷеъбанд, соқинома ва ғ.) беандоза бузург аст. Муқаррар гардидааст, ки чараёни таърихии шаклбандии мақомҳо айнан дар пайвандии марҳилаҳои муайяни рушди назми форсии тоҷикӣ сурат гирифтаанд.

Масалан, матни асосии бахшҳои овозии мақомҳоро навҳои гуногуни назми классикӣ – байт, қитъа, рубоӣ, тарона, ғазал, мустазод, соқинома, тарҷеъбанд, мухаммас ташкил мекунанд ва таърихан маълум аст, ки ҳар яке аз ин навҳо падидаҳои каломӣ бадеъ шурӯъ аз оғози марҳилаи пайдоиши ҳеш ҳатман вориди сохтори ягонаи ин ё он силсилаи мусиқӣ мегардиданд ва зиёда аз ин, минбаъд ин гуна бахшҳои мусиқӣ ба худ ҳатман унвони ҳамон жанр ё навъи шеърӣ мегирифтанд.

Масалан, маълум аст, ки ҳамчун «Таронаи Баёт», «Мустазоди Наво», «Соқиномаи Савти Сарвиноз» ном гирифтани бахшҳои мақомҳо маҳз аз унвони навъи шеърӣ вобастагӣ дорад. Ба ғайр аз ин, ёдовар мешавем, ки вижагиҳои лаҳнӣ ва рӯҳияи эстетикӣ ин бахшҳои мақомҳо ҳатман ифодакунандаи образи эҳсосоти мазмуну мундариҷаи шеър мегарданд.

Дар оҳанги Сарахбор, Савтҳо, Талқинҳо ва дигар бахшҳои Шашмақом, ки маъмулан бо истифода аз навҳои ғазал ё мухаммас иҷро мешаванд, ҳатман услуби махсуси композитсионӣ – яъне барои ҳар байти алоҳида тасниф намудани порчаҳои махсус ва такрорнашавандаи мусиқӣ - Даромад, Миёнхат, Дунаسر, Авҷ, Намуд, Фурувард, Супориш истифода карда мешавад.

Дар баҳши Мустазодҳо ҳамон сатри «мустазодшуда»-и шеър (яъне мисраъи кӯтоҳи иловагардида) ҳатман бо такрор намудани навои махсус «мустазод» карда мешавад, яъне дар шаклбандии оҳанг низ айнан мисли шеър услуби илова сохтани порчаи оҳангӣ истифода мегардад.

Доир ба муаммои пайвандии шеъру мусиқӣ, хусусан назми классикӣ ва силсилаи Шашмақом, бо дарназардошти таърихи хеле қадимии ин анъанаи бадеӣ ҳаминро махсусан қайд намудан зарур аст, ки ин пайвандӣ характери омехтагии дучонибаро дорад, яъне ҳар лаҳза душвории муайян намудани он ҳолат пеш меояд, ки мушаххасан кадом қолаби шаклбандӣ – каломӣ бадеъ ё худ оҳанги мусиқӣ пешрав аст.

Ин муаммо қайҳост, ки мавриди тавачҷӯҳи ҳосаи олимони соҳаи шеъру мусиқӣ қарор гирифтааст. Олими маъруфи асри 19 Б.Гинзбург доир ба масъалаи пайвандии савту калом чунин навишта буд: **"Оҳангҳои шеъри худашонро шоирон на ҳамеша худашон бино мекарданд. Онҳо бисёр вақт ритмҳои мавҷуд бударо, ки аз ҷониби халқ сохташуда ва дар сурудҳои халқӣ инъикос меёфтанд, истифода мекарданд. Дар натиҷа, агар оҳанги сурудҳои халқӣ аз ҷониби шоирон қабул карда шуда форам ва дилфиреб мебароманд, мусикидонҳо онҳоро ба мелодияи (нағмаи) мусиқӣ мегузaronиданд."**¹⁵

¹⁵ Гинзбург Б.Д. Основы арабского стихосложения.- С.-Петербург, 1842 (иктибос аз китоби Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷикӣ. - Д.- 1963.-С.206).

Дар олами мусикии ҷаҳонӣ ин намуд пайвандиҳои нодир дар фарҳанги Аврупо низ пайҳас карда мешавад. Яке аз муҳаққиқони назми аврупоӣ Р.И.Петрушанская қайд намудааст, ки дар эҷодиёти трубадурҳо, ки худашон шеър месохтанд ва онро месароиданд, вазни оҳанг комилан аз шеър вобаста буд.¹⁶

Айнан ҳамин ақидаро муҳаққиқи дигар Б.Эйхенбаум чунин тасдиқ мекунад: **«Аксари кулли шаклу намудҳои мусиқӣ бо жанрҳои шеърӣ пайвандии хеле қадими таърихӣ доранд ва осори ин пайвандиҳо то ҳанӯз пойбарҷост».**¹⁷

Аз мазмуни ин мушоҳидаҳои зоҳиран дақиқ маълум мешавад, ки як замоне ин анъанаҳо асосан дар мабноси маданияти мусикии аврупоӣ пайдо шудаанд, вале мутаассифона, дар як давраи муайян бо ҳамин «шакли тайёрашон» дар ҷараёни таҳқиқи мусикии классикии мардумони Шарқ (аз ҷумла, масалан дар таҳқиқи силсилаи Шашмақом) низ мавриди истифода қарор гирифтанд. Масалан, яке аз муҳаққиқони назарияи мусикии мардумони Осиёи Миёна С.Галитская доир ба пайвандиҳои ҳоси каломӣ бадеъ ва мусиқӣ чунин зикр намудааст, ки дар оҳангу навоҳои сурудҳои шарқӣ нақши мусиқӣ аслан дар он аст, ки бояд бо нолаву овозандозӣ симои ҷадиди суҳанҳои матнро таҷассум созад.¹⁸

Ин ақидаи зоҳиран саҳеҳ ҳамзамон дар ниҳоди худ иштибоҳи хеле ҳам назарраси методологиро пинҳон медорад, зеро он комилан ба хусусиятҳои шаклбандии тайёри имрӯза (яъне намудҳои то ба замони мо расидаи) сурудҳои мардумӣ асоснок шудааст. Ҳол он ки дар ҷараёни бисёрасраи рушду такомули шеърӣ мусиқӣ борҳо ин падидаҳо мавриди таъсири ҷандинқаратаи тарафайн қарор гирифтаанд, яъне ин ҷо бояд, қабл аз ҳама, аз хусуси

¹⁶ Ниг. «Музыка и поэзия.- М.-1984.-С.7.

¹⁷ Эйхенбаум Б. О поэзии. Л.- 1969.- С.346.

¹⁸ Галицкая С. Теоретические основы монодии.- Ташкент.- 1981.- С. 85.

ҳампайвандии диалектикий ду намуди гуногуни падидаҳои бадеӣ – яке образҳои садодихандаи мусиқӣ (ки дар зоти худ мустақил метавонанд будан) ва дигарӣ – маъниҳои забониву семантикий назм суҳанронӣ намуд. Дарвоқеъ на танҳо назм, балки ҳатто ҷумлаи оддӣ насрӣ низ ҳатман тақозои истифодаи оҳанги махсуси талаффузро дорад ва танҳо оҳанги суҳан метавонад задаҳои мантиқиро ҷо ба ҷо гузорад. Дар ин хусус муҳаққиқи маъруфи фонетикаи забони тоҷикӣ Т.Хаскашев ҷунин навиштааст:

"Оҳанг аз ҷумлаи воҳидҳои забарзанчирии фонетика аст. Вай хусусияти пайдарпайӣ надорад ва гӯё ба болои воҳидҳои тайёр - ҷумлаҳо "илова" шуда онҳоро аз нуқтаи назари фонетикӣ муҳабиротӣ муташаккил месозад. Вале ҷунин "иловашавӣ" ҳатмист, зеро мавҷудияти ҷумла ҳамчун воҳиди томи муҳабира ба оҳанг вобаста аст."¹⁹

Тибқи навиштаҳои И.Лазарев, матни суруд ба таври субъективона ва бо эҳсосоти баҳодиханда фикру ақидаи инсонро ифода месозад, вале мусиқӣ дар ин ҳолат маҳз воқеияти аспиро тавассути садоҳо баён мекунад, яъне дар натиҷаи омехташавии калом ва оҳанг як намуд ифодакунандаи севум ба вучуд меояд, ки он сифатҳои хоси конструктивӣ ва образнокӣ доро мебошад.²⁰

Бояд зикр кард, ки дар мазмуни мусиқии ҳирфаии шифоҳӣ, ки мақомҳо ва анъанаи фалакҳои аз ҷумлаи он ба шумор мераванд, айнан ҳамин намуд «забони севум» (ибораи И.Лазарев) қайҳост, ки маъмул гардидааст ва таърихи пайдоиши онро метавон ба давраҳои аввали ташаккули мусиқии ҳирфай нисбат дод.

Дар ҳар сурат пайдост, ки маҳз оҳанг (зарби мусиқӣ) ба ҷараёни риштабандии калимаҳову ибораҳо сифатҳои зарбӣ, бадеӣ, образнокӣ ва эҳсосотӣ худро илова мекунад. Шояд

¹⁹ Т.Хаскашев. Фонетикаи забони адабии тоҷик. - Душанбе. - 1989. - С. 154.

²⁰ Иқтибос аз: Брагинский И.С. Иранское литературное наследие. - М. - 1984. - С.113.

аз ҳамин сабаб беҳуда нест, ки дар аксари кулли рисолаҳои қадимии бахшида ба услуби ташхиси сифатҳои каломи мавзун, дар ҷойи аввал «каломи малхун» (яъне сухани бо лаҳн, яъне бо оҳанг баёншуда) васф шудааст, танҳо пас аз он «каломи мактуб» (сухани сабт гардида, яъне навишташуда) номбар мешавад.²¹

Маълум мегардад, ки маънии ҳар як ибора метавонад асноӣ бо садо ифода шуданаш аз шакли хаттии он хеле фарқ бикунад, зеро дар ин маврид барои талаффузи он вақти муайян ва оҳанги муайян истифода карда мешавад. Гуяндаи сухан метавонад дар ҳолати талаффуз тавассути оҳанг (интонатсияи гуфтор) ба калима маъниҳои гуногун илова созад, ҳатто бо садо ва оҳанги хос маънии муҳолифи семантикии калимаро баён созад.

Файласуфи машҳури рус Алексей Лосев дар мавриди шарҳи истилоҳи «ноэма» чунин менависад: **«ноэма – мантиқи асосии ҳар як калима мебошад, ки он танҳо дар сурати бо садо ифода намудани он аз ҷониби шунаванда муқаррар карда мешавад».**²²

Ҷ мисол меорад, ки «ман ин лаҳза калимаеро бо ғазаб, сонитар бо меҳрубонӣ, маротибаи севум онро ба таври нимғурма талаффуз мекунам ва ниҳоят маротибаи дигар ба ин калима тавассути садо маънии махсусро таъкид месозам».²³

Дар илми забоншиносии тоҷик низ ин ақида шарҳи ҳудро пайдо намудааст. Масалан Т.Хаскашев дар пайравии А.Лосев менависад, ки

"оҳанг яке аз воситаи муҳими ифодаи муносибатҳои мантиқии ҷумла аст. Аз нуқтаи назари оҳанг дар ҳар як

²¹Мухаммад Рашид. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷ.5- Техрон.- 2521 (шоҳаншоҳӣ).-С.190.

²² ниг. Лосев А. «Философия имени».-Москва.- 1990.-С.43.

²³ҳамон ҷо, С.45.

ҷумла маркази маъноӣ мавҷуд аст ва ин қисми ҷумла ҳамчун қисми муҳимми он ба қисмҳои дигараш муқобил меистад".²⁴

Пас метавон гуфт, ки аз ин сабаб маҳз каломи «малҳун» (яъне сухани бо садо, бо лаҳн баён гардида) барои офаридани шеър ҳамчун меъёри асосӣ қабул гардид. Ёдовар мешавем, ки маҳз дар шакли «малҳун» (ё худ шифоҳӣ) тарғиб шудани сухан ва шеър дар аксари ҳолат ба расми маъмулӣ табдил меёбад.

Ин ҳолатро чи дар таҷрибаи шеърӣ сурудро гӯш кардани оммаи васеи мардум ва чи дар расми баргузори базмҳои пуршукӯҳи дарбор бо иштироки аъёну ашроф мушоҳида кардан мумкин аст. Яъне ҳам миёни оммаи васеи мардум ва ҳам дар маҷлису маҳфилҳои хоса расми ба шеърҳои «гӯш андохтан» хеле васеъ маъмул гардида буд.

Дар охири қарни XIX якчанд нафар олимони аврупоӣ (Э.Сиверс, Ф.Саран, Э.Рейнхард ва диг.) пешниҳод намуда буданд, ки минбаъд дар мавриди таҳқиқи санъати сухан, пеш аз ҳама, бояд ба услуби садодиҳии калимаҳо тавачҷӯх зоҳир карда шавад.

Масалан, Ф.Саран таъкид намудааст, ки «барои ташҳиси саҳеҳи шакли бадеии сухан на чашм, балки маҳз гӯшро бояд истифода бурд».²⁵

Муаллифи дигар низ ин ақидаро чунин ҷонибдорӣ намудааст: «**Муқаррар аст, ки роҳи ягонаи таҳқиқи ҷанбаҳои илмӣ каломи мавзун – пеш аз ҳама, ба садодиҳии онҳо тавачҷӯх зоҳир кардан аст, танҳо пас аз ин метавон кулли услубҳои дигари таҳлил ва ҷенақбардориро истифода кард.**»²⁶

Олими маъруфи Эрон Саид Нафисӣ низ доир ба таърихи хеле қадимӣ доштани анъанаҳои пайвандии савту

²⁴ Т.Хаскашев. Фонетикаи забони адабии тоҷик.- Душанбе: "Маориф".- 1989.-С. 154.

²⁵ Эйхенбаум Б. О поэзии. Л.- 1969.-С.334.

²⁶ Ҳамон ҷо, С.335.

калом чунин ақидаи хешро изҳор намудааст: «Ашъоре, ки бузургони машоихи тасаввуф ба забони форсӣ сурудаанд, махсусан ғазалиёт ва рубоӣёташонро дар мачолиси зикр ва самоъ мехонданд ва аглаб тағанӣ мекарданд... Аз ғазалиёти Мавлоно Чалолуддин бармеояд, ки бештари онҳоро барои пойкӯбӣ ва дастафшонӣ сурудааст, зеро ки дар бештари онҳо авзони мусаддас ва мусаммани зарбӣ ба қор бурда ва бисёр аз онҳоро худ тақтеъ кардааст, то оҳанги пойкӯбӣ ва дастафшонии онҳоро нишон бидиҳад.»²⁷

Айнан чунин ақидаро доир ба пайвандии шеърӯ музикӣ Нафисӣ дар ҷойи дигар низ овардааст: "Дар замони пешин ва бештар дар қарни чаҳорум ва панҷум маъмул будааст, ки шуарои бузурги Эрон ҳар шеъри худро бо музикӣ ҳамвора тавъам мекардаанд ва ҳар қасидаи эшон мебоист дар яке аз пардаҳои музикӣ хонда шавад..."²⁸

Эътироф намудан зарур аст, ки шояд бори аввал дар илми муосири тоҷик масъалаи назми Шашмақомро устод Фазлиддин Шаҳобов ва академик Раҷаб Амонов дар мақолаҳои худ, ки дар нимаи дуҷуми асри гузашта нашр гардида буданд, мавриди баррасӣ қарор доданд.

Устод Фазлиддин Шаҳобов, ки худ дониши мукаммали музикӣ ва саводи баланди шеършиносӣ доштанд, ҳамеша ба пайвандии шеърӯ суруд тавачҷӯҳи хоса зоҳир мекарданд. Дар мақолаи маъруфашон зери унвони "Шашмақом" дар ин бора чунин навишта буданд: "Он нуктаро бояд қайд кард, ки санъати сарояндагии касбии тоҷикон ҳамеша дар муносибати зич бо назми ҳазорсолаи онон инкишоф ёфта омадааст."²⁹

Соли 1978 дар шаҳри Самарқанд аввалин Симпозиуми байналхалқии сатҳи ЮНЕСКО доир ба масъалаҳои рушди

²⁷ Саид Нафисӣ. Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон.- Техрон.- 1343.-С.129.

²⁸ Иқтибос аз : Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷикӣ. - Д.- 1963.-С.196.

²⁹ Фазлиддин Шаҳобов. Шашмақом. // Шихоби музикӣ (мураттиб-Ф.Азизӣ), ҷ.2.-Душанбе.- 2011.- С.13.

мусиқии суннати халқҳои Шарқи Наздик ва Миёна баргузор гардида буд ва дар ҳамин симпозиум академик Рачаб Амонов зери унвони "Назми Шашмақом" маъруза карданд. Дар ин маъруза олими тоҷик яке аз нозуктарин муаммоҳои шашмақомшиносиро таҳлил намуда, аввалин маротиба дар сатҳи ҷаҳонӣ иброз намуданд, ки "назми чунин шоҳасари мухташами музикӣ - Шашмақом бузургтарин муаммои илми муосир ба шумор меравад ва ин муаммо, мутаассифона, то ҳанӯз кашф карда нашудааст."³⁰

Бояд зикр намуд, ки маҳз дар доираи ҳамин маъруза олими тоҷик мӯшикофона масъалаи ҷуғрофияи назми Шашмақомро таҳлил намуда, ба диққати ҳозирин ин нуктаро пешниҳод намуданд, ки назми Шашмақом эҷодиёти бузургтарин шоирони оламшумул - Рӯдакиву Сино, Амъақи Бухорой, Муиззӣ, Сайидои Насафӣ, Парии Ҳисорӣ, Исо Махдуми Кӯлобӣ, Суръати Бадахшонӣ, Ҳилолӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрави Дехлавӣ, Ҳоконӣ, Ҳофизи Шерозӣ, Саъдии Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Восифӣ, Абдувосеи Ҷабалии Гарчистонӣ ва дигаронро фарогир аст, ки далели соҳиби доираи хеле фароҳи ҷуғрофӣ будани хунари Шашмақом мебошад.

Дар Тоҷикистон низ ба муаммои пайвандии илми арӯз ва назокати сурудҳои мардумии тоҷикӣ яке аз аввалинҳо шуда профессор Баҳром Сирус таваҷҷӯҳ зоҳир намудааст. Дар китоби «Арӯзи тоҷикӣ» ин муҳаққиқи нуктасанҷ як боби махсусро ба таҳқиқи масъалаи пайвандии хеле ҳам наздики музикӣ бо ритмикаи сурудҳои мардумӣ ва вазни арӯз бахшидааст.

Б.Сирус дар пайравии иддаи зиёди олимони соҳа бори дигар чунин таъкид менамояд: "Суруд, ки яке аз намудҳои

³⁰ Р.Амонов. Поэтическая основа Шашмакома. // Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность. - Ташкент. - 1981. - С.56-61.

изҳори ҳолати рӯҳия буда ва ҳам барои ба дигарон гузаронидани таассурот хизмат мекунад, дар авоил фақат аз хитобу нидоҳо ва овозҳои аз ҷиҳати маъно камбағал ва маҳдуд, ки дорои унсурҳои мусиқӣ буданд, ташкил гардидааст. Сурудҳо баъдтар дар чараёни инкишофи худ ба матни маънидор соҳиб гардидаанд".³¹

Муаллифи мазкур барои исботи ин ақида аз эҷодиёти шоир Зухурӣ порчаеро мисол меорад, ки дар он ба ивази нақарот танҳо калимоти «тан-тано» истифода карда шудаанд:

*Тавбаи тақво шикастам, тан тано тан, тан тано,
Маси саҳбои аластам, тан тано тан, тан тано.*

Доир ба анъанаи маъруфи сурудхонӣ ё сурудгӯӣ (аз ҷониби гӯяндаҳо) Абӯбақр Наршаҳӣ (а.10) низ ишораҳои начиберо овардааст. Ӯ менависад, ки аз замонҳои қадим «мардумони Бухороро дар куштани Сиёвуш навҳо аст чунон, ки дар ҳама вилоятҳо маъруф аст ва мутрибон онро суруд сохтанд ва мегӯянд. Ва қавволон онро «ғиристани муғон» хонанд. Ва ин суҳан зиёда аз се ҳазор сол аст».³²

Аз ишораҳои дақиқи Наршаҳӣ муайян намудан душвор нест, ки ин ҷо суҳан аз боби «суруд сохтан» ва «гуфтани» (сароидани) суруд меравад, яъне яқин аст, ки матни ин сурудҳоро маҳз порчаҳои мавзуни шеърӣ ташкил меодаанд, ки вазну қофияи хосро соҳиб буданд. Ин ақидаро Е.Э.Бертелс низ ҷонибдорӣ намудааст.³³

Шамсидин Қайси Розӣ, муаллифи рисолаи маъруфи «Ал-муъҷам фи маъойири ашъор-ил-Аҷам» (а.13) нақл

³¹ Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷикӣ.- Душанбе.- 1963.- С.193.

³² Абӯбақр Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. - Д.- 2012.- С.56-57.

³³ Бертелс Е.Э. Персидская поэзия в Бухаре X в.//«Труды Ин-та востоковедения», вып. 10. М.-Л.- 1935.-С. 39.

намудааст, ки боре дар яке аз базмҳои хоса нафаре, ки овози хуб дошт ва шеърро низ хеле нағз медонист, дар ҳузури аҳли фаҳм порчаеро аз достони «Хусрав ва Ширин»-и Низомӣ бо овози хуш ва лаҳни форам ва дар вазни «хафиф» сароид.³⁴

Дар адабиёти илмӣ муосир низ ин проблема дар як қатор китобу мақолаҳои муаллифони мамлакатҳои гуногун мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст. Масалан, дар рисолаи муҳаққиқи ўзбек Р. Султонова масъалаи ҳамбастагии аркони мусиқӣ ва шеър дар сатҳи ҳичо, рукн ва мисраҳои навъи ғазал таҳқиқ шудааст. Вале мутаассифона, муаллифи ин рисола аксари қулли мушоҳида ва хулосаҳои хешро бар мабной вазну қофия ва сохтори ашъори шоирони туркзабон асоснок намудааст ва ҳатто тавачҷӯхе ба решаҳои соф тоҷикӣ-форсии навъ, услуби бадеӣ ва эстетикӣ эҷодиёти шоирони тоҷику форс зоҳир накардааст.

Ин иштибоҳ ва назарногирии маҳз, ки аз ҷониби муаллифи номбурдашуда роҳ дода шудааст, баъзан муҳаққиқони дигарро низ ба гумроҳӣ мебарад, вале хушбахтона, аксари қулли мутахассисони соҳаи шеърӯ мусиқӣ аснои таҳқиқоти санъати мақомҳо, қабл аз ҳама, ба решаҳои шаклбандӣ ва хусусиятҳои маънисозии назми классикӣ тоҷику форс муроҷиат мекунанд.

Пайвандии фитрии мусиқӣ ва калом дар сатҳи таронаҳои омиёнаи мардумӣ ҳамчун омили пуриқтидор дар ҷараёни ифодасозии маъниҳои бадеӣ устувор гардида буд. Аммо дар сатҳи санъати мақомҳо (маҳсусан Шашмақом) ин услуб ва ин суннати волоии бадеӣ ба дараҷаи хеле мураккаб боло мебарояд.

Ин ҷо бояд на танҳо пайвандии маҳсули оҳангҳои мақомҳоро дар назар гирифт (масалан, таҷассуми лаҳнии мазмуну мундариҷа ва эҳсосоти рӯҳии матни шеър, ё худ

³⁴ Шамсиддин Муҳаммад Ибни Қайси Розӣ. Китоб-ул-мўъҷам фӣ маъойир ил-ашъор ал-Аҷам.- Техрон.- 1935.-С.132.

риояи дақиқи вазни арӯз дар мусиқӣ), балки бештар ба он тавачҷӯҳ намуд, ки чӣ гуна чараёни таърихии рушд ва такомули мақомҳо (нахуст Дувоздаҳмақом ва баъдан Шашмақом) дар ҳамаи марҳилаҳои инкишофи назми форсии тоҷикӣ ҳатман бо чараёни ба вучуд омадани ин ё он жанру намудҳои тозаи назми классикӣ пайвандӣ доштаанд. Рӯшантар гӯем, бояд ба инобат гирифт, ки масалан дар сохтори мақомҳо пайдо шудани бобҳои Тарона, Уфар, Соқинома, Муस्ताзод, Мухаммас, Тарҷеъбанд ва ғ. дақиқан маҳз дар натиҷаи чараёни ба вучуд омадани айнан чунин навъҳо дар шеъри классикии тоҷикӣ сурат гирифтаанд.

Дарвешалӣ Чангӣ - муаллифи яке аз рисолаҳои бонуфузи мусиқӣ "Тӯҳфат-ус-сурур" (а.17), доир ба масъалаи пайвандии шеърӣ мусиқӣ чунин навиштааст: "Фил-ҷумла миёни нағма ва назм илтизом ва интизоми мо ло калом аст ва ҳар як бо ҳам эҳтиёҷ доранд, зеро ки маънӣ ва ҳикояти ширин, ки ба сурати назм адо меёбад, мисли шоҳидест, ки бо либоси фаҳр ораста шуда...чун оҳанг ба маънӣ либоси сурат пӯшонад, ба он монад, ки шоҳиди ҷамол ба мақом омада, ишваҳои рангин намуда, тамкин аз дилҳои ҳазин мерабояд".³⁵

Яъне метавон хулоса баровард, ки маҷмӯи кулли унсурҳои бадеӣ ва баёнии мусиқии мақомҳо бо мазмуну мундариҷа, образҳо, тасаввуроти эстетикӣ ва ҳамчунин вазну қофиябандии шеъри форсии тоҷикӣ алоқамандии зичи мантиқӣ ва эстетикӣ дорад. Аз ин мебарояд, ки шинохти мӯъҷизаҳои мусиқӣ, аз ҷумла бадеият ва образҳои эстетикӣ Шашмақомро бояд ҳатман аз таҳлили хусусиятҳои пайвандии онҳо бо ашъори классикӣ оғоз намуд.

³⁵ Нусхаи дастхати "Тӯҳфат-ус-сурур" (захираи ИШ Ӯзбекистон, № 468/1).-С.94.

БОБИ АВВАЛ

НАҚШИ САНЪАТҲОИ ШЕЪРӢ ДАР ТАШАККУЛИ МУСИҚИИ ҲИРФАӢ ДАР АСРҲОИ МИЁНА

(Таърихчаи ташаккули каломӣ мавзун ва малҳун)

Чуноне ки дар Пешгуфтор зикр шуд, инсон хеле қадимтар аз ифодаи калом, пеш аз он ки қобилияти бо сухан баён намудани фикру андешаҳояшро соҳиб гардад, ӯ кулли эҳсосоти худро танҳо тавассути садобарориҳои мухталиф ва рамзнок (нидову фарёд, оху фиғон, наъраву нола) баён мекард. Яъне дар марҳилаҳои нахустини таърихи ташаккули ҳеш одам қодир буд, ки эҳсосоти таҳдид, итоат, навозиш, фармон, огоҳ сохтан аз хавфу хатар ва дигар намуди падидаҳои хеле ва хеле зарурии ҳаётиро бидуни калом, танҳо бо овозбарориҳо ва садоҳои махсуси оҳангдор ифода созад. Доир ба ин ақида мусиқишиноси маъруф Л.Мазел дар миёнаҳои қарни гузашта гуфта буд, ки «таърихан оҳангҳои мусиқӣ (ё худ оҳангсозӣ умуман) бо оҳангҳои калимасозӣ пайвандӣ доранд».³⁶

Кунун маълум мешавад, ки баръакс, оҳанги навоҳои талаффузи калимаҳо маҳз аз дастовардҳои оҳангу рамзҳои овозии қаблан дар ҷомеаи инсонӣ ташаккул ёфта сарчашма мегиранд, зеро яқинан аънаи тавассути каломӣ маънидор ифода намудани фикру мақсади инсон хеле сонитар, пас аз давраи хеле ҳам дуру дарози ташаккули таҷрибаи овозбарории мавҷудоти зинда сурат гирифтааст.

Ин муаммо дар мисоли таносуби шеърӯ мусиқӣ дар фарҳангҳои дигари аҳли башар низ мавриди тавачҷӯҳ қарор гирифтааст. Яке аз муҳаққиқони варзидаи илми мусиқӣ

³⁶ Мазель Л. О мелодии.- М.- 1952.- С.13.

М.Харлап доир ба пайвандии савту калом дар мусиқии мардумии русӣ навиштааст, ки "вазни ашъор - қабл аз ҳама шакли қаблан муайян шудаи ритми мусиқӣ мебошад, ки хичоҳои матн рӯи рукнҳои он қарор мегиранд. Агар мо эътироф намоем, ки ин доираи ритм падидаи мусиқӣ мебошад, пас бояд гуфт, ки дар ин сурат эҷоди шеър як навъ "контрафактура", яъне ба қолаби тайёр ворид намудани суҳанҳо ба шумор меравад."³⁷

Ин ҷо зарур аст, ки бори дигар аз гуфтаҳои шоир ва мусиқидони бузург Абӯалӣ Ибни Сино доир ба ин мавзӯ ёдовар шавем: «Мавҷудоти зинда идомаи насли худро тавассути иҷтимоӣ таъмин менамоянд ва иҷтимоӣ танҳо тавассути бо садои маҳсус даъват намудани ҳамдигар сурат мегирад... ҳамчунин тавассути садобарориҳои маҳсус ҳайвонот ба ёрӣ даъват мекунад, аз хавфу хатар ҳамдигарро огоҳ мекунад ва ғ. Пайдост, ки маҳз ҳамин гуна овоз ва садобарориҳо воситаи ягонаи муошират ба шумор мерафтанд, зеро садо ҳислате дорад, ки қулли монетаҳоро убур мекунад ва қудрате дорад, ки ба масофаҳои дур низ рафта мерасад. Пас насли одам низ ба ин гуна воситаи муносиб эҳтиёҷ пайдо намуда, аз имкониятҳои фароҳи эҳсосоти он зина ба зина истифода кардааст».³⁸

Аз ин ҷо маълум мегардад, ки олими бузург, шоир ва мусиқидони шаҳир Ибни Сино ҳазор сол қабл аз даврони мо хусусиятҳои биологӣ, физиологӣ ва иҷтимоии овоз ё худ садоро ҳамчун воситаи муҳимтарини муошират миёни мавҷудоти зинда муайян намудааст. Бо тақия ба ин таҳлили дақиқ метавон гуфт, ки оҳанги суҳан, ё худ каломии маънидор дар мабнои суннатҳои эстетикӣ ва баёнии ҳамон овозбарориҳои қадимии насли одам ба вучуд омадааст.

³⁷ Харлап М. Ритм и метр в музыке устной традиции. - Москва. - 1986. - С.12.

³⁸ Абӯалӣ Ибни Сино. Чавомеъу илм-ал-мусиқӣ (аз «Китоб-уш-шифо»). - Қоҳира. - 1956. - С.7 (аз арабӣ тарҷимаи мо – А.Н.).

Дар охирҳои солҳои 40-уми қарни гузашта, профессор Б.Миллер доир ба ин муаммо масъалагузори намуда буд, ки минбаъд таҳқиқи вазни ашъори форсӣ бояд бо дарназардошти кулли аносири савтӣ ва мусиқии он амалӣ карда шавад.³⁹

Ҳамчунин шарқшиноси маъруф, профессор А.Н.Болдирев баъд аз таҳлили амиқи хусусиятҳои вазнии шеъри форсии тоҷикӣ ба ҷунин хулосае омадааст, ки сифати асосии онро на пайдарҳамии оддии ҳиҷоҳои дарозу кӯтоҳ, балки вучуди садодиҳии маҳуси онҳо («наличие тоничности») ташкил намудааст.⁴⁰

Дар яке аз мақолаҳои ӯ, ки ба масъалаҳои вазнии шеъри форсӣ (хусусан ба вазни «Шоҳнома») бахшида шудааст, шарқшиноси маъруф Юрий Марр нигоштааст, ки «то он замоне ки назми ба ном «мардумии» форсӣ чудо аз оҳангу навоҳои зиндааш мавриди таҳқиқ қарор мегирад ва то он замоне ки ба иҷрои ин гуна таҳқиқот соҳибони асосии ин забону ин муҳит ҷалб карда намешаванд, мо ҳеҷ гуна ақидаи муқаррареро доир ба ин муаммо баён карда наметавонем».⁴¹

Маҳз бо така ба ҳамин гуна ақидаҳои дар илми филологияи ҳамон замон баён гардида, муҳаққиқи маъруфи Шашмақом ва мусиқии Шарқ, проф. В.М. Беляев ба хулосае омад, ки "барои дақиқан муқаррар намудани вазни оҳанг, қабл аз ҳама, бояд ба сохтори ритмикии шеър таваҷҷӯҳ намуд, мисоли он ки дар «Қашқарча» аз мақоми «Дугоҳ» дида мешавад."⁴²

Пас, аён мегардад, ки ин муаммо, яъне муносибати калом ва савт, шеър ва мусиқӣ кайҳост, ки дар мадди назари мӯшикофонаи ҳар ду ҷониб – ҳам муҳаққиқони соҳаи

³⁹ Миллер Б. Персидские теснифы.- Л.- 1964.- С.6.

⁴⁰ Болдырев А.Н. К фольклору Таджикистана. //Труды Тадж. Базы АН СССР.- т.3.- М.- 1936.- С.63.

⁴¹ Икт. аз: Персидские теснифы.- Л.- 1964.- С.7.

⁴² Успенский В.А. (сб. статей).- Ташкент.- 1980.- С.285.

филология ва ҳам мусиқишиносон қарор доштааст ва ҳар ду ҷониб мӯътақиданд, ки барои ташҳиси ин муаммо ҳам вазни шеър ва ҳам услуби садодиҳии зиндаи онро бояд ба назар гирифт. Лекин дар ҳамин ҳолат бояд ёдовар шуд, ки ҳатто чунин мавқеъи зоҳиран саҳеҳи ташҳиси масъала ҳанӯз моҳияти асосии онро ифода карда наметавонад, зеро назокатҳои пайвандии шеърро оҳанг дар системаи назми классикии форсии тоҷикӣ танҳо бо услуби шаклбандии вазну садо маҳдуд нест.

Назми классикии форсии тоҷикӣ ба сифати яке аз бахшҳои бунёдии фарҳанги мардумони эронизабон эътироф шудааст ва дар ниҳоди худ системаи мукаммали ҷаҳонбинӣ ва таҷассуми бадеию эстетикӣ олами атрофро фаро гирифтааст. Муҳимаш он аст, ки ин системаи ҷаҳонбинӣ тадричан дар ҷараёни инкишофи суннатҳои бадеӣ ва шаклбандии назми классикӣ ҳамчун таҷассумгари олами воқеӣ ва намунаи волои санъати бадеӣ ташаккул ёфтааст. Пайдост, ки ҳамаи ин омилҳо дар мазмуну мундариҷа ва ҳамчунин дар доираи образҳои таҳайюлот ва услуби шаклбандии санъати назм ва мусиқии суннатии халқи тоҷик бетаъсир набуданд.

Чуноне ки болотар зикр намуда будем, шеър ва оҳанг, савту калом ҳамеша дар пайвандии зич қарор доштанд. Вале бояд эътироф намуд, ки ҷараёни рушду такомули санъати шеър бо ҳамаи паҳлуҳои ҳунари ва иҷтимоиаш нисбат ба ҳунари мусиқӣ хеле оромтар ва бидуни ҳалалдоршавиҳо идома мекард.

Масалан, дар давраҳои, ки вазъияти фарҳангиву сиёсӣ ва иҷтимоӣ зери таъсири ин ё он вақоеъи замон пайваста тағйир меёфтанд, шоирон дар мазмуни назми классикӣ низ ҷавобан ба ин гуна тағйирот рамзҳои гуногуни бадеиро мавриди истифода қарор медоданд ва гоҳо мақсаду мароми муаллиф тавассути образҳои рамзӣ баён карда мешуданд.

Вале ҳунари мусиқӣ, хусусан мусиқии ҳирфай, ки дар давраи салтанати Сосониён ба авҷи аълои рушди худ расида

буд, дар тӯли ду ҳазор сол якчанд маротиба ба таъйиқи мислаш дида нашудаи ҳодисаҳои таърих дучор омадааст. Масалан, маҳз зери таъсири ақидаҳои зиёди хурофотпарастона замоне иддаи зиёди созҳои асили мусиқӣ ё худ садҳо оҳангу навоҳои маъруфи аҷдодони мо аз байн рафтанд ва он чизе ки имрӯз бо унвони мусиқии классикии тоҷикӣ маъмул аст, шояд танҳо намунаи кучаке аз он шоҳкориҳои бузурги бадеӣ бошад.

Мусиқии қадимии мо қомилан санъати шифоӣ буд, хат надошт ва танҳо аз сина ба сина ба таври шифоӣ интиқол меёфт, суруду таронаҳои асил дар замири мардум боқӣ мемонданд, вале аён аст, ки дар замони гузашта мубориза ба муқобили ҳунари мусиқӣ, амали овозхонӣ ва умуман ҷойгоҳи савту оҳанг дар зиндагии мардум таи садсолаҳо идома мекард. Шояд маҳз аз ҳамин сабаб чи дар санъати назм ва чи дар мусиқӣ анъанаҳои ба вучуд омаданд, ки зоҳиран гӯё ба талабот ва нишондодҳои қоидаву қонунҳои шарият муҳолиф набуданд.

Масалан, "Самӯи суфиён" бо тамоми паҳлуҳои бадеию эстетикӣ худ зоҳиран бо мақсади "расидан ба Ҳақ" иҷро карда мешуд, вале ба ҳамагон маълум аст, ки дар ҷараёни ин амал (яъне иҷрои Самӯ) ҳамеша аксари қулли анвои мусиқӣ ва ракс (овозхониҳо, ҷарх заданҳо, дастафшонихову пойкӯбиҳо) мавриди истифода қарор мегирифтанд. Шояд барои ҳамин ҳам Имом Ғазолӣ истифодаи мусиқиро дар ҷараёни Самӯ (вале бидуни созҳо) "мубоҳ" доништааст.

Аз ҳамин лиҳоз яке аз мақсадҳои асосии таҳқиқоти масъалаи муносибати назми классикӣ бо ҳунари мусиқӣ - таҳлили ҷараёни таърихии ҷӣ гуна тавҷам омадани воситаҳои мухталифи баёнӣ (садо, овоз, ритм ва оҳанг) ва таҳқиқи хусусиятҳои бадеию эстетикӣ он ба шумор меравад. Дар ин замина мо, қабл аз ҳама, ба назарияи маъруфи «интонатсия»-и академик Б.Асафев таъя хоҳем намуд, зеро маҳз тибқи ҳамин назарияи бозътимод дар илми мусиқиишиносӣ муосир исбот гардид, ки сифат, моҳияти

асосӣ ва хусусияти маънӣ офаридани суханро маҳз услуби талаффузи оҳангии он ташкил мекунад.⁴³

Ба замми ин ёдовар мешавем, ки Б.Асафев маҳз бо истифода аз ҳамин назария ба хулосае омад, ки ҳунари мусиқӣ дар асли хеш "таҷассуми овозии ҳақиқати воқеъ" ба шумор меравад.⁴⁴

Аз ин лиҳоз метавон муайян сохт, ки маҷмӯи кулли оҳангу навоҳои мусиқии суннатии тоҷик, аз ҷумла Шашмақом низ қабл аз ҳама таҷассумгари волотарин ғояҳои бадеию эстетикӣ мебошанд, ки тавассути нозуктарин ҷанбаҳои санъати суҳан ва образҳои савту наво баён карда шудаанд. Яъне тибқи ақидаи болотар зикр гардидаи Ю.Марр ҳунари мақомхоро бидуни ташхиси пайвандии онҳо бо шеър калом таҳқиқ намудан ғайриимкон аст, зеро дар тамаддуни Мовароуннаҳру Хуросон таи садсолаҳо кулли фикру ақидаҳои илмӣ, фалсафӣ, фарҳангӣ ва ғ. бештару ҷолибтар танҳо тавассути шеър ифода карда мешуданд.

Ба андешаи мо, моҳияти ҳосаи ин гуна пайвандии бузурги диалектикиро миёни савту калом ё худ шеър оҳанг бо суҳанҳои зерини академик Н.Конрад тасдиқ намудан мумкин аст: "Ҳама гуна омилҳои бунёдкорӣ ва созандагӣ, ки таи таҷрибаҳои зиёд ва истифодаи дониш аз ҷониби инсон офарида мешаванд, фавран ба дониш ва таҷрибаи офарандаш таъсири мутақобил мерасонанд ва фикру андешаи ӯро аз нав ғанитар мегардонанд. Шаклҳои сохти ҷамъиятиро худи одамон меофаранд, вале пас аз ба вучуд омадани он ин шаклҳо ба ҷомеа, шуури ҷамъиятӣ таъсири муайян мерасонад ва ҷараёни минбаъдаи рушди ҷомеаро ба андозае муқаррар месозад. Айнан ҳамин гуна ҳолатро мо

⁴³ Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс.- Л.- 1971.- С. 259.

⁴⁴ ҳамон ҷо, С. 344.

метавонем дар чараёни тараққиёти илм, дин, фалсафа, адабиёт ва санъат мушоҳида намоем".⁴⁵

Маълум мегардад, ки хислатҳои бешумори пайвандии шеърро оҳанг дар куллиёти Шашмақом як намуд системаи мукаммали алоқаҳои бадеӣ, мантиқӣ, шаклбандӣ, вазну иқоъӣ ва оҳангиро ташкил намудаанд. Ин муаммо кайҳост, ки дар мадди назари муаллифони мутақаддим қарор дорад, вале шояд яке аз асарҳои нодиртарин бахшида ба ин масъала - китоби маъруфи "Бухур-ал-алҳон" -и Фурсат-уд-Давлаи Шерозӣ (а.19-ав.20) ба ҳисоб равад.⁴⁶

Дар Пешгуфтор ба нашри ин китоб мусиқишиноси маъруф Алӣ Зарринқалам зикр намудааст, ки ин рисола муҳимтарин асари бахшида ба муаммои пайвандии шеърро оҳанг ба шумор меравад, зеро муаллифи он бештар аз баҳсу мусоҳибахояш бо овозхонону мутрибони замонаш истифода намуда, ба маслиҳатҳои онҳо тақия кардааст.

Қолиби зикр аст, ки сохтори ин асари аҷоиб комилан ба Баёзҳои Шашмақом, ки иддаи зиёди онҳо дар хазинаҳои хаттии Душанбе, Тошканд, Санкт-Петербург, Техрон маҳфузанд, шабоҳат дорад. Масалан, муаллиф аснои иқтибос овардани ин ё он матни ғазал, ҳатман ишора менамояд, ки муганниён онро бояд ба кадом мақом (Рост, Шӯр ва ғ.) сароянд. Ин ҷо Фурсатуддавлаи Шерозӣ махсусан зикр намудааст, ки масалан, барои иҷрои як Овоза хатман як Маснаві ва як Соқинома рост меояд.

Дар доираи таълифоти нашргардида, ки ба ин масъала тавачҷӯх зоҳир намудаанд, бояд аз мундариҷаи рисолаи маъруфи Абӯ Туроб Розонӣ "Шеър ва мусиқӣ ва созу овоз дар адабиёти форсӣ", ё худ силсилаи мақолаҳои Маҳдӣ Фурӯғ зери унвони "Талфиқи шеър ва мусиқӣ" ёдовар гардид. Дар ин асарҳо, ки дар миёнаҳои қарни 20-ум дар саҳифаҳои нашрияти маъруфи эронӣ "Маҷаллаи мусиқӣ" ҷоп

⁴⁵ Конрад Н.И. Запад и Восток.-М.- 1966.- С. 478.

⁴⁶ Фурсат-уд-давлаи Шерозӣ. Бухур-ал-алҳон.- Техрон.- 1345.- С.14.

шуда буданд, асосҳои фонетикӣ ва шаклбандии санъатҳои шеърӣ мавриди таҳлил қарор гирифтаанд, вале мутаассифона, ҳунари мусиқӣ, қонунҳои савту наво дар ин мақолаҳо ҳамчун омилҳои дуввуминдараҷа муайян гардидаанд.

Бояд эътироф намуд, ки яке аз бузургтарин олимони ҳамоно замон Саид Нафисӣ (1896-1966) ва Парвиз Нотил Хонларӣ (муаллифи рисолаи маъруфи "Вазни шеъри форсӣ") ба пайвандии иқоъӣ (ритмӣ) ва таносуби вазни шеъру оҳанг тавачҷӯҳи хоса зоҳир намуда буданд. Вале мутаассифона, ин мутахассисони варзидаи соҳаи назми классикӣ аснои таҳқиқи назокати шеъри форсӣ ба хусусиятҳои шаклбандии оҳангҳои мақомҳои эронӣ - Дастгоҳҳои мусиқӣ дақиқан мурочиат накардаанд, шояд аз сабаби он, ки аслан пайвандии навъҳову шаклҳои назми классикӣ ва сохтори Дастгоҳҳои эронӣ нисбат ба Шашмақом ба кулли фарқ мекунанд.

Масалан, азбаски услуби иҷро ва тарзи шаклбандии бобҳои овозии мусиқии классикӣ эронӣ аксаран тибқи услуби "импровизатсия" (бадохатан эҷод ва иҷро намудан) сурат мегирад, дар ин ҳолат ҳатто ғазалҳои шоирони маъруф низ порча-порча (ду ё худ чаҳор байт) истифода мешаванд. Яъне зарурати иҷрои комили ғазал (бо риояи мантиқии Матлаъу Мақтаъ, Авҷ, Шохбайт, Фурувард, ва ғ.) ин ҷо вуҷуд надорад. Аммо чуноне ки мебинем, дар Шашмақом кулли бандҳои савтӣ бевосита ба таъкиди Даромад (Матлаъ), Дунаср (Авҷ), Фурувард (Мақтаъ) бахшида шудаанд, яъне дар ин маврид шаклбандии оҳанг қомилан бо сохтори ғазал алоқаи зич пайдо менамояд ва ба ҳукми як намуд қонуни бадеӣ медарояд.

Бояд иқрор шуд, ки ҳам Саид Нафисӣ ва ҳамчунин Парвиз Хонларӣ қонибдори он ақидаанд, ки сифати асосии шеъри форсӣ-тоҷикиро хусусияти лаҳнии он, аниқтараш мусиқӣ он ташкил медиҳад ва таърихан падидаҳои шеърӣ мо танҳо тавассути "иҷро бо оҳанг" ("бо алҳон хонда

мешуданд") маъмул будаанд. Ин чо албатта, сухан аз боби каломи мавзун меравад, яъне калимоте, ки дар як вазни муқаррар ва такроршаванда баён карда мешаванд.

Таърихи пайдоиши каломи мавзун ба замони хеле дур рафта мерасад. Парвиз Нотил Хонларӣ зикр намудааст, ки "шеъри мавзун дар қадимтарин осори адабиёти Эрони бостон вучуд дошта, аммо албатта қавоиди назм дар Авесто бо қавоиди арӯз, ки дар забони форсии имрӯза маълум аст, мушобихате надошта, балки мабной аслии вазн дар шеъри Авестой тасовии шумораи ҳичоҳо буда ва дар миёни ҳар мисраъ вақфҳои қарор дошта, ки ҷои онҳо ба мӯҷиби ихтиёрооти шоирӣ тағйир мепазируфтааст".⁴⁷

Ин чо бояд илова намуд, ки ҷойгоҳи ҷунин "вақф"-хоро маҳз қонуниятҳои зарбии мусиқӣ муайян мекунад, яъне даврҳои зарбӣ (доираҳои ритмикӣ) бояд ҳатман дар як замони муайян аз нав такрор шаванд, дар ин сурат норасоии ҳичоҳои ашъорро "вақф"-и мусиқӣ мукамал месозад. Ғайр аз ин, ёдовар мешавем, ки дар меъёрҳои санъати шеърӣ "та" - ҳичоӣ кӯтоҳ ва "тан" - ҳичоӣ дароз ба шумор меравад, вале аснои воридаи доираҳои зарбии мусиқӣ гардидан ин ҳарду воҳидҳои вазнӣ бо як зарб ифода карда мешаванд.

Дар мисоли таронаи маъруфи тоҷикӣ "Ҷӯраҷонам" (аз репертуари Ака Шариф Ҷӯраев) аён аст, ки тақтеи охирини оҳанги тарона дорои "вақф"- махсус аст:

Ту - ро чо - ну ма - ро чо - но - на гӯ -
 янд, ҷӯ - ра - чо нам бе - қа - ро - рам им - шаб

⁴⁷ Хонларӣ П.Н. Таҳқиқи интиқодӣ дар шеъри форсӣ. - Техрон. - 1327. - С.15.

Масъалаи пайвандии шеърӯ мусиқӣ дар асл чузъи муаммои бузурги алоқаҳои мантиқиву бадеӣ миёни калом, нутқ, шеър, савт, овоз ва омилҳои ифода сохтани маъниву мақсадҳои гуянда (шоир, сароянда ва ғ.) ба шумор меравад. Ин аст, ки масъалаи мазкур кайҳост зери назари муҳаққиқони аврупоӣ ва ҷаҳонӣ низ қарор гирифтааст. Масалан, олимони рус асоси таҳқиқи ин муаммо, қабл аз ҳама, ба намунаҳои эҷодиёти мардумӣ - сурудӯ таронаҳо, ҳамосаҳо ва ғ. муроҷиат намудаанд.

Муҳаққиқи маъруфи рус А.Востоков дар оғози қарни 20-ум доир ба хусусиятҳои табиӣ вазни шеъри русӣ ва пайвандии он бо мусиқӣ чунин навишта буд: "Сурудҳои таносуби ҳичоҳои дарозу кӯтоҳро ба танзим мебарорад ва ҳатто чунин мешавад, ки ҳичоӣ кӯтоҳ тавассути нолаи овоз хеле дарозтар мешаваду бо ҳамин гуё ҳичоӣ дароз ҷойҳои худро иваз мекунад. Ин намуд муҳолифати вазниро миёни сухану оҳанг шарҳ додан душвор аст, вале бояд онро эътироф намуд, зеро табиат - муаллими ягонаи шеърӯфаринии русҳо, тавонистааст мавҷудияти ду меъёрҳои гуногун, яъне савту каломро дар назми мо ба ҳам таслим созад".⁴⁸

Мақсади асосии таҳқиқоти мо низ иборат аз он аст, ки маҷмӯи кулли падидаҳои пайвандии шеърӯ оҳанг, назму мусикиро тибқи мушоҳидаи ҷараёни рушди таърихии онҳо мавриди санҷиш қарор дода, муқаррар намоем, ки то чӣ андоза сохтори анвои гуногуни назми классикӣ бо услубҳои шаклбандии мусиқии Шашмақом пайвандии мустаҳкам доранд. Ҳалли ин муаммо бешубҳа барои муайян намудани нақши санъати сухани тоҷикӣ, назми беҳамтоӣ мо дар ҷараёни ташаккули санъати мусиқӣ, аз ҷумла силсилаи мақомҳо, моҳияти бузургеро соҳиб хоҳад гардид.

⁴⁸ Востоков А. Опыт о русском стихосложении. СПб.- 1817.- С.156-157.

Моҳияти таҳқиқи ин масъала ҳамчунин дар он аст, ки таи чандин ҳазорсолаҳо дар масоҳати хеле васеъ - фазои фарҳангии ҷаҳони Шарқи наздик ва Миёна, ки мардуми он бунёдгузори яке аз тамаддунҳои бузурги олам ба шумор мераванд, ҳунари шеърӣ мусиқӣ ҳамеша ба сифати омили муттаҳидсозандаи кишварҳову анъанаҳои мухталиф хизмат кардааст. Пас аз истилои араб дар сарзамини Осиёи Миёна як идда суннатҳои қадимии шеъри арабӣ - қасидаву дostonҳо идомаи рушди худро дар шаклу намудҳои тоза - ғазалу маснавӣ, ҳамосаҳои пуршукӯҳи таърихӣ ва ғ. пайдо намуданд, лекин бояд эътироф намуд, ки ин суннатҳо аз ҷониби аҳли адабу ҳунари Осиёи Миёна, ки таърихан дар сатҳи хеле болотари ҳирфай қарор доштанд, ба тарзи комилан ҷадиди эҷодӣ ва эстетикӣ сайқал дода шуданд.

Аз эҳтимол дур нест, ки дар ҷараёни хеле ҳам мураккаб ва пуршиддати ташаккули вазни арӯзи арабӣ дар шароити нави таърихӣ ва минбаъд симои комилан нав пайдо кардани ин суннати шеърӣ, шояд маҳз падидаҳои соф мусиқии аҳли Хуросону Мовароуннаҳр ва таҷрибаи бои оҳангсозии онҳо нақши ҳалқунандаро иҷро карда бошанд.

Шояд ҳамин омил боиси он гардид, ки дар тӯли ҷараёни ҳазорсолаи рушди назми классикии форсии тоҷикӣ пайвандӣ бо анъанаҳои мусиқии мардумӣ ва сарояндагии ҳирфай ба яке аз рӯкҳои асосӣ ва хеле устувори он мубаддал гардид.

Аз як ҷониб, мушоҳида карда мешавад, ки дар ҷараёни ба санъати бузурги ҳирфай табдил ёфтани мақомҳо, услуби шаклбандии онҳо ҳамеша дар пайравии шаклу анвои падидаҳои назми классикӣ қарор дошта буд. Аз ҷониби дигар бошад, бидуни иштибоҳ метавон гуфт, ки шӯҳрати хеле ҳам зиёди навҳои ғазал, тарона, рубоӣ, тарҷеъбанд, мухаммас, мустазод, чи дар назди аҳли илму адаб ва чи оммаи васеи шунавандагону мухлисони каломӣ бадеъ, қабл аз ҳама, вобаста ба он буд, ки ин намунаҳоро

сарояндагону мутрибон маҳз тавассути мусиқӣ ба шунавандагон пешкаш менамуданд.

Зиёда аз ин, бояд эътироф намуд, ки ҳунари мусиқӣ дар ҳамин маврид нақши махсуси "номос"-ро⁴⁹ иҷро менамуд, яъне дар аксари ҳолатҳо барои офаридани намунаҳои гуногуни шеърӣ аз қолабҳои маъруф ва маъмули мусиқӣ истифода карда мешуд. Ин ҷо кофист, ки танҳо аз истифодаи услуби "даромад" ва "фурувард" дар композитсияи навъи ғазал ёдовар гардем, ки дар риояи байтҳои "матлаъ" ва "мақтаъ" таъсири хос дошанд. Гап дар сари он аст, ки ҳамин гуна услуби композитсионӣ, яъне бо "даромад" ва "фурувард" оро додани оҳангҳои мусиқӣ хеле қадимтар аз замони пайдоиши ғазал пайдо шудааст ва қаблан маҳз дар доираи суннатҳои мусиқии мардумӣ ташаккул ёфтаанд.

Муҳаққиқони маъруф Юрген Элснер, Ангелика Юнг ва Файзулло Кароматов бо тақя ба ҳамин сифати хоси Шашмақоми тоҷикӣ ба ҳулосае омаданд, ки дар доираи бузурги санъати мақомҳои шарқӣ (Дувоввздаҳмақом, Шашмақом, Дастгоҳҳои эронӣ, муғомҳои озарӣ, нӯбаҳои мағрибӣ ва ғ.) маҳз мақомҳои силсилаи Шашмақом тибқи риояи кулли қонунҳои доираҳои зарбӣ эҷод карда шудаанд.

Аз ҳамин лиҳоз барои таҳқиқи ин масъалаи хеле ҳам нозук ва душвор мо қабл аз ҳама ба сарчашмаҳои хаттии таърихӣ, ки ба шарҳи назарияи мусиқӣ ва назм бахшида шудаанд, мурочиат намудем, ки аз онҳо асарҳои Ал-Киндӣ, Ибни Хурдодбех, Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино, Қутбиддини Шерозӣ, Сафиуддини Урмавӣ, Абдулқодири Мароғай, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Начмиддин Кавкабии Бухорой, Дарвеш Алӣ Чангӣ, Шамсиддин Қайси Розӣ, Ваҳиди Табрзӣ, Насириддини Тӯсӣ, Рашидаддин Ватвот ва дигаронро ёдовар шудан зарур аст. Барои муқоиса ва шарҳу эзоҳи иловагӣ

⁴⁹ Номос (аз юнонӣ) - "қонун", "намуна".

хамчунин аз нашри нотавии дастгоҳҳои эронӣ, мақомҳои арабӣ (Алчазоир, Тунис, Марокаш), уйғурӣ ("Он икки муқом"), озарӣ, хоразмӣ истифода карда шуд.

Дар муқаррар намудани решаҳои мардумии як идда услубҳои сарояндагӣ ҳамчунин маводи экспедитсияҳои эҷодӣ ба гурӯҳи навоҳии Қаротегину Дарвоз, Хатлон ва Бадахшон, ки аз ҷониби муаллиф баргузор гардида буд, низ ба қор омад, зеро маълум шуд, ки дар ин минтақаҳои дурдасти кӯҳистони Тоҷикистон низ аз қадимулайём анбанаҳои мақомсароӣ ("муқомхонӣ") маълум будаанд. Масалан, навоҳии зиёде зери унвони "Ушшоқи Дарвоз", "Ироқи Дарвоз", "Талқини Дарвоз", "Уфари Талқини Бадахшон", "Уфари Фалак" "Муноҷот", "Уфар" ва ғ. далели ин гуфтаҳо мебошанд.

Муаррих Ҳ. Пирумшоев доир ба мавҷуд будани жанри қадимии "талқинхонӣ" дар навоҳии кӯҳистони тоҷик маълумот дода, номи якчанд устодони ин жанр дар охири асри 19-аввали асри 20 – Давлатшоҳи Давлатбек, Ҳабибуллоҳи Водхӯдӣ, ҳамчунин номи яке аз фалакхонони маъруфи Ванҷӣ – Абдураззоқ писари Абдурахмонро зикр намудааст. Бино ба ахбори Пирумшоев, масалан дар Ванҷ дар охири асри 19 намунаҳои хоси рақс ва мусиқии мардумӣ - доирабазм, уштурбақатор (намунаи театри мардумӣ), рапо, аспакбозӣ, кумбақ ва ғ. маълум гардида будаанд.

Дар ҷараёни таҳқиқи пайвандии ашъори классикӣ бо оҳангу таронаҳои Шашмақом муаллиф ҳамчунин мушоҳидаҳои бевоситаи эҷодии ҳешро, ки аснои роҳбарии Ансамбли Шашмақоми Кумитаи телевизион ва радиои Тоҷикистон сурат гирифта буд, рӯи қор овардааст. Ҳамчунин бояд гуфт, ки дар бисёр ҳолатҳо, аснои ба миён омадани ин ё он намуд баҳсҳои эҷодӣ мо аз маводи сӯҳбатҳоямон бо бузургтарин сарояндагони Шашмақом - Аҳмад Бобоқулов, Боймуҳаммад Ниёзов, Маъруфхӯҷа Баҳодуров ва Барно Исҳоқова низ истифода намудем.

Дар тамаддуни қадимии аҳли Хуросону Мовароуннаҳр санъати мусиқӣ - сарояндагӣ ва мутрибӣ мавқеи хосаро соҳиб гардида буд. Муғанниёни маъруф ва соҳибистеъдоди замон тибқи анъана ҳатман ба дарбори шохонӣ амирон ҷалб мешуданд ва дар мазмуни суруду таронаҳояшон на танҳо шукӯҳу шаҳомати дарбориёнро васф мекарданд, балки тавассути оҳангу навоҳои мувофиқ зиндагии рӯзмарра, ҳодисаҳои табиат, набзи эҳсосоти ҷомеа ва рамзҳои фаолияти оммаи васеи мардумро низ бо суруду мусиқӣ таҷассум менамуданд.

Маълум аст, ки суруду мусиқӣ масалан дар дарбор танҳо барои дилхушӣ ё завқпарастӣ иҷро карда намешуд, балки мутрибони донишманду соҳибхунаро бо истифода аз имкониятҳои созиву овозӣ ва бо ҷалби санъатҳои дигар (калом, рақс, мусаввирӣ ва ғ.) оид ба сужетҳои таърихӣ (қиссаҳои қаҳрамонӣ, сӯғвориҳо бахшида ба шаҳидони ҷанг), ҳамчунин аз боби дostonҳои афсонавӣ нағмасароӣ мекарданд. Ҳамин тавр метавон гуфт, ки дар замони салтанати Сосониён дар репертуари аҳли хунари мусиқӣ иҷрои дostonҳо, қиссаҳо ва ривоятҳо ҷойи махсусро ишғол мекардааст. Дар ҳамаи ин гуна ҳолатҳо аён аст, ки муғанниёни бомаҳорат ҳатман аз падидаҳои санъати шеърӣ (дар марҳилаҳои аввал аз насри мусаччаъ), аз мазмуну мундариҷаи дostonҳои қадимӣ истифода менамуданд.

Аз сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки аксари қулли порчаҳои Авеста маҳз зимни риояи оҳангҳои махсус суруда мешуданд ва ҳатто муайян карда шудааст, ки дар матнҳои авестой таъсири эҷодиёти шифоҳии мардумӣ эҳсос карда мешавад. Аз мундариҷаи гимнҳои Авесто, хусусан аз пайдарҳамии мисраъҳои он муқаррар кардан мумкин аст, ки дар онҳо айнан мисли таронаҳои мардумӣ сатрҳои "доим такроршаванда" дучор мешаванд, яъне як намуд нақарот ё худ эпизоди сужетӣ аз гимн ба гимни дигар интиқол дода мешаванд.

Масалан, муайян шудааст, ки лаҳзаи "дар осмон аснои ҳаракат ва парвоз тасвир намудани худоёни офтоб, раъду барқ, ки бовикорона ба замин наздик мешаванд", дар якчанд аз гимнҳои Авесто айнан такрор шудаанд.⁵⁰

Ин ҷо бешубҳа таъсири сохтори таронаҳои мардумӣ, аз ҷумла "нақарот" -хониҳо (яъне такрорхониҳо, бозгӯӣ) дида мешавад.

Дар адабиёти паҳлавӣ ду рӯкни асосиро мушоҳида намудан мумкин аст, ки яке аз онҳо "достонсароӣ" (сурудани достонҳо) ва дигарӣ "афсонасозӣ" ба шумор меравад. Бино ба ақидаи таърихшиноси эронӣ Салими Нисорӣ ҳамин гуна сӯжетҳои қадимӣ ба мисоли "Рустамнома", "Баҳромнома", "Ҳазорафсона" ва ғ. минбаъд ворида эҷодиёти классикони адабиёти форсии тоҷикӣ гардиданд.

Барои муайян намудани сарчашмаҳои қадимтарини ҷараёни пайвандии шеърӣ мусиқӣ кофист, ки ба ҷанде аз намуна ва шаклҳои хеле ҳам маъруф ва маъмули робитаи тарафайн пайдо намудани онҳо мурочиат намоем. Дар саҳифаҳои осори муаллифони мутақаддим, ки ба шарҳи назарияву амалияи рушди шеърӣ мусиқӣ бахшида шудаанд, ҳамчунин дар ташаккули сохтори композитсионии мақомҳо ин гуна робитаҳо баръало эҳсос намудан мушқил нест.

Масалан, ҳеч кас инкор намекунад, ки низоми квантитавӣ маҳз дар мабной ритмҳои маъруфи мусиқӣ ба вуҷуд омадаанд, ки ин ритмҳо дар навбати худ таносуби маҳсули даврҳои зарбиро ташкил мекунанд. Аз ҳамин сабаб аксари кулли муаллифони машҳури шарқӣ - Абӯнасири Форобӣ, Ибни Сино, Насириддин Тӯсӣ ва ғ. дар пайравии Аристотел ҳамеша таъкид намудаанд, ки каломӣ мавзун аз наср хеле фарқкунанда аст. Масалан, Насириддин Тӯсӣ ин масъаларо чунин шарҳ додааст: "Ва ба иттифоқ вазн аз фусули зотии шеър аст".⁵¹

⁵⁰ Ниг.: Литература Древнего Востока.- М.- 1962.- С.143.

⁵¹ Меёр-ул-ашъор.- Техрон.- 1355. С. 4.

Муҳаммад Рашшод дар мавриди шарҳи масъалаи таносуби шеър оҳанги талаффузи он чунин навиштааст: «Дар тақтеи шеър ҳуруфи малфуз муътабар аст, на мактуб. Яъне фақат ҳуруфе ба ҳисоб меоянд, ки ба талаффуз оянд»⁵².

Ин ҷо қабл аз ҳама ишора ба сифатҳои хоси фонетикӣ забон шудааст ва бояд эътироф намуд, ки амали ба оҳанг ворид сохтани суҳан маҳз тавассути риоя ва ороиши ҳуши "овоз"-ҳо - фонетикаи калом сурат мегирад.

Дар сарчашмаҳои хаттӣ ("Китоб-ут-тоҷ", Ибн Ҷоҳиз, "Манзумаи драхти Ассурик", "Фраҳанги паҳлавӣ" ва ғ.) доир ба намунаҳои хеле қадимии сурудхониҳо маълумот оварда шудааст, вале дар аксари ҳолат мо ин ҷо танҳо номгӯи умумии тарона ва сурудҳои қадимиро (Ганҷи Гов, Ганҷи арӯс, Ганҷи бодовард ва ғ.) дучор меоем. Ҳамчунин Парвиз Нотил Хонларӣ аз шарҳи Саолабӣ доир ба таронаи маъруфи "Ганҷи Гов" иқтибос оварда, таъкид менамояд, ки гӯё ин номгӯй ба қиссаи дар аснои бо говҳо шудгор кардани замин иртибот дошта бошад.⁵³

Ба ақидаи мо, кулли анвои мусиқии қадимӣ, ки бо унвони умумии "ганҷ" номбар карда шудаанд, шояд, қабл аз ҳама, бо анъанаҳои қадимии мусиқии зардуштиён пайвандӣ дошта бошанд. Масалан, силсилаи сурудҳои навъи "Ганҷи гов", ки решааш то ба таронаи мардумии баҳшида ба парастии замин унвон зироаткорӣ мерасад, дар даврони минбаъдаи таърих ҳамчун заминаи оҳанги замзамаҳои зардуштӣ истифода мешуданд, баъдтар худ ҳамин силсилаҳо вориди маҷмӯаи мукаммали "Хусравониёт" (силсилаи сурудҳо баҳшида ба шоҳон) шуданд.

Оид ба силсилаи сурудҳои "Ганҷи гов" муҳаққиқи маъруфи тамаддуни қадим Мэри Бойс чунин ақидаро баён намудааст: "Дар замони салтанати шоҳ Таҳмосп, як шаби

⁵² Фалсафа аз оғози таърих, ҷ.5.- С.90.

⁵³ Парвиз Нотил Хонларӣ. Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ.- Техрон.- 1327.- С.732.

пурталотуме гурӯҳи одамон хостанд аз паси барзагови афсонавӣ - Срикос ба мавзеи хеле дур убур намоянд. Тундбоде бархосту оташи раҳнамои онҳоро хомӯш намуд, аммо ин лаҳза дар тахтапушти гов се шӯълаи бузурге фурӯзон шуда роҳи онҳоро равшан намуданд".⁵⁴

Дар ҳамин рисола ҳамчунин оварда шудааст, ки парастии гов дар мазҳаби зардуштӣ мавқеи хос дорад ва барои мисол ба тасвири чӯбдасти қуббадор бо каллаи гов ишора намудааст, ки дар он замон ба сифати рамзи муқовимат бар зидди қувваҳои аҳриманӣ хизмат мекардааст.⁵⁵

Дар ҳамин асос метавон тахмин намуд, ки силсилаи сурудҳои "Ганҷ" дар замонҳои қадим ба суннатҳои таронасароии парастии алоқаманд буда, услуби мутантан ва оҳангҳои мухташам доштанд.

Дар "Фраҳанги паҳлавӣ" ва "Драхти Ассурик" ҳамчунин мазмуну мундариҷаи як қадор сурудҳои қадимӣ шарҳ дода шудаанд, ки дар онҳо саҳнаҳои чашну маросимҳо бо иштироки муганниёну мутрибон тасвир ёфтаанд. Масалан, матни яке аз сурудҳои "Драхти Ассурик" чунин аст:

*Чангу вину каннор
Ва барбату танбур
Ҳама зананд,
Ба кӯмаки ман сароянд.*⁵⁶

Ин ва дигар ишораҳо доир ба услуби сурудҳои давраи Сосониён дарак аз он медиҳанд, ки маҳз дар ҳамин давра як идда қолабҳои сохтори суруду таронаҳо ташаккул ёфтаанд, ки баъдан дар асоси онҳо жанрҳои мустақил ба мисоли

⁵⁴ Бойс Мэри. Зороастрийцы (верования и обычаи). 2-е издание. М.: "Наука". - 1988. - С. 108.

⁵⁵ ҳамон ҷо.

⁵⁶ Манзумаи драхти Ассурик. - Техрон. - 1349. - С. 28.

Тарона, Суруд, Чакома, Чома, Мозандаронӣ, Уроманӣ пайдо шуданд.⁵⁷

Аз ин хусус маҷмӯаҳои то ба замони мо омадаи "Троникномак", "Сроти Хусравонӣ" (сурудҳо бахшида ба шоҳ Хусрав) ва ғ. дарак медиҳанд.⁵⁸ Яъне оғози марҳилаи ташаккули силсилаҳои махсус, ки дар онҳо таронаҳои мухталиф тавассути доираи лаҳну зарбҳои махсуси мусиқӣ ба ҳам муттаҳид карда шудаанд, маҳз ба давраи Сосониён тааллуқ дорад. Бешубҳа, суҳан ин ҷо бояд аз хусуси оғози суннатҳои мақомсароӣ низ равад, зеро аз ҳамон замон инҷониб ва то давраи қомилан ташаккул ёфтани санъати мақомҳо тарзи асосии оҳангсозии онҳо - силсилабандии иддаи зиёди суруду таронаҳо бар мабнои танзими лаҳну зарбҳои махсус ба шумор меравад.

Муаллиф ва созандаи бузургтарини ин силсилаҳо Борбади Марвазӣ ба шумор меравад, ки дар овони наврасиаш, яъне пеш аз он, ки ба дарбори шоҳи Сосонӣ - Хусрави Парвиз роҳ ёбад, аз суннатҳои бои мусиқии мардумии кишвараш - Мовароуннаҳр баҳравар гардида буд. Матни таронаҳои Борбадро "насири мусаччаъ" ташкил меод, вале бино ба ақидаи Парвиз Нотил Хонларӣ "шеъри мавзун дар қадимтарин осори адабиёти Эрони бостон вучуд дошта, аммо албатта қавоиди назм дар Авесто бо қавоиди арӯз, ки дар забони форсии имрӯза маълум аст, мушоҳибае надошта, балки мабнои аслии вазн дар шеъри авестой тасовии шумораи ҳичоҳо буда ва дар миёни ҳар мисраъ вақфҳои қарор дошта, ки ҷои онҳо бо мӯчиби ихтиёри шоирӣ тағйир мепазифтааст".⁵⁹

⁵⁷ Дар "Фарҳанги мусиқии Эрон" омадааст: "Уроман - яке аз алҳони мусиқии қадим ва навъе аз хонандагӣ буда, ки ҳоси форсиён зикр шуда ва шеъри он ба забони паҳлавӣ будааст" (Техрон, 1371, сах. 11).

⁵⁸ Ниг. Шамсиддин Муҳаммад Ибни Қайси Розӣ. Китоб-ул-муъҷам... - Техрон.- 1935.- С.160-169.

⁵⁹ Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ. Техрон.- 1327.- С.15.

Маълум аст, ки сухан ин чо аз боби решаҳои қадимии арӯзи форсӣ меравад ва дар таҳқиқи чараёни ташаккули он ҳатман бояд нақши суруду таронаҳои мардумиро ба инобат гирифт. Бори дигар аз гуфтаҳои Парвиз Нотил Хонларӣ ёдовар мегардем, ки айнан ҳамин нуктаро гаштаву баргашта чунин таъкид намуда буд: "Ашъори авестой бо оҳанги мусиқӣ тавъам буда ва дар оташкадаҳо мугон ин ашъорро бо оҳангу овоз мехонданд ва бадеҳист, ки дар ин ҳол бисёр дар гӯш ширинтар буда ва бехтар таъсир мекардааст ва акнун яке аз аносири муҳимми ин сурудҳо, ки нағма, яъне зеру бами савтҳо бошад, фаромӯш шуда ва он чи ба чо монда ба колбади бечон мемонад".⁶⁰

Ба андешаи мо, бамаврид аст, ки ба ин таъкиди хеле пураҳамияти олими бузург таваҷҷӯҳ намоем. Яъне то чое, ки сурудҳои авестой зинда ва побарҷо буданд, ин матнҳо "ширинтар ва пуртаъсир" буданд ва имрӯз, ки савтҳои он (яъне оҳангҳои асили қадимӣ) фаромӯш шуданд, онҳо колбади бечонро мемонанд. Пас, маълум мешавад, ки "ҷони" матнҳои авестой маҳз дар оҳанги онҳо буданд.

Услуби иҷроиши сурудҳои авестой дорои хусусиятҳои начиб буданд, ки риояи "вақф" (пауза), ҳатман мадд кашида шудани ҳиҷои ниҳой аз қабиле онҳо ба шумор мераванд.

Он "вақфҳо"-ро, ки Хонларӣ дар назар дорад, дар илми мусиқӣ "пауза" (яъне сукунат) меноманд ва аснои иҷрои мисраъҳои шеърӣ бо оҳанг ҳатман миёни сатрҳо ё худ рукнҳо якҷанд намунаи вақф риоя карда мешавад ва танҳо бо ҳамин усул доираи зарбӣ мукамал мегардад.

Дар фарҳанги мардуми эронизабон аз қадимулайём таъсири унсурҳои бадеии кишварҳои ҳамсоя дида мешаванд, ки ба чараёни рушду такомули жанру намунаҳои тоза бетаъсир набуданд. Масалан, услуби маъруфи композитсионии афсонаҳои "Ҳазору як шаб", "Калила ва Димна" - яъне пайваста ворида ҷаҳорҷӯбаи ҳамдигар

⁶⁰ Ҳамон чо, С.15.

гардидани сужетҳо, ки дар маҷмӯъ силсилаи ягонаи бадеиро ба вучуд меоранд, баъдан ҳамчун намунаи олии бадеият дар санъати мусиқӣ, аз ҷумла дар танзими силсилаи оҳангҳо мавриди истифода қарор гирифтааст.

Аслан бигирем, ин услуб таҷассуми бадеии рамзи глобалии ваҳдати кулли мавҷудият ба шумор меравад ва беҳуда нест, ки ин услуби олии бадеӣ, чи дар санъати шеърӣ ва чи дар ташаккули композитсияи мақомҳо, нақши бузургро иҷро намудааст. Ҳатто гуфтан мумкин аст, ки шояд ғайри тасодуф чараёни таърихии ба силсилаи ягона табдил ёфтани афсонаҳои "Ҳазору як шаб" ва ташаккули силсилаҳои мусиқии "Дувоздаҳмақом" айнан ба давраи асрҳои 11-12 рост меоянд.

Оид ба рушди ҳамачонибаи мусиқии хирфай дар замони салтанати Сомониён маводи хеле зиёди таърихӣ мавҷуд аст, ки онҳо аз боби ба авҷи олии расидани санъати назм, илми мусиқӣ ва ҳунари сарояндагӣ дар ҳамин давра дарак медиҳанд. Муҳаққиқон якдилона иқро гаштаанд, ки чехраи бузургтарини назм ва мусиқии ин давра албатта Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ ба шумор меравад. Ин ҳунарманди шаҳир, устои назми классикӣ ва ҳамчунин мутриб ва сарояндаи бомаҳорати замонаш буд. Ӯ дар эҷодиёташ кулли дастовардҳои бузурги бадеияти ҳунароҳои назм ва мусиқиро ба сатҳи олии хирфай боло бурда тавонист, ки суннатҳои қадимии пайванд будани савту каломро аз нав зинда намояд.

Дар замони Рӯдакӣ дар Самарқанд ва Бухоро ҳунари мусиқӣ, навозандагӣ ва оҳангсозӣ нуфузи хеле баланд пайдо карда буданд. Ин давра аллақай таълимоти мусиқишиносии олимони маъруфи замон - Абӯбакри Розӣ, Ибни Хурдодбех, Ал-Киндӣ доир ба нозуқиҳои ҳунари мусиқӣ мавриди эътирофи ҷомеа қарор гирифта буданд. Қобили зикр аст, ки масалан, дар таълимоти мусиқишиносии Абӯбакри Розӣ (хусусан дар китобаш - "Ғи ҷумал-ил-мусиқӣ") назарияи ҷӣ гуна баҳра бурданро аз оҳангҳои мусиқӣ ("мулазза" ва

"мухайяла") васеъ шарҳ дода, таъкид намудааст, ки таълими илм ва амалияи мусиқӣ дар тарбияи инсон моҳияти хеле бузург дорад.⁶¹ Шояд аз ҳамин сабаб беҳуда нест, ки Абӯ Абдуллоҳи Рӯдакӣ айнан мисли Абӯбакри Розӣ дар айёми ҷавониаш танҳо ба илми мусиқӣ, мутрибӣ ва сарояндагӣ шугли азим доштааст.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар "Чаҳор мақола" машҳуртарин лаҳзаи ҳаёти эҷодии Рӯдакиро бо ифтихор сабт кардааст ва маҳз бо така ба ҳамин маълумот мо имрӯз метавонем тасдиқ намоем, ки дарвоқеъ Рӯдакӣ навозанда, сароянда ва суҳанофарини бузургтарини замонаш будааст. Дар ин рисола муаллиф зикр намудааст, ки Рӯдакӣ дар ҳузури Амири Бухоро дар Ҷирот қасидаи "Бӯи ҷӯи Мӯлиён"-ро бо лаҳни Ушшоқ бадоҳатан месарояд, яъне ин асари олии назми классикӣ дар натиҷаи эҳёи ҳамон суннатҳои қадимии пайвандии шеър мусиқӣ ба вучуд омадааст.

Дар рисолаи дигар "Матлаъ-ул-улум" муаллиф таъкид намудааст, ки Рӯдакӣ возеҳи навъи Тарона мебошад, яъне маълум мегардад, ки Рӯдакӣ аз суннатҳои "троникхониҳо"-и қадимӣ огоҳ буда, ин намуди назми мардумиро ба ҳубӣ медонистааст.

Агар дар ин маврид ба вазну оҳанги яке аз таронаҳои маъруфи Рӯдакӣ тавачҷӯҳ фармоем, яқинан равшан мегардад, ки он айнан дар пайравии таронаҳои мардумӣ иншо карда шудааст ва зиёда аз ин, маҳз дар ҳамин тарона ҷойгоҳи ҳамон "вақф"-ҳои қадимӣ равшан зикр карда шудааст:

*Гули баҳорӣ,
Бути таторӣ,*

⁶¹ Маълум аст, ки худи Абӯбакри Розӣ то синни бистсолагӣ бо илм ва амали мусиқӣ шугл варзида будааст ва танҳо баъд аз ин ба таҳсили илмҳои дигар оғоз намудааст.

*Набиз дорӣ,
Чаро наёрӣ ?*

*Набизи рӯшан,
Чу абри баҳман,
Ба назди гулшан,
Чаро наборӣ ?*

Аснои ҳатто бидуни оҳанг, вале бо риояи вазн хондани ин сатрҳо аён мегардад, ки баъд аз ҳар як мисраъи он як маротиба "пауза" (вақф, сукунати вақт) бояд риоя карда шавад. Масалан:

"танан танан тан - пауза"

шакли нотавияш:

5

Гу - ли ба - хо - рӣ бу - ти та - то - рӣ,
На - биз до - рӣ ча - ро на - ё - рӣ

Аз равиши зарбии оҳанг дархол муқаррар мегардад, ки дар тактеи дувум танҳо як ҳиҷои матн боқӣ мемонад ва минбаъд ҳамин ҳиҷо доираи зарбиरो то охири тактеъ пурра мегардонад. Ин амалро албатта танҳо нафаре метавонист иҷро намояд, ки худ аз қонунҳои шеърӣ мусиқӣ огоҳии хуб дошта бошад.

Дар ин маврид бояд ҳамчунин ёдовар гардид, ки худи суннати дар замири як шахси эҷодкор маъво гирифтани ду навъи ҳунар - шеър ва мусиқӣ қабл аз Рӯдакӣ ҳам хеле роиҷ буд ва барои тасдиқи он танҳо аз ривоятҳои бахшида ба

хунарнамоии Борбади Марвазӣ дар ҳузури шоҳи Сосонӣ Хусрави Парвиз ёдовар шудан кофист. Сохти давлатдорӣ ва услуби ташкили базмҳои дарбори Сосониён баъдан барои халифҳои араб ва дигар сарварони кишварҳои давраи исломӣ ба сифати намунаи олии хизмат менамуданд. Шояд ҳамин гуна анъанаи ба хизмати дарбор ҷалб намудани шоирону хунармандони маъруф низ аз ҳамон суннатҳои замони давлатдории Сосониён сарчашма гирифта бошад.⁶²

Болотар зикр намуда будем, ки Борбад ба дарбори Сосониён аллакай ҳамчун мутриби мумтоз ва сарояндаи шаҳир даъват шуда буд. Пас, яқин аст, ки ӯ қаблан, дар овони ҷавонияш аз намунаҳои хеле зиёди оҳангу таронаҳои сарзамини аҷдодонаш - Хуросону Мовароуннаҳр баҳра гирифтааст, яъне тафаккури мусиқию эстетикӣи Борбад маҳз дар заминаи оҳангу таронаҳои маҳаллии зодгоҳаш ташаккул ёфтааст. Муаллифи "Бурҳони қотев" дар ин хусус чунин навиштааст: "Борбад - мутриби Хусрави Парвиз аст. Гӯянд ӯ аслан аз Ҷаҳрам буда, ки тавобеъи Шероз аст ва дар фанни барбатнавозӣ ва мусиқидонӣ назир надоштааст ва суруди мусаччаъ аз мухтареоти ӯст ва он сурудро Хусравонӣ номида буд". Вале Ал-Истаҳрӣ (Китоб-ул-масолиқ вал-мамолиқ) бевосита ба шаҳри Марв - ватани аслии Борбад ишора намудааст.

Маълум аст, ки маҳсули эҷодӣ, услуби сарояндагиву оҳангсозӣ ва хусусан намунаҳои хеле пурғановати осори Борбади Марвазӣ дар давраи нави халифати ислом ба кулли дастраси аҳли ҳунар ва оммаи васеи шунавандагон гардиданд. Дар асри 10 муаррихи маъруф Ал-Истаҳрӣ зикр намуда буд, ки Борбад - офарандаи иддаи хеле зиёди оҳангу таронаҳо буд ва дар ин ҷода то ҳоло ба ӯ пайравӣ мекунанд.⁶³

Айнан ҳамин гуна ақидаҳои доир ба идомаи таърихӣ пайдо намудани намунаҳои эҷодиёти шеъру мусиқии замони

⁶² Муҳаммад Родиёни. "Тарҷимон-ул-балоға". - Техрон. - 1339. - С.90.

⁶³ Ал-Истаҳрӣ. Китоб-ул-масолиқ вал-мамолиқ". - Техрон. - 1341. - С. 2616.

Сосониён муаллифони дигар низ ба мисоли Саолабӣ, Ибни Хурдодбех, Ибни Фақиҳ, Ал-Исфакхонӣ ва дигарон зикр намудаанд. Дар асари маъруфи бисёрчилдаи Абулфараҷ Ал-Исфакхонӣ "Китоб-ул-оғонӣ" (Китоби сурудҳо) омадааст, ки нахустин оҳангсозон ва сарояндагони араб маҳз аз кишварҳои форсизабон омадаанд, ё ин ки аҷдодони онҳо форсизабон будаанд. Исфакхонӣ дар саҳифаҳои ин китоб аз забони ғуломони форсӣ, ки якҷоя бо қорвонҳо ҷониби Бағдод раҳсипор буданд ва доимо таскани гаронии роҳу ҳасрати ғарибӣ суруд мехонданд, чунин менависад, ки худи ҳамин ғуломон доир ба мазмуни матни сурудҳояшон нақл мекарданд, ки "зарбҳои сурудҳои мо форсӣ мебошанд ва матни таронаҳои мо аз Борбад аст" (аз арабӣ: "зарабна зарбан форсийан ва ғанайна ғино Фаҳлабадийан").⁶⁴

Ин факти хеле ҳам нодир ва дақиқи таърихӣ, қабл аз ҳама, дарак аз он медиҳад, ки дар замонҳои ҳатто пеш аз пайдоиши ислом ҳунари мусиқии мардумони эронинаҷод ба маданияти арабҳо таъсири муайян доштааст.⁶⁵

Аммо бояд иқро гардид, ки маълумоти аз ҳама дақиқтар ва мушаххасан ба осори эҷодии Борбад алоқамандро мо метавонем танҳо аз "Шоҳнома"-и Абулқосим Фирдавсӣ ва "Ҳусраву Ширин"-и Низомии Ганҷавӣ пайдо намоем. Дар саҳифаҳои зиёди ин асарҳои ҷовидона чехраи комили эҷодӣ ва саҳнаҳои ҳунарнамоӣҳои бевоситаи ӯ дар назди шоҳони сосонӣ баён карда шудаанд ва шояд ин ягона таҷассуми "портрети эҷодии" Борбад ва ҳамкасбонашу шогирдонаш ба шумор равад.

Яке аз сарчашмаҳои хеле ҳам қадимӣ доир ба ҳунари овозхонӣ ва сознавозии мардуми эронинаҷод – осори пурбаҳои олим ва қомуснигор Абулқосим Убайдуллоҳ Ибни

⁶⁴ Абулфараҷ Ал-Исфакхонӣ. Китоб-ул-оғонӣ. (аз арабӣ тарҷимаи М.Фаридунӣ).- Техрон.- 1368.- С. 278.

⁶⁵ доир ба ин мавзӯ ниг. : А.Низомӣ. Таърихи мусиқии тоҷик. - Душанбе.- 2014.- С. 72.

Хурдодбех (820-913) ба шумор меравад. Кофист ёдовар шавем, ки махз ҳамин олим аввалин шуда «Чуғрофия»-и Птоломейро ба арабӣ тарҷума намудааст. Зиндагӣ ва эҷодиёти Ибни Хурдодбех ба давраи салтанати халиф Мӯътамид (870-892) рост меояд. Аз сарчашмаҳо маълум аст, ки ӯ як замон бо таҳқиқи илми мусиқӣ машғул будааст ва ҳатто чанд муддат назди яке аз бузургтарин олимони мусиқишинос – Исҳоқ Мӯсалӣ аз илми мусиқӣ таълим гирифтааст.⁶⁶

Баъдан Ибни Хурдодбех ду асари мукамалро доир ба илми мусиқӣ меофарад, ки яке аз онҳо «Китоб-ул-адаб ва симоъ», дуввумин «Ал-лаҳв вал-малоҳӣ» ном дорад. Ин асари дувумин, ки ба забони арабӣ таълиф гардидааст, то ба замони мо расидааст ва ба забони форсӣ тарҷима ҳам шудааст.⁶⁷

Азбаски Ибни Хурдодбех зодаи вилояти Хуросон буд, пайдост, ки забони модарашро хуб медонист ва ҳамчунин аз нозукиҳои суруду таронаҳои маҳаллӣ огоҳии комил дошт.

Рисолаи Ибни Хурдодбех, ки бо унвони «Ал-лаҳв вал-малоҳӣ» маъруф аст, асосан ба шарҳи масъалаҳои пайвандии суҳан ва оҳанг ва суруду таронаҳои қадимӣ бахшида шудааст. Масалан, муаллиф зикр намудааст, ки аҳли Хуросон одатан дар сурудхониҳои хеш соҳҳои мусиқии чанг ё удро истифода мекунанд, ки ин яке аз вижагиҳои мусиқии онҳоро ташкил кардааст. Ибни Хурдодбех ёдовар мешавад, ки дар ин сарзамин оҳангҳо, таснифҳо, таронаҳои рангоранг ("мутанаввӣ") маъмул гардидаанд ва анвои онҳо зиёда аз ҳашт намуд аст.

Таронаҳои "мутанаввӣ"-ро ёдовар шудани Ибни Хурдодбех бори дигар исбот менамояд, ки дар давраҳои пеш

⁶⁶ Алӣ Сомӣ. Таъсири мусиқии Эрон дар мусиқии аҳди ислом. // маҷ. «Хунар ва мардум», шумораи 2- 1359.- С.18-34.

⁶⁷ Дар ин хусус ниг.: М.Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. Ҷ.7.- Техрон.- 2531 (шоҳаншоҳӣ).

аз исломӣ тарона – яке аз жанрҳои машҳуртарини мусиқии мардумӣ будааст. Пас, метавон хулоса баровард, ки дар эҷодиёти Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ жанри тарона ҳамчун намунаи маъруфи мусиқии мардумӣ ҷойи хосаро ишғол намудааст, ва бесабаб нест, ки чуноне ки болотар зикр намуда будем, муҳаққиқон Рӯдакиро ҳамчун «возеҳи тарона» (эҳғари тарона) номбар кардаанд.

Хеле муҳим аст, ки Ибни Хурдодбех дар ҳамин рисолааш номи мутриби маъруф Борбади Марвазиро зикр намуда, ҳамчунин ба эҷодиёти ӯ баҳои баланд додааст. Ибни Хурдодбех ёдовар мешавад, ки Борбад (Паҳлабад) зодаи Марв мебошад ва сози удро хеле хуб менавозад. Номгӯи силсилаи сурудҳои Борбадро ӯ чунин зикр намудааст: Бандастон, Баҳор, Абрин, Мозаруасбон, Шишам, Қабо, Асброс ва ғ.

Барои муайян намудани решаҳои қадимии пайвандии шеър мусиқӣ маълумоти Ибни Хурдодбех хеле муҳим аст, зеро ӯ бевосита аз матни таронаҳои Борбад ёдовар шуда, ҳатто намунаҳои онҳоро иқтибос овардааст. Масалан, Ибни Хурдодбех оид ба оҳангу таронаҳое, ки Борбад дар хузури Хусрави Парвиз сароидааст, чунин менависад: «Нағамот ва оҳангҳое, ки Борбад ба хотири Хусрави Парвиз сохта, болиғ бар 75 қитъа аст. Яке аз осори зебои ӯ чунин аст (ба забони паҳлавӣ):

*Қайсар мохро монад ва Ҳоқон Хуршед,
Он ман худои абр монад, комгорон,
Ки хоҳад моҳ пӯшад, хоҳад хуршед...*

Аз мундариҷаи рисолаи Ибни Хурдодбех муайян мегардад, ки матни таронаҳои Борбад аз «каломи мавзун» (яъне насри мусачҷаъ) иборат будаанд ва мусаннифи оҳангҳо аз ин гуна матнҳо силсилаи таркибот месохтааст, ки онҳоро «таркиб-ул-алҳон» меномиданд. Яъне муқаррар аст,

ки ин ҷо сухан аз маҷмӯаи матнҳои гуногун меравад, ки тавассути оҳангро ба ҳам пайванд карда шудаанд ва бешубҳа ин суннати бадеиро ҳамчун сарчашмаи таърихии ташаккули санъати мақомсозӣ муайян кардан мумкин аст. Зеро дар маҷмӯъ композитсияи мукаммали мақомхоро метавон ҳамчун силсилаи мураккабот (яъне ҳамон "таркибул-алҳон") тасаввур намуд.

Дар сарчашмаҳои дигари хаттӣ (аз ҷумла дар осори Насириддини Тӯсӣ) низ маҳз насри мусаччаъро истифода кардани Борбад тасдиқ карда шудааст. Вале маълум аст, ки Ибни Хурдодбеҳ аввалин шуда ба хусусияти соф оҳангии осори Борбад мурочиат намудааст ва муайян кардааст, ки Борбад қодир буд танҳо тавассути сози мусиқӣ маъниҳои муайянро баён созад, ки дигар «котибон ва ровиёни ахбор» ин гуна қудратро надоштанд. Яъне дар давраҳо нахустини рушди мусиқии хирфай дар замони пеш аз ислом, ҳислатҳои семантикии оҳанг (ифодаи маъниҳо бидуни калом, танҳо тавассути сози мусиқӣ) ошкор карда шуда буданд.

Тасаввур намудан душвор нест, ки чӣ гуна Борбад тавонистааст бо сози мусиқӣ асарҳоеро зери унвони «Моҳ дар бӯстон», «Баҳор», «Асброс» эҷод намояд. Ҷолиби зикр аст, ки жанри Асброс – яъне навое, ки роҳгардии асбро тасвир мекунад, тайи садсолаҳо дар мазмуни мусиқии хирфаии тоҷикӣ аз байн нарафта, баъдан дар силсилаи Шашмақом бо номи «Сувора» ворид гардидааст.

Силсилаҳои «таркибул-алҳон», ҷуноне ки болотар зикр намудем, бевосита ба ташаккули мақомҳои классикӣ поягузори намудаанд, зеро дар услуби шаклбандии мақомҳои тоҷикӣ нақши асосиро компонентҳои соф мусиқӣ – лаҳни муайян ва ягона, зарбу усулҳои махсус ва ниҳоят навоҳои пайвандгари силсила (намудҳо) иҷро намудаанд.

Шояд дар ҳамон замонҳои пеш аз исломӣ дар мусиқии хирфаии аҷдодони мо навъи махсуси композитсионӣ (қуроқ) – ба як силсила ҷамъ овардани порчаҳои мухталиф (ҷиғда-

чиғда, тика-тика) ба вучуд оварда шудааст. Олими асримиёнагии арман Степан Сюнетсӣ (а.7) оид ба айнан ҳамин гуна услуби оҳангсозии мутрибони қадим ишора намудааст.⁶⁸

Доктор Муҳаммад Муин ҳамчун ишора ба ҳамин мазмун байти зеринро аз катибаҳои «Нақши Рустам» мисол овардааст:

*Ба-да-ва-зарка, Аҳура-маздоо,
Ҳийа-йи-мам, бу-мим-а-доо..*

Муҳаммад Муин бо така бар шакли кофиябандии мисраъҳо (яъне такрору мадд кашидани ҳичои «доо») чунин мешуморад, ки ин порчаро метавон ҳамчун намунаи қадими шеър ҳисобид.⁶⁹ Ин маврид бояд ҳатман ёдовар гардид, ки айнан ҳамин минвол мадд кашидани ҳичои охири, ҳатто илова намудани нолаҳо (бо нидои "ойа") хоси байтхониҳои мардуми кӯҳистони Тоҷикистон аст, ки ба ин мавзӯё поинтар таваққуф хоҳем кард.

Ба яке аз сифатҳои шаклбандии шеъри қадимӣ, хусусан ба чанбаҳои зарбӣ ва оҳангҳои онҳо шарқшиноси маъруф Е.Э.Бертелс ишора намуда зикр карда буд, ки «калимаҳои охири ҳар як сатрҳои Готҳои авестой ҳатман бо аломатҳои навишта мешуданд, ки ҳичои кушодро ифода мекарданд, яъне охири ҳар сатр озодона овозхонӣ карда мешуд».⁷⁰

Бино ба гуфтаи Бертелс ҳамин гуна хислати бо садои кушоду озод хотима ёфтани мисраъҳои шеъри қадимӣ дар давраи истилои арабҳо низ маъмул будааст. Шояд дуруст

⁶⁸ Ниг. Тагмизян Н. Стиль «хосравоин» в истории музыки древней и средневековой Армении.// Известия АН Тадж. ССР, серия: востоковедение, история, филология. №1.- Д.- 1989.- С.1.

⁶⁹ М.Муин. Як қитъаи шеър дар порсии бостон. - Техрон.- 1344.- С.7.

⁷⁰ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. – Избр. Труды.- М.- 1960.- С.53.

мебуд, ки ин чо яке аз намунаҳои оддии шеъри тоҷикии давраи хиловати арабҳоро мисол оварем, ки бино ба ақидаи академик Б.Ғафуров онро аввалин асари маҳфузмондаи тоҷикӣ ҳисобидан мумкин аст⁷¹:

*Аз Хуталон омадӣ-я,
Рӯ ба табоҳ омадӣ-я,
Обор боз омадӣ-я,
Хушку низор омадӣ-я.*

Аён аст, ки «омадӣ-я» гӯён мадд кашидани ҳиҷои охири албатта ба суруд будани ин матн далолат мекунад, зеро ин ҳолат аз қабилӣ услуби маъмулии таронаҳои мардумӣ ба шумор меравад. Аз эҷодиёти шоири асри 9-10 Абӯҳафси Суғдӣ (тибқи маълумоти муҳаққиқон маҳз ӯ аввалин шуда ба форсӣ шеър гуфтааст) низ байтеро мисол меорем, ки айнан ба ҳамин сифати оҳангии ҳиҷоҳои охири он ишора мекунад:

*Оҳуи кӯҳӣ дар дашт чӣ гуна давад-оо,
Ў ёр надорад, бе ёр чӣ гуна бувад-оо...*

Чуноне ки болотар зикр карда шуд, тааҷҷубовар аст, ки айнан ҳамин гуна услуб, яъне пайваста мадд кашидани ҳиҷоҳои охири байтҳо то замони мо дар фолклори мусиқии мардуми Тоҷикистон боқӣ мондааст. Масалан, ба ҳамагон маълум аст, ки аксари кулли садҳо намунаҳои рубоӣҳои халқии тоҷикӣ ҳамеша бо ҳиҷоҳои иловагии «ойа» ё худ «йа» хотима меёбанд. Мисол аз рубоӣҳои мардумии минтақаи болооби водии Зарафшон:

*Кафтар шавам-о, боғу чаманро бинам-о,
Оҳу шавам-о, кӯҳи баландро бинам-оо.*

⁷¹ Б.Ғафуров. Тоҷикон.-С.319.

Яъне бори дигар исбот мешавад, ки қадимтарин дастовардҳои ҳунари сарояндагии пеш аз исломӣ дар замони нав ва баъдан таи садсолаҳои дигар дар шаклу мазмуни таронаҳои мардумии тоҷикӣ устувор боқӣ мондаанд ва, бешубҳа, ин суннатҳои пураарзиш дар ташаккули санъати мақомхонӣ бетаъсир набуданд. Дар бобҳои оянда дар ин хусус шарҳи муфассалтар хоҷем овард, ин ҷо бошад танҳо ёдовар мешавем, ки дар ҳамаи бахшҳои овозии мақомҳои тоҷикӣ порчаҳои махсусе бо номи "ҳанг", "замзама" ё худ "нола" мавҷуданд, ки тараннуми онҳо танҳо пас аз комилан ба итмом расидани мисраъҳои ғазал сурат мегиранд ва ин маврид сароянда овозхониашро бо нидоҳои "ой", "а-а" идома медиҳад.

Шубҳае нест, ки ин услуби бо нидоҳои иловагӣ мукамал сохтани қолаби оҳангӣ дар бахшҳои овозии Шашмақом бо ҳамон байтхониҳои қадимии тоҷикӣ решапайвандӣ дорад. Метавон гуфт, ки ҳамин гуна пайвандии қадими услуби шаклбандӣ, иловаи нидоҳои "сарояндагӣ" (дар рисолаҳои қадим ҳамчун "алфози тағанӣ" зикр карда шудаанд) яке аз хусусиятҳои таронаҳои мардумӣ ва баъдан назми классикии тоҷикро ташкил кардааст.

Ибни Сино оид ба фарқи миёни вазнҳои шеърӣ тоҷикӣ ва арабӣ ишора намуда, таъкид карда буд, ки "агар мо бар мабнои вазнҳои арабӣ ашъори форсиро танзим намоем, таъсири он хеле коста мегардад, қатъи назар аз риояи таносуби вазнашон".⁷²

Шоир ва мусиқидони бузург ин гуфтаҳоиашро шарҳ дода чунин мефармояд, ки "**куллу матбуъ мавзунан ва лайса куллу мавзун матбуъан**" (ҳар он чӣ ки табиатан мутаносиб аст, мавзуният дорад, вале на ҳар чизе ки мавзуният дорад, табиатан мутаносиб аст).⁷³

⁷² Ибни Сино. Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ. Боби "Риёзиёт"-и Китоб-уш-шифо.- Қоҳира.- 1956.- С.92.

⁷³ Ҳамон ҷо.

Яъне боз ҳам исбот мешавад, ки дар қарни 10-ум бар мабнои назми форсии тоҷикӣ анъанаҳои устувори эҷодӣ ва шаклбандиҳои хос, аз ҷумла анвои тозаи вазни арӯз низ қорқард шуда буданд. Бешубҳа, вазни арӯз аз шеърӣ арабӣ оварда шудааст, вале яқин аст, ки маҳз зерӣ таъсири суннатҳои овозхонӣ ва оҳангсозии тоҷикӣ намунаҳои вазни арӯз симои тозаи бадеӣ пайдо намудаанд. Дар эҷодиёти шоирони давраи аввали рушди назми классикии тоҷик таҷрибаи истифода намудани баҳрҳои қомилан нави арӯз ба миён меояд ва минбаъд дар таҳқиқоти олимони баҳшида ба вазни арӯз маълумот ва шарҳу эзоҳ оид ба унсурҳои нави он пайдо мешаванд.

Шамсиддин Қайси Розӣ доир ба ҳамин гуна навоариҳои шеърӣ тоҷикӣ чунин навиштааст: "Бидон, ки аҷамро бар панҷ баҳр аз ин бухури понздаҳгонаи шеърӣ азб (губоро) нест ва он Тавил асту Мадиду баситу Вофиру Қомил".⁷⁴ Дар ҳамин асараш Розӣ бо иқтибоси мисолҳои равшан аз намунаҳои ашъори шоирони исбот менамояд, ки дар шеърӣ форсӣ ин гуна навиштаҳо аз таъби солим дур мебошанд.⁷⁵

Яъне муқаррар аст, ки дар аввалҳои асрҳои миёна дар назми классикии тоҷикӣ намунаҳои тозаэҷодӣ арӯз дар асоси анъанаҳои мусикии маҳаллӣ ба вуҷуд омадаанд. Болотар доир ба намунаҳои маъруфи байту рубоҳои мардумӣ гуфта гузашта будем ва бори дигар хотиррасон менамоем, ки моҳияти бо овоз мадд қашидани ҳичоҳои охири маҳз ба ҳунари сарояндагӣ дахл дорад. Аҷиб аст, ки Қайси Розӣ низ барои исботи мусиқаияти ашъори тоҷикӣ ҳамон байти машҳури Абӯҳафси Суғдиро (Оҳуи кӯҳӣ...) мисол овардааст.

Чӣ қойи таъҷуб аст, ки айнан ҳамин услубро Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ баъдан дар беҳтарин қасидаи маъруфи худ истифода бурдааст:

⁷⁴ Ал-Муъҷам.- Душанбе. - 1991 (ҳозирқунандаи ҷоп У.Тоҳиров).- С. 69-70.

⁷⁵ Ҳамон ҷо.

"Лайлӣ ва Мачнун"-и Низомии Ганҷавӣ ва "Хусраву Ширин"-и Амир Хусрави Дехлавӣ низ дида мешавад. Пас, метавон хулоса баровард, ки анъанаи начибӣ маҳз бо оҳанг иҷро кардани достону газалҳои классикӣ дар доираи назми классикӣ ҳамин гуна услубӣ маъруфи мадд кашидани ҳичоҳӣ охириро ба вучуд оварда минбаъд устувор кардааст.

Аз суннатҳои овозхонӣ ва оҳангсозӣ бурун оварда шудани ин услубро Ибни Хурдодбех хеле возеҳ шарҳ дода, чунин менависад, ки дар эронзамин ҳафт намуди нағмаҳо (ин ҷо нағма - оҳанг, асари мусиқӣ) маъмул будаанд ва дар сифати лаҳнии ин нағмаҳо илова мекунад: "Нағмаи дигар "Мозару асбон" аст, ки ибтидо ба вазни сангин оғоз мешуда ва сипас сареътар мегашта ва саранҷом бо "тоғнӣ" аз нағмаҳое ба "нағмаи хотима" фуруд меомадааст".⁷⁶

"Нағмаи хотима" гуфта муаллифи рисола албатта ҳамон порчаҳои "фурудошт" ё худ "фуровард"-ро дар назар дорад, ки дар замони зиндагонии Ибни Хурдодбех дар мусиқӣ ва овозхонии Хуросону Мовароуннаҳр васеъ маъмул гардида буданд. Баъдан, чуноне ки поинтар шарҳ хоҳем дод, ин анъана ба ташаккули бахшҳои "фуровард", "супориш" ва "уфар" дар силсилаи Шашмақом таъсири бевосита расонидааст.

Аз ҷониби дигар, айнан ҳамин гуна услубӣ композитсионӣ ба ҷараёни иҷроӣ шеърӣ оҳанг "хотима бахшидан" (дар илми мусиқӣ онро "каданс" меноманд) баъдан на танҳо дар сохтори Шашмақом, балки дар ташаккули аксари намунаҳои мусиқии классики мардумони ховарзамин ҷойи махсусро ишғол мекунад.

Дар мусиқии анъанавӣ мамлакатҳои хеле дур аз Осиёи Марказӣ, яъне дар кишварҳои Мағриб (Алҷазоир, Марокаш ва Тунис) боби махсус бо номи "Хлас" ("хлас" - аз шеваи арабҳои Мағриб, дақиқаш - "Халос") мавҷуд аст, ки ҳамчун қисми охирини силсилаи "нуба"-ҳоро иҷро карда мешавад. Дар баъзе ҳолатҳо ин бобҳоро дар Мағриб "хатм" (баъзан -

⁷⁶ Ниг.: Тарҷимаи форсии "Ал-лаҳв вал-малоҳӣ"// маҷаллаи "Диросот-ал-адабийя".- Лубнон.- 1964.- №3.

"фориға") низ меноманд. Яъне "хлас" ва "хатм" - маҳсули анъанай хеле қадимии сарояндагӣ ва силсиласозӣ дар мусиқӣ мебошанд, ки сараввал дар байтхониҳои оддии мардумӣ ташаққул ёфтаанд. Пас маълум мешавад, ки бо "матлаъ" оғоз гардида бо "мақтаъ" хатм ёфтани масалан жанри ғазал низ ифодаи дигари ҳамин услуби бадеӣ, ё худ таҷассуми айнан ҳамин анъанай сарояндагӣ мебошад.

Болотар зикр намуда будем, ки иддаи муайяни жанрҳои қадимии мусиқӣ, чун "асброс" (оҳанги тақлид ба роҳгардии асб) баъдтар бевосита вориди силсилаи Шашмақом гардиданд ва то имрӯз дар сохтори мақомҳои классикӣ таҳти номи "Сувора" маъмул мебошанд. Ёдовар мегардем, ки намунаҳои силсилаи сурудҳои "Асброс" дар замони сосониён машҳур гардида буданд ва таркиби истилоҳи мазкур аз "асб" ва "рос" (яъне роҳ) иборат аст.

Дар номгӯи бахшҳои Авеста мо ба иборати "Хуршит-рос" (яъне роҳи хуршед) дучор меоем, аз ин рӯ метавон тахмин намуд, ки дар Авесто низ бобҳои бо мусиқӣ пайванд бударо бо истилоҳи "рос" (роҳ) ифода менамудаанд. Ин ҷо "рос" маънии оҳанг, услуби лаҳнӣ ва зарбиҳо ба худ гирифтааст ва қобили зикр аст, ки то замони мо миёни аҳли хунари мусиқӣ ва олимони ин соҳа анвои оҳангҳоро маҳз таҳти истилоҳи "роҳ" шарҳ медиҳанд (масалан, "Роҳи Мовароуннаҳрӣ", "Роҳи Ироқ", "Роҳи Исфохон" ва ғ.).

Истилоҳи "роҳ" ба маънои оҳанги мусиқӣ ҳамчунин дар "Қобуснома" низ хеле васеъ шарҳ дода шудааст ва ачиб аст, ки муаллиф дар як замон роҳ ва "тариқ"-ро ба ҳамин маънӣ истифода менамояд. Дар ин рисола чунин омадааст (дар Боби насихат ба хунёгарон): "Ва ҳама роҳҳои гарон мазан ва низ ҳама роҳҳои сабук мазан, ки дар ҳама вақт як навъ задан шарт нест...ва баъд аз он тариқҳо ба вазни кам аз он биниҳодаанд, чунон ки бад-ӯ "суруд" тавон гуфт ва онро "роҳ" ном карданд".⁷⁷

⁷⁷ Қобуснома.- Д.- 1979.- С. 132.

Бояд қайд кард, ки истилоҳи соф тоҷикии "роҳ" (ба маънои оҳанги мусиқӣ) дар давраи хилофати араб, баъд аз он ки бузургтарин дастовардҳои бузурги тамаддуни Хуросону Мовароуннаҳр дастраси арабҳо гардиданд, февран ба арабӣ тарҷима карда шуд ва минбаъд жанрҳои мусиқии дарбор ва пойтахтҳои бузургро "тариқ-ул-мулуқийя" (яъне роҳи, яъне мусиқии шоҳона) меномидагӣ шуданд.⁷⁸

Маълум аст, ки ин ибора тарҷимаи тахтуллафзии истилоҳи мусиқии "хусравониёт" аст, яъне ин номи ҳамон шоҳасарҳоест, ки дар замони салтанати сосониён аз ҷониби мутрибони маъруфи вақт эҷод гардида буданд. Дар луғатномаи "Миръоти ушшоқ", ки аз ҷониби Е.Э.Бертелс ба нашр расидааст, истилоҳи "роҳ" чунин шарҳ дода шудааст: "Роҳ - маротиби таназзулотро гӯянд дар қавси тараққӣ. Байт:

*Раҳи дуру дароз аст, ин раҳо кун,
Чу Мӯсо як замон тарки асо кун.*⁷⁹

Дар давраи ташаккули нисбатан комили Дувоздахмақом (асрҳои 12-14) истилоҳи "роҳ" дар шакли муштаққи "раҳавӣ" ба номи яке аз мақомҳои мустақили силсилаи Дувоздахмақом мубаддал мегардад.⁸⁰ Мусикидонони маъруфи асрҳои 13-14 Кутбиддини Шерозӣ ва Абдулқодир Мароғай ҳамчунин ишора намудаанд, ки номи мақоми Раҳавӣ аз ҳамон "раҳ" ё худ "рос"-и давраи сосониён гирифта шудааст.

Муаллифи яке аз луғатномаҳои машҳури мусиқӣ, муҳаққиқи араб А. Козим таъкид намудааст, ки "Раҳавӣ" -

⁷⁸ Роҳ ба забони арабӣ "тариқ" тарҷима мешавад (А.Н.).

⁷⁹ ниг. Бертелс Е.Э. Избр. труды. Суфизм и суфийская литература. -М.-1965.- С. 128-178.

⁸⁰ (иддае аз муҳаққиқон онро ҳамчун "раҳи обӣ" шарҳ додаанд).

ин номи дигари мақоми "Рост" аст.⁸¹ Ин чо метавон тахмин намуд, ки агар маънии калимаи "раҳавӣ" -ро ҳамчун "раҳрав" (арабиаш - солик) тасаввур намоем, пас алоқаи семантикии онро бо истилоҳи "Рост" (арабиаш - мустақим, ишора ба ибораи қуръонии "сирот-ал-мустақим"), ё худ "равандаи Роҳи Рост" мушоҳида намудан мумкин аст.

Намунаи дигари осори мусиқии қадимии тоисломӣ, ки баъдан ҳамчун яке аз жанрҳои хеле машҳури санъати сарояндагӣ маъмул мегардад, силсилаи "срот"-ҳо (аз ҷумла "Сроти Хусравонӣ") ба шумор меравад. Срот - ин ҳамон суруд аст, ки мо имрӯз медонем, яъне ин жанри хеле қадимӣ ва машҳури бастакорони замони сосониён дар давраи ислонии рушди ҳунари мусиқӣ ва овозхонӣ мавқеи иҷтимоӣ ва эстетикӣ худро аз нав устувор намуд.

Муҳаққиқи адабиёти классикӣ Назира Қаҳҳорова ҷунин меҳисобад, ки айнан ҳамин намуди ашъори лирикии қадимӣ (яъне сротҳои давраи сосонӣ) дар замони халифати ислом ба жанри нави шеърӣ мубаддал гардид, ки онро арабҳо "ғазал" номиданд.⁸²

Аз ин сабаб, бояд ба инобат гирифт, ки минбаъд маҳз жанри ғазал ба сифати матнҳои асосии силсилаи Дувоздаҳмақом ва сонитар (дар асрҳои 16-17) Шашмақом вориди мусиқии классикӣ тоҷикӣ гардидааст. Яъне муайян карда мешавад, ки анъанаҳои қадимии тоисломӣ аз ҷумла жанрҳои машҳури овозхонӣ, ба монанди тарона, рубоӣ, суруд баъдан на танҳо бо ҳамон номҳои қадимиашон ба мазмуни мусиқии замони нав ворид гаштанд, балки моҳияти бадеӣ, эстетикӣ ва хусусиятҳои шаклбандиашонро низ маҳфуз доштанд. Муҳимтараш он аст, ки зимни интиқоли ҳамин жанрҳои услубҳои мухталиф ва хеле қадимии

⁸¹ Козим А. Истилоҳот ал- мусиқӣ аш-шарқийа. (Мураттиб - И.Дақиқӣ).- Бағдод.- 1964.- С. 54.

⁸² Қаҳарова Н. Саади и его роль в развитии газели.- Автореф. канд. дисс...- Душанбе.- 1970.- С.5.

пайвандии шеъру оҳанг дар муסיқии анъанавии давраи нав
ҷойи хешро гум накарданд.

Шарқшиноси маъруф Е.Бертелс доир ба таносуби хос
миёни шакл ва мазмуни шеъри нави форсӣ дар давраи ислом
чунин мегӯяд, ки гарчанде шеъри нав кунун дар шаклҳои тоза
аз арабҳо гирифташуда эҷод карда мешуданд, вале назми
мардумӣ - эҷодиёти бадеии халқ мисли пештара рушд мекард
ва албатта аз адабиёти расмии арабӣ хеле фарқ мекард.

Имрӯз дар матнҳои бахшҳои мардумии Шашмақом -
яъне он ҷойҳое ки Тарона, Рубоӣ, Байтҳо иҷро карда
мешаванд, баръало эҳсос мегардад, ки ин сатрҳои безавол
садсолаҳо инчониб дар баробари ғазалу мухаммасҳои
шоирони классик дар сохтори мақомҳо мавқеи худро аз даст
надодаанд ва гуё ҳамчун шоҳиди зиндаи асолати тоҷикии
санъати мақомҳо хизмат мекунанд. Зидда аз ин, ба ҳамагон
маълум аст, ки мазмуну мундариҷаи таронаҳову рубоӣҳои
мардумӣ, лирикаӣ софӯ беғубори онҳо ва хусусан услуби
шаклбандии онҳо пайваста ворида мазмун ва шаклбандии
ғазалҳои классикӣ низ мегардиданд.

Дар ин хусус, комуснигори бузурги асри 10 Абӯнаسر
Фаробӣ дар асари муқаммали ба илми муסיқӣ бахшидааш
"Китоб-ал-муסיқӣ ал-қабир" чунин навиштааст: "Алҳон низ
мисли қасидаву каломӣ мавзун аст. Ҳарфҳо аносири
кӯҷактарини шеър ба ҳисоб мераванд, баъди онҳо сабаб,
ватад ва маҷмӯи онҳо - мисраъҳо ва ниҳоят асли шеър,
яъне байт сохта мешавад. Дар илми муסיқӣ низ айнан ҳамин
ҳолатро мушоҳида мекунем. Ин ҷо савтҳои пай дар пай
омада дар як лаҳзаи муайян алҳонро, яъне оҳангро ба вучуд
меоранд. Садоҳои алҳон дақиқан бо вазни ҳуруфоти шеър
баробар мебошанд, вале садоҳо аз лиҳози баландиву пастӣ
ва замони садодиҳишон мухталиф мебошанд".⁸³

Аз шарҳи мазкур муайян мегардад, ки дар ҷараёни
вориди доираҳои зарбиву лаҳнӣ гардидани калимаҳои шеър

⁸³ Абӯнаسر Фаробӣ. Китоб ал-муסיқӣ ал-қабир.- С. 85-86.

азминаи садодиҳии онҳо фарохтар ва хеле ҳам озод мегардад. Дар чаҳорчӯбаи оҳанг услуби садодиҳии калимаҳо шакли дигар пайдо мекунанд.

Шарҳи дигар доир ба пайвандии калому оҳанг дар асари мукаммали Ибни Сино оид ба мусиқӣ оварда шудааст. Қаблан ёдовар мешавем, ки Ибни Сино дар илми мусиқӣ, навохтани созҳои мухталифи мусиқӣ, ҳамчунин дар шеърӯ шоирӣ маҳорати тамои дошта буд ва аз ин лиҳоз ақидаҳои ӯ доир ба ин мавзӯ қадру манзалати хеле баландро соҳиб гардидаанд.

Сино низ дар пайравии Форобӣ қабл аз ҳама ба масъалаи пайдоиши овоз дар табиат ва қонунҳои санъати сухан тавачҷӯҳи маҳсус зоҳир намудааст. Дар ин хусус ӯ чунин навиштааст: "Садохое, ки тибки таълифоти маҳсус оро дода шудаанд, ба шунаванда таъсири бештаре доранд. Шоири ҳақиқӣ он кас ба шумор меравад, ки сифатҳои тағйирпазир будани садоҳоро идора карда метавонад ва табиатан ба савту навоҳо шавқ дошта бошад. Асоси муоширати миёни одамонро маҳз садобарориҳои маънидор ташкил кардаанд. Масалан, инсон аснои ифодаи таслиму қаноат бо овози паст сухан меронад, ё худ баръакс, дар ҳолати ба ғазаб омадану ба нафаре таҳдид намудан овозашро хеле баланд мекунад."⁸⁴

Баъдан Ибни Сино доир ба табиати "иқоёт" - ритмҳои мусиқӣ чунин ақидаро пеш меорад, ки ҳар як намуди ритмҳо танҳо дар натиҷаи зарурати табиӣ ба вучуд меоянд ва зарурати табииро ӯ, қабл аз ҳама, дар табиати суханварӣ мушоҳида менамояд. Яъне ҳар он чӣ дар табиати санъати суханварӣ қобили қабул аст, дар ритмҳои мусиқӣ низ қабул хоҳад гардид.

Фикру андешаҳои Сино оид ба масъалаи пайвандии шеърӯ оҳанг, савту калом арзиши хеле бузурги таърихӣ доранд, зеро ӯ мусиқидони забардаст, шоири тоҷикзабон ва ҳамзамон олими бузурги соҳаи тиб мебошад ва бо истифода

⁸⁴ Ибни Сино. Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ. - С.7.

аз ҳамин донишхояш табиати шунидан ва дарк кардани маъниҳои мусиқиро аз лиҳози нишондодҳои ҳамаи илмҳои замонаш шарҳ додааст.

Масалан, Сино дар масъалаи чигунагии шеър ё худ санъати шеърӣ ақидаи комилан тозаро баён намуда чунин меорад: "Шеър - ин каломест, ки дорои тахайюлот бошад ва он иборат аз қавлҳои мавзун ва такроршаванда аст. Вазн ва ҳуруфоти низоии ин қавлҳо шабеҳи якдигаранд. Чинси нахустини шеър - ин калом аст".⁸⁵

Дар идомаи шарҳи мазкур Ибни Сино сифатҳои грамматикӣ, мантиқӣ, ахлоқӣ ва талаффузии каломро чунин тасвир намудааст: "Агар ба калимаҳо аз нуқтаи назари вазни мутлақи онҳо (Ал-вазн ал-мутлақ) диққат намоем, дарҳол сифатҳои оҳангӣ-мусиқии онҳо аён мегарданд. Калом дар шеър аз ҳуруф иборат аст, яъне аз ҳуруфоте, ки бо ҳаракот (арабӣ-"бис-савт") садо медиҳанд."⁸⁶

Маълум мешавад, ки Ибни Сино ба сифатҳои садобароӣ ва оҳангии на танҳо калимаҳои алоҳида, балки ҳатто ба садодиҳии ҳарфҳо тавачҷӯх зоҳир намудааст. Муҳим аст, ки дар таҳқиқи нозуқиҳои санъати шеър Сино ҳамчун мусиқшинос, шунаванда ва навозанда фикр меронад ва пайваста таъкид менамояд, ки "каломи мактуб" (сухани навишташуда) аз "каломи малфуз" (яъне сухани бо садогу оҳанг талаффуз карда шуда) комилан фарқ дорад. Ў қайд кардааст, ки "агар ду ҳарфи ҳамсадоро паси ҳам ҷой диҳем, дар сурати бо овоз талаффуз намудан якеи онҳо сарфи назар мегардад ё худ талаффузаш коста мешавад."⁸⁷

Моҳияти бузурги таърихӣ ва илмии ақидаҳои мусиқшиносии Ибни Сино дар он аст, ки минбаъд дар ҷараёни рушд ва ташаккули санъати сарояндагӣ ва хусусан мақомҳои, инчунин дар ҷараёни рушди илми мусиқӣ ин гуна

⁸⁵ Ҳамон ҷо, с.122.

⁸⁶ ҳамон ҷо, сах.123.

⁸⁷ ҳамон ҷо, сах. 124.

рахнамоиҳои беҳамтои ӯ дастраси аҳли мусиқӣ гардиданд ва ҳамагон дар амали эҷодиашон ба истифодаи дурусти хуруфоти "савтӣ" ва "ғайрисавтӣ" диққати махсус меоданд.

Ибни Сино ҳамчунин ба таҳқиқи масъалаи таъсири иқоъ (ритм) ба табиати инсон ва олами эҳсосоти ӯ диққати махсус зоҳир намудааст. Ӯ навиштааст, ки бо истифода намудани танҳо зарбҳои "сақил" (вазнин) эҳсосоти одамиро ба ҳаракат овардан душвор аст ва баръакс, таъкид менамояд, ки шеър набояд танҳо бо истифодаи зарбҳои "хафиф" (сабук) офарида шавад. Сино шоирон ва муганниёро огоҳ намудааст, ки дар мавриди истифодаи доираҳои зарбии мухталиф "ҳадди эътидол"-ро доимо риоя намоянд.

Масалан, ӯ менависад, ки "дарозиву кӯтоҳии байти шеърӣ албатта аз "ҳусни ихтиёр" (завқи бадеӣ - А.Н.) ва урфу одатҳои мардумони ин ё он кишвар вобаста аст. Вале агар байт хеле дароз бошад, дар ин сурат қувваи хотираи шунаванда имконияти дарки комили рукнҳои пай дар пайи онро аз даст медиҳад, дар натиҷа қабули сохтори байтҳо ва садову қофияҳо низ мушқил мегардад."⁸⁸

Маълум мешавад, ки Сино, қабл аз ҳама, ба он ишора менамояд, ки "ҷисми садодихандаи" шеър муҳимтар аз сатрҳои рӯи дафтар оварда шуда мебошад. Сино - шоир ва мусиқидони забардаст гуё дар ниҳоди хеш эҳсос намудааст, ки баҳрҳои хоси шеъри арабӣ (махсусан "баҳри тавил") барои ашъори тоҷикӣ қобили қабул нестанд, зеро тарзи садодихии калимаҳо ва ҳаракоти ҳарфҳо аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Ин нуктаро ӯ чунин баён намудааст: "Маълум аст, ки дар услуби навиштани ашъори арабӣ ҳеч гоҳ зеру забари хуруфоти он ишора карда намешаванд, вале дар назми ғайриарабӣ ин амал манъ нагардидааст ва бар хилофи арабҳо зеру забар навишта мешаванд".⁸⁹

⁸⁸ ҳамон ҷо, сах.125.

⁸⁹ Ҳамон ҷо, сах.127.

Дар хулосаи фикру ақидаҳои ба илми мусиқӣ ва шеър бахшидашудаи Ибни Сино гуфтаҳои профессор Л.А.Саккетиро иқтибос меорем. Ӯ навиштааст, ки "Барои шарҳи масъалаи пайдоиши ҳунари мусиқӣ илми таърих қудрат ва воситае надорад, 3-ин сабаб метавонад танҳо факти ба вучуд омадани онро собит созад. Бинобар ин, шояд барои ҳалли ин масъала, пеш аз ҳама, ба ҷанбаҳои физиологӣ одам муроҷиат намуд".⁹⁰

Аён мегардад, ки Ибни Сино гӯё аз ин асрор ҳазор сол пеш дарак доштааст ва дар шарҳи чараёни пайдоиши илму амалияи мусиқӣ яке аз аввалинҳо шуда дақиқан маҳз омилҳои физиологӣ ва равонии таъсири садоҳоро ба вучуди инсон шарҳ додааст.

Болотар зикр намуда будем, ки таълимоти Ибни Сино доир ба масъалаи пайвандии шеъру мусиқӣ баъдан аз ҷониби бузургтарин намояндагони илму адаб боиси пайравӣ ва тавачҷӯҳ қарор гирифтанд. Дар асри 13 яке аз машҳуртарин олимони мусиқишинос Сафиуддин Урмавӣ рисолаи хеле мукамалеро оид ба мусиқӣ ва шеър бо номи "Китоб-ул-адвор" (Китоби доираҳои мусиқӣ) таълиф намудааст, ки он дар таърихи илми мусиқишиносии мамлакатҳои Шарқ, аз ҷумла назарияи мусиқӣ ва услуби пардабандии мақомҳо, бузургтарин намуна ба шумор меравад.⁹¹

⁹⁰ Саккети Л.А. История музыки.- СПб.- 1902.- С.7.

⁹¹ Нусхаҳои гуногуни "Китоб-ул-адвор", ки аслан ба забони арабӣ таълиф шудааст, алҳол дар ҳазинаҳои Оксфорд, Стамбул, Санкт-Петербург, Техрон ва Машҳад маҳфузанд. Мо ин ҷо аз тарҷимаи форсии Исмоил Ибни Ҷаъфарӣ Исфаҳонӣ, ки солҳои 60-уми қарни гузашта дар шумораҳои "Маҷаллаи мусиқии Эрон" ҷоп шудааст, истифода намудем. Доир ба обрӯву нуфузи ин рисола дар асрҳои миёна ҳаминаро қайд намудан кофист, ки ду тан аз уламои замон - Фаҳриддин Муҳаммад бини Муҳаммад Ал-Хучандӣ (қарни 14) бо унвони "Рисола фи шарҳи Рисолат-ул-адвор Ал-Урмавӣ" ва ҳамчунин муаллифи дигар - Лутфуллоҳ Самарқандӣ бо номи "Шарҳи Китоб-ул-адвор лил-Урмавӣ" ба

Дар "Китоб-ул-адвор"-и Сафиуддин Урмавӣ масъалаи пайвандии вазнҳо ва зарбҳои шеър ва мусиқӣ хеле муфассал шарҳ дода шудааст. Пас аз таҳлили "назарияи иқоъ" (ритм), услуби пардабандии созиҳои мусиқӣ ва маҳалли эҷоди қаторовози мақомҳои дувоздаҳгона, Урмавӣ ба шарҳи пайвандии шеъру мусиқӣ мепардозад. ӯ менависад, ки "ғино (яъне суруд-А.Н.) мураккаб аст аз алҳон ва лаҳн мураккаб аст аз нағамот (нағмаҳо, садоҳои мусиқӣ) ва худуси (пайдошавии) нағамот аз нақарот ва иқоъот аст ва усули иқоъот ҳаракот ва сукунот аст. Чунонки ашъор мураккаб аст аз масореъ (мисраъҳо) ва масореъ мураккаб аст аз мафоил ва мафоил мураккаб аст аз асбоб ва автод (сабаб, ватад) ва фавосил ва бано кулл бар ҳуруфи мутаҳарриқот ва савокин (ҳарфҳои ҳаракатдор ва сокин) аст."⁹²

Дар бобҳои оянда мо ба мундариҷаи ин асари муқаммалӣ мусиқиишиносӣ муроҷиат хоҳем кард, ин ҷо танҳо ҳамин нуктаро таъкид намудан зарур аст, ки Урмавӣ дар пайравӣ ба Форобиву Сино ба масъалаи фарқи қонунҳои шеъри тоҷикӣ аз арабӣ диққати махсус зоҳир кардааст. Мутахассисони забони арабӣ ба хубӣ медонанд, ки тарзи талаффуз ва вижагиҳои шеваи гуфтори арабӣ (махсусан сокинони Мағриб) бо он фарқ мекунад, ки онҳо қариб тамоман ҳаракоти ҳуруфро истифода намекунанд, яъне калимаҳоро бидуни ҳаракот талаффуз мекунанд. Ин ҳолат ҳатто дар талаффуз ва тарзи навишти истилоҳоти мусиқии кишварҳои Алҷазоир, Марокаш ва Тунис хеле васеъ мушоҳида карда мешавад.⁹³ Яъне садодиҳии ҳамвору кушоди ашъори тоҷикӣ-форсӣ, танзими рӯкҳои он мутобиқи қонунҳои мусиқӣ яке аз дастовардҳои бузурги бадеӣ ва эстетикӣ фарҳанги мусиқии мо ба шумор меравад.

ин китоби мусиқӣ шарҳу тавзеҳоти муфассал навиштаанд. (ниг. Аббос Ал-азавӣ. Мусиқии Ироқ дар асри мугул. Бағдод, саҳ.32).

⁹² "Маҷаллаи мусиқӣ", шумораи 48, давраи саввум.- Техрон.- 1339.- С.31-32.

⁹³ Масалан, "Халос"-ро "Хлас", "Мусаддар"-ро "Мседдер", "Хусайнӣ"-ро "Ҳсин" ва ғ. талаффуз мекунанд.

Айнан ҳамин услуби таҳлил ва ташҳиси муқаррароти илму амалияи мусиқии асрҳои миёна дар асари мусиқшиноси асри 14 Абдулқодир Мароғай дида мешавад. Дар баробари шарҳи хеле муфассали назарияи Дувоздаҳмақом, шаш овоза ва бисту чаҳор шӯба Мароғай ба пайвандии зарбиву вазнӣ миёни савту калом тавачҷӯҳ намуда, чунин ақидаро баён сохтааст: "Бибояд донист, ки хуруф ва асвотро ҳаракот ва сукунот ориз мешаванд ва байн-ал-ҳаракатайн (миёни ин ду ҳаракот) вучуди замон аст ва он азмина (замон) гоҳ муттафиқ бошад ва гоҳ мухталиф. Пас гӯем: накра дар истилоҳи аҳли амал он аст, ки талаффуз ба ҳарфе кунанд ё мизроб бар ватаре зананд ё дасте бар дасте ё ғайр аз онҳо ҳар ҳисмеро, ки ба ҳисми дигар қаръ кунанд ва арӯзиён гӯянд, ки накра ҳарф аст ва ҳарф мутаҳаррик ё сокин ва ҳамеша ҳарфи нахустин мутаҳаррик ва ҳарфи охирин сокин ва чунонки авзони ашъорро аркон аст, ки бухури ашъор аз онҳо мутараттиб мешаванд ва аркон бар се қисм аст: сабаб ва ватад ва фосола".⁹⁴

Мароғай барои боз ҳам амиқтар ташҳис намудани чараёни эҷоди оҳанг бар мабной вазнҳои арӯз мисолҳои гуногунро меорад ва барои аҳли амал маслиҳатҳои хеле возеҳ ва рӯшан баён месозад. Сарчашмаҳо дарак медиҳанд, ки Мароғай худ дар баробари мусиқидонӣ ва навозандаи созҳо буданаш ҳамчунин шеър низ менавишт (ба забонҳои форсӣ ва туркӣ).

Яъне дар зехну эҷози ин донишманди бузурги асри 14 шеърро мусиқӣ бо тамоми нозукиҳои маъво гирифта буданд. Шояд гуфтан мумкин аст, ки Мароғай яке аз аввалинҳо шуда услуби дақиқи бастакорӣ -оҳангсозии замонашро таҳлил намудааст ва намунаҳои беҳтарини онро рӯи қоғаз овардааст.

Дар фасли маҳсуси китобаш ("Дар баёни мубошират дар амал") ӯ бевосита амали ҷи гуна эҷод намудани оҳангро дар

⁹⁴ Макосид-ал-алҳон.- Техрон.- 1344.- С.88.

асоси вазнҳои арӯз чунин шарҳ додааст: "Чун касе хоҳад, ки таснифе (оҳанге-А.Н.) созад, тариқа он аст, ки амокини (ҷойҳои) нағамоти матлубаро вазъ кунад ва эҷоди нақаротро дар таҳти он дасотин бинависад чандон ки иқтизои иродати мусанниф бошад забт кунад ва дар амал оварад ва барои он амсила намоем бар ин гуна".⁹⁵

Ин гуфтаҳои Мароғиро дар забони мусиқишиносии муосир метавон чунин шарҳ дод, ки яъне барои эҷоди оҳанг кас бояд нахуст макони ҷойгиршавии пардаҳои муайяни дастаи созро аниқ намояд (яъне мақом, лаҳни муайянро интихоб кунад), пасон мувофиқи иродааш муқаррар созад, ки дар ин пардаҳо чанд накра зада мешавад ва баъдан онро ба амал дароварад, яъне бинавозад.

Маълум мешавад, ки дар асри 14, дар замоне ки Дувоздаҳмақом дар айни рушду такомул қарор дошт, бастакорон ва сарояндагон асноӣ эҷоди оҳанг маҳз ба қонунҳои вазни арӯз тақия мекарданд ва аз тариқи пайдарҳамии ҳаракоту сукуноти арқони баҳрҳои арӯз эҷодкорона истифода мекарданд.

Маҳз аз осори мусиқии Абдулқодирӣ Мароғай, ки солҳои зиёд дар Самарқанд дар дарбори теуриён зиндагӣ ва эҷод намудааст, муайян мегардад, ки дар асри 14 дар Мовароуннаҳр жанрҳои махсуси мусиқии ҳирфай, ки дар ташаккули сохтори санъати мақомҳо ҳиссагузори кардаанд (ба мисоли Кор, Амал, Савт, Қавл, Тарона, Фурудошт ва ғ.) васеъ маъмул гардида буданд. Ин намуд истилоҳот қаблан низ маъруф гардида буданд, вале маҳз Мароғай дар як асари илмӣ кулли анвои онҳоро мавриди шарҳу эзоҳ қарор додааст.

Сарчашмаҳо зикр намудаанд, ки Абдулқодир ба забонҳои тоҷикӣ ва туркӣ шеър ҳам мегуфтааст ва ҳамагон

⁹⁵ ҳамон ҷо, сах.101 (доир ба маҳорати волои оҳангсозии Мароғай сарчашмаҳо маълумоти зиёдеро овардаанд. Масалан, ӯ кодир будааст ҳар рӯзе як намуд мақом (ё худ нӯба) эҷод намояд (ниг. Абу Туроб Розонӣ. Шеър ва мусиқӣ ва созу овоз дар адабиёти форсӣ. Техрон, 1342).

дар он ақидаанд, ки ӯ шеърхояшро маҳз барои сурудан меофаридааст, яъне матни бисёре аз сурудхояшро худаш менавиштааст. Мароғай дар ҷое навиштааст, ки бахшида ба шикоят аз табибон, ки ӯро замоне муолиҷа намуда буданд, дар мақоми Хусайнӣ ва даври зарбии Мухаммас иборат аз ҳашт накра ин амал сохта шуд:

*Табиб, дардмандонро илоҷе кун, бигӯ моро,
Надорӣ шафқате моро, чӣ гӯям ман ту нодонро.
Илоҷам дидани шоҳ аст, давоям рӯи онҳо ҳаст,
Сари ман хоки ин роҳ аст, фидояи кардаам ҷонро.
Зи ту шарбат ҳамехоҳам, ҷавобам медиҳӣ дардам,
Надорӣ реширо марҳам, намедонӣ ту дармонро.
Магӯ бисёр бе қонун, шифобахшиӣ на кори туст,
Наҷот аз ғам Худо бахшад, чӣ ғам з-ин дардмандонро.
Амал фармудаӣ бозам ба Қавли ту Амал созам,
Амал дар уд пардозам, шунав аз ҳалқам алҳонро
Ба Абдулқодир ар Қодир шифо бахшад, аҷаб набвад,
Чу ӯ таҳқиқ медонад, шифои хеш Қуръонро.*

Маълум аст, ки дар матнҳои сурудҳо, аниқтараш дар сохтори Амалҳо, Абдулқодир дар баробари шеърҳои худаш ҳамчунин аз ғазалиёти классикон, аз ҷумла аз рубоиёти Ибни Сино истифода мебардааст. Аз маъниву услуби ин ғазал аён аст, ки Абдулқодир гарчанде дар иншои шеъри форсӣ малакаи хуб надорад, вале дар ҳар сураат ин намуна шаҳодат медиҳад, ки дар ҳамон замон расми мадҳиясароӣ бо матнҳои бадоҳатан эҷод гардида дар байни сарояндагони дарбор расм будааст.

Доир ба маъмул гардидани истилоҳоти болотар зикр карда шуда (Қор, Амал, Қавл ва ғ.) бояд гуфт, ки дар осори олимони пешин низ ин истилоҳот шарҳи хосро соҳиб гардида буданд.

Масалан, оид ба истилоҳи мусиқии "қор" Ғазолӣ чунин шарҳро овардааст: "Бидон, ки Самоъ аввали қор аст ва он

дар дил ҳолатеро пайдо орад, ки онро "вачд" гӯянд ва аз вачд таҳрики атроф зояд имо ба ҳаракати номавзун, ки онро "изтироб" гӯянд ва имо мавзун, ки онро "тасфиқ ва рақс" гӯянд".⁹⁶

Ин чо ишора ба он меравад, ки шунидани мусиқӣ (самоъ) дар аввали амал (кор) ё худ ҳаракат қарор дорад ва танҳо зери таъсири мусиқӣ шахс ба вачд ё ба изтироб меояд ва мавриди "кор" пайдо мешавад.

Савт, Тарона ва Қавл низ аз жанрҳои маъмули мусиқии Самарқанду Бухоро маҳсуб меёбанд ва ҳулоса метавон кард, ки дар доираи чараёни ташаккулёбии силсилаи Дувоздаҳмақом ва жанрҳои сохтори он (мисли амал, тарона, фурудошт ва ғ.) пайвандии мусиқӣ ва шеър (арӯз ва оҳангсозӣ) рушду такомул пайдо намудааст.

Маълум аст, ки Абдулқодир Мароғай дар асари дигараш низ бо номи "Канз-ул-алҳон" ҳамчунин матнҳои таронаву сурудҳои зиёдеро бо номи оҳангҳояшон зикр намудааст. Дар ин хусус ҳуди ӯ дар саҳифаҳои "Мақосид-ул-алҳон" ишора намудааст.

Дар қарни 15 таснифи рисолаҳои мусиқӣ хеле авҷ мегирад ва ҷолиби зикр аст, ки дар ин давра ба навиштани онҳо ва иловаҳои фасеҳи шарҳи сохтори силсилаи Дувоздаҳмақом бузургтарин шоирони замон машғул мегарданд. Дар байни онҳо "Рисолаи мусиқӣ"-и Мавлоно Абдурраҳони Ҷомӣ ҷойи махсусро ишғол менамояд, зеро ҷуноне ки маълум аст, Мавлоно Ҷомӣ аз илми арӯз ва мусиқӣ дараки воло доштанд ва зиёда аз ин, ҳудашон дар тӯли зиндагонӣ шоҳиди бевоситаи садҳо базмҳои пуршукӯҳи суруди мусиқӣ гардидаанд, ки онҳоро Ҳусейн Бойқаро дар Ҳирот ташкил мекард.

Аз ин лиҳоз метавон гуфт, ки мушоҳидаҳои Мавлоно Ҷомӣ доир ба пайвандии илми арӯз ва мусиқӣ натиҷаи ошноии чандинсолаи ин мутафаккири бузург бо амалияи

⁹⁶ Ихё улум ад-дин, ҷ.2 (Китоби вачд ва самоъ).- Техрон.- 1359.- С. 789.

мусиқии замонаш ва шиносӣ бо беҳтарин намояндагони аҳли ҳунари мусиқӣ ба шумор меравад ва аз ҳамин лиҳоз дорои моҳияти басо бузурги таърихӣ мебошад.

Дар баробари ин, бояд ёдовар гардид, ки худи Мавлоно Ҷомӣ низ дар айёми ҷавониашон бо илму амали мусиқӣ ошноии хуб пайдо карда будааст ва дар ин бора дар оғози рисола чунин изҳор намудааст: "Мегӯяд гӯяндаи ин роз ва созандаи ин нақши дилнавоз, ки дар унфувони шубоб, ки овони таҳсилу унфувони саҳифаи қилу қол бувад, ташҳизи хотирро ба тааллуми илми мусиқӣ оҳанг карда будам ва қавоиди амалии онро ба чанг оварда... аммо ба воситаи тақаллуби адвор ва тағаллуби ҳаводиси лайлу наҳор хотир аз он афсона фаромӯш карда буд ва лаб аз он тарона хомӯш монда..."⁹⁷

Яъне шубҳае нест, ки Мавлоно Ҷомӣ аз илму амали мусиқӣ (ва албатта илму амали арӯз) комилан баҳрабардорӣ намуда ва 3-ин сабаб кулли хулосаҳояш бевосита аз таҷрибаи зиндагиаш бармеояд.⁹⁸

Мавлоно Ҷомӣ дар рисолааш силсилаи Дувоздаҳмақомро шарҳи комил адо намуда, доир ба хусусиятҳои зарбӣ (иқоъӣ) ва овозии ҳар яке аз мақомҳо, шӯъбаҳо ва овозаҳо⁹⁹ тафсири умда баён кардааст. Донандаи бузурги илми арӯз¹⁰⁰ ва нозуқиҳои Дувоздаҳмақом дар ин рисола оид ба пайвандии ҳоси вазнҳои арӯз бо зарбҳои мусиқӣ мушоҳидаҳои ҷолибро зикр намудааст, ки барои ташҳиси ин муаммои бузурги эҷодӣ ва таъйини

⁹⁷ Абдурраҳмон Ҷомӣ. Рисолаи мусиқӣ. (саҳифаи аввали дастхати №1331, вараки 438-б, маҳфиз дар ҳазинаи дастхатҳои Институти шарқшиносии Ўзбекистон).

⁹⁸ Маълум аст, ки Мавлоно Ҷомӣ дар айёми ҷавонӣ дар Самарқанд низ зиндагӣ ва таҳсил намудааст, яъне аз эҳтимол дур нест, ки дар ин шаҳри фарҳангӣ бо устодони мақомхон ошноӣ пайдо карда бошад.

⁹⁹ шӯъба, овоза - аз мураккаботи дохилии мақомҳо ба шумор меравад.

¹⁰⁰ Мавлоно Ҷомӣ ҳамчунин доир ба илми арӯз низ рисолаи махсус иншо намудааст (ниг. А. Ҷомӣ. Рисолаи арӯз. Куллийет, ҷ.8.- Душанбе.- 1990.- С. 151-204).

асолати оҳангиву маънавии Шашмақом моҳияти басо арзандаи таърихӣ доранд.

Ҷомӣ дар оғози рисола таъкид намудааст, ки "мусиқӣ - илме бошад, ки бидонанд дар он аҳволи нағамотро аз ҳайсияти мулоимат ва мунофирати эшон ба якдигар. Лочарам ин фан мунқасим мегардад ба ду қисм: як қисм он, ки дар вай аҳволи нағамотро бидонанд ва онро "илми таълиф" гӯянд ва қисми дигар он, ки дар вай аҳволи азминаро бишиносанд ва онро "илми иқоъ" хонанд."¹⁰¹

Мақсуд аз "мулоимат ва мунофират" маълум аст, ки консонанс (садоҳои мақбул, лаззатбахш) ва диссонанс (садоҳои гӯшхарош, ноҷӯр) дар назар дошта шудааст. Яъне Мавлоно Ҷомӣ дар ин маврид дар пайравии Сино ва Форобӣ ҳатман ба сифатҳои мухталифи садоҳои мусиқӣ тавачҷуҳ зоҳир намуда, онҳоро шарҳ додааст. Зимни ин фанни мусиқиро ба ду қисм - "илми таълиф", яъне композитсия, эҷоди оҳангҳо ва "илми иқоъ", яъне тартиби шинохти вазнҳо ва ритмҳои мусиқӣ тақсим намудаанд.

Аз мазмуни шарҳу тафсириҳои Мавлоно Ҷомӣ доир ба умумияти арӯз ва мусиқӣ дақиқан чунин бармеояд, ки дар асри 15 дар Ҳирот силсилаи Дувоздахмақом васеъ маълум будааст ва устодони мусиқии давр дар ташаккули сохтор ва рушди услуби сарояндагии ин шоҳасари мусиқиву шеър саҳми беандоза бузург гузоштаанд. Ҷомӣ ғазалсарои бузург буд ва маълум аст, ки дар таҳлили муносибатҳои арӯз ва мусиқии Дувоздахмақом аз кулли малакаву маҳорати эҷодиаш, ҳамчунин аз таҷрибаи амалии ҳаёти мусиқии Ҳирот (ва албатта атрофи он низ) истифода намудааст.

Мавлоно Ҷомӣ бори дигар исбот намудааст, ки илми мусиқиро (махсусан нозуқиҳои зарбӣ-ритмикии онро) танҳо ва танҳо дар муқоиса бо вазнҳои арӯз ба таври соҳеҳ баён метавон намуд. Масалан, Ҷомӣ дар мавриди муайян намудани назарияи "иқоъ" (ритм) чунин ақидаро иброз

¹⁰¹ Ниг.: Дастхати рисола, саҳ.434-а.

намудааст, ки чун нағма (яъне садои мусикӣ) танҳо тӯли як замони муайян садо медиҳад, пас онро ночор "мабдаъ ва мунтаҳо" хоҳад буд, яъне ҳар як садои мусикӣ аввалу охири замони садодиҳӣ дорад. Оғози садодиҳии онро "нақарот" меноманд ва чамъи нақароти садоҳоро "иқоъ" гӯянд.¹⁰²

Ҷомӣ доир ба намунаҳои мухталифи вазнҳои (ритмҳои) мусикӣ маълумот оварда чунин ибрази ақида намудааст, ки ин намуд вазн "чи дар Арабу чи дар Аҷам мустаъмал аст", яъне ин маврид муаллиф куллии доираҳои зарбии маъмули замонашонро чунин тасвир кардааст: Сақили аввал, Сақили сонӣ, Хафифи сақил, Рамал, Музоъафи рамал, Ҳазач, Чаҳорзарб, Фохитӣ, Даври туркӣ, Мухаммас.

Бояд зикр кард, ки аксари ин маҷмуи вазнҳои маъруф дар мусикии Шашмақом ҷойи махсус доранд. Масалан, бобҳои Мушкилоти мақомҳо (яъне бахши созии онҳо) якҷанд намунаи Сақилҳоро дар бар гирифтаанд, вазнҳои рамал ва ҳазач бошад, хоси Сараҳбор ва Талқинҳо, Мухаммас дар шуъбаҳои гурӯҳи дувум мавриди истифода қарор гирифтаанд. Доираи Чаҳорзарб яке аз машҳуртарин доираҳои зарбии мусикии суннати тоҷикон ба шумор меравад ва он дар баробари силсилаи Дувоздаҳмақом ҳамчунин дар мусикии суннати аҳли Бухоро, Ҳирот, Марв хеле зиёд дучор мегардад.¹⁰³

Ин масъалаи хеле нозук дар рисолаи Мавлоно Ҷомӣ басо равшан ва дақиқ чунин шарҳ дода шудааст (дар боби "Музоъафи Рамал"): "Ва баъзе мутааххирин зарби асли ин доираро чаҳор ниҳодаанд... ва инро доираи "чаҳорзарб" ном кардаанд. Ва аксари басоит ва амалҳои Аҷам бар ин вазн аст".¹⁰⁴

¹⁰² ҳамон ҷо, сах. 446-а.

¹⁰³ Силсилаи "Чаҳорзарб"-и Ака Шариф Ҷӯра, ки намунаи олии коркарди (бастакории) таронаҳои мавригӣ мебошад, дар асоси зарбҳои қадимии ҳамин доира, яъне "чаҳорзарб" офарида шудааст.

¹⁰⁴ Ҳамон ҷо, сах. 445-б.

Ин ишораи Ҷомӣ ба бисёре аз муаммоҳои чараёни рушди Шашмақом ва умуман, мусиқии суннати халқи тоҷик рӯшанӣ меандозад. Масалан, Ҷомӣ таъкид менамоянд, ки доираи "чаҳорзарб"-ро баъзе мутааххирин (яъне устодони муосири замони Ҷомӣ) эҷод кардаанд, яъне бешубҳа ин ҷо аҳли ҳунари мавзеи Ҷирот дар назар дошта шудааст. Сониян, Мавлоно кушоду равшан зикр кардаанд, ки аксари "басоит" ва "амал"-ҳои Аҷам маҳз дар асоси вазни ҳамин доираи зарбӣ (яъне чаҳорзарб) эҷод карда шудаанд.

Басоит (баситҳо) ва Амалҳо гуфта Ҷомӣ номи лаҳнҳои маъруфи замонро дар назар дорад (аз доираи ҳафтдаҳ алҳони машҳур, ки Сафиуддин Урмавӣ дар асри 13 аз онҳо ёд кардааст). Бино ба ақидаи Урмавӣ "Басит - он аст, ки ду Сархона дошта бошад ва (як) Миёнхона, бе Бозгӯй. Амал - лаҳнест макрун ба шеър, муштамил бар ду Сархона ва Миёнхона ва Бозгӯй ва гоҳ бувад, ки ду Миёнхона ва ду Бозгӯй созанд".¹⁰⁵

Сараввал бояд тавачҷӯх кард, ки Урмавӣ сохтори таркибии ин оҳангхоро хеле дақиқ зикр намуда, аз чанд Хона (сархона ва миёнхона) ва Бозгӯй иборат будани онхоро шарҳ додааст. Ёдовар мешавем, ки маҳз дар Шашмақоми тоҷикӣ то имрӯз бахшҳои оҳангӣ ба мисоли Хона ва Бозгӯй комилан маъмул мебошанд ва сохтори қисмҳои созӣ ва овозии мақомҳо маҳз аз Хона, Сархона, Миёнхона (Миёнхат), Бозгӯй мураттаб гардидаанд. Ишораи Мавлоно Ҷомӣ доир ба он, ки басоит ва амалҳои Аҷам бар ҳамин вазнҳо эҷод карда шудаанд, далели он аст, ки бастакорони замон ("мутааххирин") дар Ҷироту Самарқанд асноӣ тартиб додани силсилаи оҳангҳои нав аз доираи зарбии "чаҳорзарб" васеъ истифода мекардаанд.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Ниг.: Тарҷимаи форсии "Китоб-ул-адвор". - С. 46.

¹⁰⁶ Шояд бесабаб нест, ки намунаҳои олии силсилаҳои "Чаҳорзарб" дар Марву Бухоро ва Ҷисору Дарвоз то рӯзгори мо боқӣ мондаанд.

Дар рисолаи мусиқии Мавлоно Ҷомӣ ҳамчунин доир ба таҷрибаи аҳли санъати мусиқӣ, ки баъзан "шеърро ба оҳанг муқорин мекарданд" маълумоти басо нодир оварда шудааст. Яъне шоири бузург мушоҳида кардааст, ки шоирони давр ба вазни оҳангҳои маъруф ва маъмул (азбаски вазнашон бо вазнҳои машҳур ва маъмули назм муқоринанд) ашъори тоза эҷод мекардаанд ва бояд гуфт, ки ин таҷриба яке аз омилҳои хеле ҳам фаъоли чараёни рушди мусиқӣ ва назми Шашмақом ба шумор меравад. Ин ҷо зарур аст, ки бори дигар аз гуфтаҳои Б.Гинзбург ёдовар шавем: "Шоирон оҳангҳои шеърхояшонро на ҳамеша худашон бино мекарданд. Онҳо бисёр вақт ритмҳои мавҷуд бударо, ки аз ҷониби халқ сохташуда ва дар сурудҳои халқӣ инъикос меёфтанд, истифода мекарданд. Дар натиҷа, агар оҳанги сурудҳои халқӣ аз ҷониби шоирон қабул карда шуда ёрам ва дилфиреб мебароманд, мусикидонҳо онҳоро ба мелодияи (нағмаи) мусиқӣ мегузaronиданд."¹⁰⁷

Ногуфта намонад, ки муносибати шеърро мусиқӣ дар осори бузургони мутақаддим на танҳо ҷанбаҳои вазну маънии шеърро дар бар мегирифта, балки шоирон кӯшиш мекарданд, ки нозуқиҳои илми мусиқиро ҳамчунин тавассути назм ба зеҳни мардум расонанд. Ин ҷо сухан на танҳо аз мазмуни он "Куллиёт"-ҳои маъруф меравад, ки дар онҳо сохтори таркибии Дувоздаҳмақом шарҳ дода шудааст. Орифи бузург Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ масалан дар достони "Юсуф ва Зулайхо" чандин муаммоҳои вобаста ба илми мусиқиро бо забони хоси бадеӣ ва зери пардаи рамзҳои ирфонӣ баён кардааст.

Қобили зикр аст, ки Мавлоно Ҷомӣ гӯё дар ҳар боби ин дoston барои тасвири образи қаҳрамонон аз ҳама гуна рамзу маъниҳои вобаста ба соҳаи мусиқӣ ё худ оҳангу

¹⁰⁷ Гинзбург Б.Д. Основы арабского стихосложения.- С.-Петербург.- 1842. (Иқтибос аз китоби Б.Сирус "Арӯзи тоҷикӣ". Д.- 1963.-С.206).

таронаҳо васеъ истифода намудааст. Масалан, дар боби «Хабар ёфтани Азизи Миср аз мақдами Зулайхо...» образи орзуи висол чунин тасвир шудааст:

*Навои най навиди асл дода,
Ба чон аз вай умеди васл дода.*

Истифодаи сози мусиқии най, ки дар назми классикии тоҷик ҳамчун рамзи ҳасрати фироқ ва нияти висол омадааст, ин сахнаи оғози дostonро басо пурмаънӣ ва амиқ ифода кардааст. Мавлоно Ҷомӣ дар чанд лаҳзаҳои дигари doston низ хеле моҳирона андешаҳои орифонаи хешро маҳз дар қолаби образҳои мусиқӣ баён намудааст. Масалан, мурочиати Зулайхо ба боди сахархез чунин тасвир шудааст:

*Ба шох аз барг чунбонӣ ҷалочил,
Шавад рақсон дарахти пой дар гил.
Ба маъшуқон барӣ пайгоми ошиқ,
Бад-ин чунбиши диҳӣ ороми ошиқ.*

Дар ин ду байт маънии хеле бузург ниҳон аст, яъне тасвири садои ҷалочилҳои биҳишт, ба рақс омадани пойҳо дар гил (яке аз рамзҳои пойкӯбии рақси сӯфиён) ва бо ҳамин роҳ расидани пайғом ва ором ба ошиқ, образи Зулайхоро дарвоқеъ ба рамзи бузурги зебоӣ табдил медиҳад. Дар тасвири Юсуф низ ҳамчунин рамзҳои мусиқӣ дучор мешаванд. Навҳаи Юсуф аз чоҳ:

*Ба нола ҳар киро овоз кардӣ,
Навоҳои муҳолиф соз кардӣ.*

Ҷомӣ хеле орифона аз семантикаи мусиқии оҳанги «Муҳолиф» (аз ҷумлаи оҳангҳои Дувоздаҳмаком) истифода бурда, садои дили Юсуфро, ки аз бевафои бародарони

муҳолифаш менолид, маҳз бо ҳамин рамз баён кардааст. Мақоми "Муҳолиф" дар системаи маъниҳои Дувоздаҳақом ҳамчун тазод ба мақоми "Ушшоқ" омадааст. Ин гуна рамзнок истифода карда шудани оҳанги Муҳолиф ҳамчунин дар бисёре аз рисолаҳои мусиқӣ низ дучор мешаванд:

*Дар Ироқам душманон манкуб шуд,
То Муҳолиф пеши ман мағлуб шуд.¹⁰⁸*

Ё худ: **Ростгӯёни Ҳичозӣ ба Наво** мегӯянд:
Ки чунин кушта шуд аз баҳри **Муҳолиф ба Наво**.

Тасвири сахнаи вохӯрии Юсуф бо Зулайхо дар шарҳи «Ҳафт хона» дар достони «Юсуф ва Зулайхо» дорои рамзҳои дақиқи мусиқӣ мебошад. Ба андешаи мо, Ҷомӣ дар ин маврид семантикаи ҳафт зинаи қаторовози мусиқиро истифода намудааст, зеро маълум аст, ки дар назарияи мусиқӣ сайри ҳафт зинаи овозҳои мусиқӣ дар навбати ҳаштӯм ба сӯи овози аввала (асл!) бармегардад ва инро қонуни акустика исбот намудааст. Ҷомӣ ин гуна рамзи расидан ба аслро чунин тасвир намудаанд:

*Дар андарҳам дар он ҷо ҳафт хона,
Чу ҳафт авранг бемисли замона...*

*Бад-ин дастур зи афсуни фасона,
Ҳама бурдӣ дарун, хона ба хона.*

*Ба ҳар ҷо қиссае дигар ҳамехонд,
Ба ҳар ҷо нуктаи дигар ҳаме ронд...*

¹⁰⁸ Ироқ, Муҳолиф – номи оҳангҳои мусиқӣ, вале дар ин маврид ишора ба воқеаҳои дашти Карбало шудааст. Аввалин маротиба доир ба Муҳолиф ҳамчун яке аз мақомҳо (пардаҳо) Муҳаммади Нишопурӣ (а.12) хабар додааст.

*Ки чун навбат ба ҳафтум хона афтод,
Зулайхоро зи ҷон бархост фарёд.*

Маҳз дар хонаи ҳафтум (қабл аз расидан ба нуктаи Асл!) Зулайхо фарёди ишқ мебардорад.

Дар қисми дувуми рисола, ки ба илми Иқоъ (яъне ритм) бахшида шудааст, Мавлоно Ҷомӣ аз кулли малакаву маҳорати шеършиносиаш истифода намуда, илми мусикиро бо зарбҳои вазни арӯз шарҳи комил додааст. Ҷомӣ дар аввали ин боб оид ба назарияи ритм зикр намудаанд, ки чун нағма (овози мусиқӣ) танҳо як замони муайян садо медиҳад («ночор онро мабдаъ ва мунтаҳо хоҳад буд»), оғози садодиҳии онро «нақарот» меноманд. Ҷамъи нақаротҳои садоҳоро иқоъ мегӯянд, яъне вақте ки якчанд садои мухталифро мешунавем, замони байни нақароти онҳо бояд як қолаби муайян дошта бошад.

Дар ин боби рисола намунаҳои мушаххаси ритмҳо («чӣ дар Араб ва чӣ дар Аҷам мустаъмал аст») чунин оварда шудааст:

1. Сақили аввал
2. Сақили сонӣ
3. Хафифи сақил
4. Рамал
6. Музоафи рамал
7. Хафифи рамал
8. Ҳазач
9. Чаҳорзарб
10. Фохитӣ
11. Даври туркӣ (туркии асил, туркии чадид, туркии хафиф, туркии сареъ)
12. Мухаммас.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Ҳамон ҷо, варақи 446-а.

Орифи бузург дар мавриди шарҳи муаммои таъсири оҳангҳои мақомҳо ба шунаванда, ба таълимоти ба ҳамин масъала бахшидаи аҳли тасаввуф, ки дар он замон аллакай хеле васеъ тарғиб карда мешуданд, ишорае накарда, баръакс ин масъаларо маҳз тибқи назари муаллифони рисолаҳои «академии» мусиқӣ (Фаробӣ ва Ибни Сино) шарҳ додааст.¹¹⁰

Ва ниҳоят, насиҳати охирини Мавлоно Ҷомӣ ба аҳли ҳунари мусиқӣ чунин оварда шудааст: «Ва соҳиби амал мебояд, ки бо ҳар як аз ин маҷмӯъ шеъреро муқорин гардонад, ки муносиби асари (яъне таъсири – А.Н.) он бошад, то таъсири он дар нуфус бештар ва пештар бошад...».¹¹¹

Аз таърихи рушди минбаъдаи силсилаи Шашмақом дар асрҳои 17-18 маълум мешавад, ки ин гуна таҷрибаи эҷодӣ, яъне расми ба оҳангҳои маъруф ашъори "муқорин" офаридан, хеле васеъ маъмул мегардад ва намунаҳои зиёди "Баёз"-ҳои Шашмақом ба ин далел шуда метавонанд.

Шарҳи муфассали ин таҷрибаро дар бобҳои оянда хоҳем зикр намуд, вале ин ҷо ҳаминро ёдовар шудан кофист, ки дар ҳамаи марҳилаҳои нав ба нави ҷараёни рушди назми форсии тоҷикӣ, аснои ба вучуд оварда шудани жанру намудҳои нави шеърӣ (ба мисоли Мустазод, Тарҷеъбанд, Мусаддас, Мухаммас) дар амали аҳли мусиқӣ имконияти боз ҳам фарохтари истифодаи намунаҳои мухталифи ашъор (вобаста ба завқи сарояндагон ва шавқи шунавандагон) ба вучуд омадааст.¹¹²

¹¹⁰ Рисолаҳои «академӣ» - яъне осори Фаробӣ, Ибни Сино, Сафиуддин Урмавӣ, Қутбиддин Шерозӣ ва Абдулқодир Мароғай ва ғ. дар назар дошта шудааст (А.Н.).

¹¹¹ Ҳамон ҷо, варақи 446 -а.

¹¹² Маҳз дар ҳамин давра дар Хирот дар натиҷаи он, ки ашъори шоирони туркзабон (махсусан Алишер Навоӣ) тадриҷан дастраси аҳли маҷолис ва хунёгарони пойтахти салтанати Ҳусейн Бойқаро гардиданд, ба оҳангҳои силсилаи Шашмақом иддае аз ашъори тозаҷоди туркӣ ворид шудааст.

Минбаъд намунаҳои гуногуни ғазалу тарона, рубоӣ ва мухаммасҳои шоирони замони зимни интиҳоби ҳунармандони хушсалиқа тадриҷан вориди дафтарҳои махсуси назм - Баёзҳои Шашмақом гардиданд. Бояд илова намуд, ки маҳз дар ҳуди ҳамина давра - яъне пас аз тарғиби як идда ашъори туркӣ (хусусан ғазалҳои Алишер Навоӣ), ки дар пайравии вазн, шакл, тасвирҳои бадеӣ ва намунаҳои назми форсии тоҷикӣ эҷод карда шуда буданд, ба репертуари сарояндагони маъруфи Шашмақом ашъори туркӣ низ ворид карда шуд.

Агар мо ба саҳифаҳои қадимтарини таҷрибаи пайвандии савту калом тавачҷӯх намоем, аён мегардад, ки ритм, зарб ё худ танзими ритмӣ сараввал дар ҳунари мусиқӣ ташаккул ёфта, сипас ҳамчун яке аз хусусияти умдаи ҳунари мусиқӣ вориди санъати назм мегардад. Ин раванди маъмули табииро олимони давраи замони гуногун зикр кардаанд. Масалан, олими маъруфи рус В.И.Вернадский дар оғози қарни 20 хусусиятҳои аҷоибии рақамҳоро таҳлил намуда, чунин хулоса мебарорад: "Аз давраҳои қадимтарин тасаввуроти олимони, ки асоси таҳқиқи кулли ҳодисаҳои олам назарияи рақамҳо ё худ таносуби оддитарини онҳоро истифода менамуданд, маҳз аз мушоҳидаи нозуқиҳои ҳунари қадимтарин - яъне ҳунари мусиқӣ ворид гардидааст".¹¹³

Чунин ақидаро бояд эътироф намуд, аммо асоси таҳлили чараёни чандин ҳазорсолаи ҳампайвандии каломии талаффузшуда ва услуби истифодаи садо дар он ҳатман қавонини диалектикий ин анъанаро низ ба инобат гирифтани зарур аст. Шубҳае нест, ки сохтори ритми мусиқӣ дар марҳилаҳои мухталифи рушди таърихийи ҳеш ҳамеша бо суннатҳои фонетикӣ, акустикӣ ва ҳосатан мизонии санъати сухан тавҷам рушду такомул пайдо мекард.

¹¹³ Ниг.: Вернадский В.И. Труды по всеобщей истории науки. -М.- "Наука". - 1988.- С.52.

Аз ин лиҳоз, ҳатто гуфтаҳои болотар зикр кардашудаи Мавлоно Ҷомӣ доир ба амали маъруфи "шеърро ба оҳанг муқорин кардан" (яъне мутобиқи вазни оҳанги маъруфи мақомҳо эҷод намудани ғазал, мухаммас ва ғ.) маънии онро надорад, ки гӯё ин лаҳза оҳанг ҳамин тавр бетағйир боқӣ мемонда бошад.

Дар таҷрибаи чандинасраи ташаккули сохтор ва оҳангбандии силсилаи Шашмақом ин гуна тағйирпазирии оҳанг зери таъсири шеър, ё худ баръакс, андаке тағйир ёфтани вазни шеър зери таъсири вазни оҳанг (масалан, қасдан илова шудани нидоҳои "ёрам, чонам, дӯст, садқа, сарвинозам, ороми чонам, яла-яллало" ва монанди инҳо) хеле зиёд дучор мегардад.¹¹⁴

Барои мисол метавон ба ду намунаи матнҳои то имрӯз васеъ маъмул гардидаи бахши "Ироқи Бухоро" (аз мақоми "Бузрук") таваччуҳ намуд, зеро маҳз дар ҳамин бахши Шашмақом аснои мушоҳидаи таҷрибаи бо як оҳанг иҷро карда шудани ду ғазали гуногун аён мегардад, ки табиати оҳанг, тақсимбандии тақтеъи нотаҳо, нолаҳои иловагӣ ва ғ. маҳз дар натиҷаи истифодаи шеърҳои гуногун хеле ва хеле тағйир ёфтаанд.¹¹⁵

Инак, мисоли аввал, порча аз огози "Ироқи Бухоро" бар ғазали Васиلى Самарқандӣ (дар сабти панҷчилдаи устодон Ф.Шаҳобов, Б.Файзуллоев ва Ш.Соҳибов):

¹¹⁴ Тавре зикр гардид, ин анъана ва бо истифодаи айнан ҳамин гуна ибораҳои тоҷикӣ дар мусиқии суннати халқҳои Мағриб (Алҷазоир, Тунис) хеле васеъ паҳнгардидааст (Ниг.: Салаҳ Ал-Маҳдӣ. Нақши мусиқии араб дар пайвандии халқҳо.// Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.- Ташкент.- 1981.-С.45-49).

¹¹⁵Ниг.: "Ироқи Бухоро" дар иҷрои Б. Исҳокова(бо ғазали Ҳофиз: Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем...) ва "Ироқи Бухоро" дар наҳри Маскав (бо ғазали Васиلى Самарқандӣ: "Агар ба зулфи ту машшота печу тоб диҳад...").

9
А - гар ба зул-фи ту маш-шо - га пе - чу тоб ди - хад,
17
Са - зад, ки шо - на ба о - фок муш - ки ноб ди - хад.
24
О,
Эй чо - на - ма

Ин чо бояд зикр намуд, ки дар ҳолати иваз шудани матни шеър сарояндаи мақомшинос, албатта, симои асосии оҳанги аслиро тағйир намедихад, вале қонуниятҳои вазни шеъри нав, фонемаҳои дигар ва тақтеби дигари ҳичоҳо ўро водор месозанд, ки мувофиқи талаботи ҳамин хусусиятҳои шеъри ба тозагӣ интиҳоб гардида, андаке бошад ҳам равиши ритмикии оҳангро тағйир диҳад.

Бо иборати дигар гӯем, дар ин вазъият баҳру усули назм ба сохтори ритмикии оҳанг хатман хусусиятҳои хешро ҳамл мекунанд, ҳатто дар сурате ки сароянда ин оҳанги мақомро қаблан комилан ҳифз намуда буд. Вале набояд фаромӯш кард, ки дар ин сурат низ нақши оҳанг танҳо дар амали "ба садо овардани" матн маҳдуд намегардад, зеро дар ҳама гуна ҳолатҳои ба ҳам омадани савту калом ҳамон қонуни диалектикии пайванди ҳунарии оҳанг ва шеър бори дигар падидор мешавад.

(мисол аз оғози "Ироқи Бухоро" бар ғазали Ҳофиз):

10 Биё, то гул ба- раф-шо - не- му май дар со - гар ан-до - зем,

17 Фа-лак ро сакф биш-ко - фе-му тар - хе нав дар-ан-до -

зем. А - Ё - ра ё - ра но-за-ни - на-ма

Яке аз олимони маъруфи мақомшинос, профессор О.Матёқубов доир ба ин масъала ибрози назар намуда чунин фармудааст, ки таъсири тарафайни шеър оҳанг дар низоми мақомҳо як намуд "симои хоси услубии" бобҳои ҳаммонанди мақомҳо ташкил медиҳад ва инро дар таносуби вазни шеър, зарби оҳанг ва усули доира мушоҳида намудан мумкин аст.¹¹⁶

Аммо дар ҳар сурат маҳаки асосии ташаккули асари мусиқӣ ва равонии онро маҳз хусусиятҳои зарбии оҳанг (аниқтараш модели оҳангӣ) ташкил медиҳад, зеро дар услуби шаклбандии оҳанг на танҳо садоҳои зеру бам (баланду поин) истифода мешаванд, балки ҳуди ҳамин садоҳо таҳти қонуни махсуси вақту замон (ё худ замони муайяни садодиҳӣ) ба ҳам пайванд мешаванд. Ин ҷо ин ҳарду ҷонибҳо ба ҳам таъсири тарафайн доранд, яъне ҷӣ қадаре ки таркиби оҳанг аз садоҳо бойтар бошад, ҳамон минвол "замони ифодаи" он мураккабтар мегардад.

Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки ҳамин гуна намуна ё худ "модели оҳангӣ"-ро, ки минбаъд ҳамчун асоси таркибии композитсияи мақомҳо хизмат кардааст, дар асрҳои миёна

¹¹⁶ Ниг.: Матякубов О. Хорезмские макомы. - Дисс...канд. иск-ния. - Ташкент-Ленинград. - 1978. - С.51.

бо истилоҳи "парда" ифода мекарданд. Дар асрҳои 12-14 олимони мусиқишинос маҳз истилоҳи "парда"-ро ба сифати ифодасозандаи "симои лаҳнии мақомҳо" истифода менамуданд.

Аз маълумоти як идда рисолаҳои мусиқии дар ин асрҳо таълиф гардида аён мегардад, ки маҳз дар ҳамин давра муаллифон истилоҳи "парда"-ро айнан ба маънии "мақом" истифода кардаанд. Масалан, Абдулқодири Мароғай менависад: "Меғӯем, ки ҳамаро (ҳама гуна таълифро-А.Н.) "парда" нагӯянд, зеро ки аҳли амал ғайр аз Дувозаҳда мақом, ки ба ном махсусанд, ҳеч доираи дигарро "парда" нагӯянд".¹¹⁷

Яъне маълум аст, ки дар асри 14 аввали 15 истилоҳи "парда" ба маънии "мақом" истифода карда мешудааст. Аммо таърихи ба илми мусиқишиносӣ ворид шудани ин истилоҳ хеле қадимтар аз замони Мароғай мебошад, зеро муаллифи қомуси маъруфи "Дуррат-ут-тоҷ ли ғуррат-ит-дибоҷ" дар яке аз бобҳои ин китоб, ки ба илми мусиқӣ бахшида шудааст (боби "Дар баёни ҳақиқати парда ва овоз ва таркиби шуъба"), доир ба истилоҳи "парда" чунин навиштааст: "Парда дар истеъмоли арбоби амал ба ҳасби истиқроъи том иборат аз нағамоте бувад мураттаб бар тартибе маҳдуд, чунонки буъде шариф ғолибан мустағриқи он бувад, пас ӯ муродифи "чамъ" бошад. Локин баъзе аз чумуъро мисли Гардония ва Наврӯз ва Муҳайяр ва Исфаҳонак "овоз" меғӯянд ва баъзеро "таркиб", монанди навъи дувум аз даври Бузург ва монанди навъи сеум, чи гӯянд, ки он мураккаб аст аз Ҳичоз ва Бузург".¹¹⁸

¹¹⁷ Мақосид-ул-алҳон, сах.60.

¹¹⁸ Қутбиддин Шерозӣ. Дуррат-ут-тоҷ ли ғуррат-уд-дибоҷ.// (Матни форсии Боби мусиқии ин китоб дар асари олими бритониёӣ О.Райт (Модальная система арабской и персидской музыки) айнан оварда шудааст).- Нашрият Донишгоҳи Оксфорд.- С.283.

Аз ин навиштаҳои Қутбиддин Шерозӣ бармеояд, ки парда ҳамчун муродифи "чамъ" низ қарор гирифтааст ва истилоҳи "чамъ" низ ифодакунандаи доираи комили каторовозҳо мебошад. Пас, чунин хулоса намудан мумкин аст, ки дар аввалҳои асри 15 сохтори муқаррари пардаҳо (ё худ чамъҳо - чумуъ) дар назария ва амалияи ҳунари мусиқӣ шинохта шуда дар назди аҳли амал мавриди истифода қарор гирифта буданд. Ба ибораи дигар гӯем, "моделҳои оҳангӣ" - ё худ ҳамон намунаи лаҳнӣ аллакай ҳатто бо номҳои махсус (Гардония, Наврӯз, Исфаҳонак ва ғ.) машҳур шуда буданд.

Ҳамин аст, ки дар ҷараёни истифодаи шеър дар мусиқии мақомҳо (яъне ба садову оҳанг даровардани матн) "моделҳои оҳангӣ" ҳар дафъа ҳамчун қолаби лаҳнӣ хизмат мекарданд ва риштаи оҳангӣ ва зарбии он ҳар лаҳза зери таъсири зарбу вазни шеър ба худ симои нави савтиро қабул менамуд.

Ба назар чунин мерасад, ки айнан ҳамин муаммо, яъне таносуби тарафайни савту калом бевосита ба генезиси санъати мақомҳо алоқамандӣ дорад ва таҳқиқи ҳамаҷонибаи он ҷанбаҳои ҳанӯз ноаёни ин падидаи бузурги мусиқии ҷаҳониरो фош хоҳад кард.

Дар саҳифаҳои рисолаву таҳқиқоти илми мусиқӣ дар асрҳои миёна услубҳои мухталифи сабт намудани формулаҳои ритмӣ дучор мегарданд. Тааҷҷубовар аст, ки шарҳи рукнҳои баҳри "хафифи сақил" дар навиштаҳои Ибни Сино ва Абдурраҳмони Ҷомӣ ба шакли гуногун тасвир шудаанд. Масалан Ибни Сино дар китоби "Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ" онро бо ҳуруфоти "тан-тан-тан-тан" зикр намудааст, вале дар рисолаи мусиқии Мавлоно Ҷомӣ ҳуди ҳамин баҳр чунин оварда шудааст:

"тан-тана-тан-тана".

Метавон тахмин намуд, ки ин муҳолифати тасвирҳои баҳри "хафифи сақил" бевосита ба шарҳи гуногуни ҳиҷои

охирини рукни дувум алоқамандӣ дорад. Масалан, дар мисоли боло Ибни Сино ин чаҳор рукнҳоро чунин шарҳ медиҳад: "Ин баҳр аз чаҳор азминаи мутаносиб (яъне аз лиҳози замон ба ҳам баробар-А.Н.) иборат аст, вале таносуби онҳо метавонад тағйирпазир гардад, дар сурате ки ҳарфи дуввуми рукн ба ҳиҷои кушод табдил ёбад. Вале агар фосилаи онро кӯтоҳ намоем, дар ин сурат он ба баҳри дукаратаи "ҳазач" мубаддал мегардад. Табиист, ки ин намуд тағйирот ҳамеша вобаста ба он мешавад, ки байни ин фосилаҳо чи намуд хуруфоти калом (заданок ё безада) ҷой дода хоҳанд шуд".¹¹⁹

Ин ҷо ёдовар мешавем, ки баъд аз мурури чандин садсолаҳо яке аз олимони соҳаи мусиқишиносии асри 17 Абдулмӯъмин бинни Сафиуддин дар рисолаи хеш бо номи "Баҳчат-ур-рӯх" услуби нави сабти усулҳои мусиқиро вобаста ба шеър пешниҳод намудааст. Ҷолиби зикр аст, ки ин муҳаққиқ дар замонаш ягона шахсест, ки бо истифода аз донишҳои илми мусиқӣ исбот намудааст, ки шакли асили сабти усулҳо - тариқи ба "бам" ва "зер" тақсим намудани онҳо мебошад. Абдулмӯъмин ин ақидаи худро чунин тасвир намудааст:

"Фохта-зарб (ҳафт зарба) = се зарби "бам" ва чаҳор зарби "зер"

"Турк-зарб" (дах зарба) = чаҳор зарби "бам" ва шаш зарби "зер"

"Барафшон" (ҳафт зарба) = панҷ зарби "бам" ва ду зарби "зер"

¹¹⁹ Ниг.: Абӯалӣ Ибни Сино. Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ.- Қоҳира.- 1956.- С. 100.

"Мухаммас" (даҳ зарба) = панҷ зарби "бам" ва панҷ зарби "зер"

"Чанбар" (ҳашт зарба) = чаҳор зарби "бам" ва чаҳор зарби "зер"

"Сақил" (дувоздаҳ зарба) = ҳафт зарби "бам" ва панҷ зарби "зер"

"Хафиф" (ёздаҳ зарба) = панҷ зарби "бам" ва шаш зарби "зер"

"Уфар" (панҷ зарба) = ду зарби "бам" ва се зарби "зер"

"Шоҳнома" (ҳаждаҳ зарба) = даҳ зарби "бам" ва ҳашт зарби "зер"¹²⁰

Дар омади суҳан бояд зикр намуд, ки дар ин рӯйхати зарбу усулҳои қадимӣ номгӯӣ як қатор усулҳои маъруфи Шашмақоми Бухоро низ ба монанди Мухаммас, Чанбар, Уфар, Сақил ва ғ. оварда шудааст. Номгӯӣ зарбҳои дигар (ба мисоли Туркзарб, Барафшон, Фохтазарб, Шоҳнома ва ғ.) ба доираи усулҳои Дувоздаҳмақом тааллуқ доранд.

Абдулмӯъмин бинни Сафиуддин сохтори як идда зарбҳои дигарро низ мисол овардааст, ба монанди "зарби қадим", "зарб-ул-мулук", "қаландарӣ", ки ин ҳолат бори дигар аз дониши мукаммали мусиқӣ ва назарияи ритм, ки муаллиф доштааст, дарак медиҳад.¹²¹

¹²⁰ Абдулмӯъмин бинни Сафиуддин. Рисолаи мусиқии "Баҳчат-ур-рӯҳ". - Техрон.- 1957.- С. 37-38 (дар баъзе аз таҳқиқоти номукамал ин рисоларо иштибоҳан ба олими асри 13 Сафиуддин Урмавӣ нисбат додаанд).

¹²¹ Дар силсилаи Шашмақом (дар мақоми Дугоҳ) боби махсусе зери унвони "Қаландарӣ" мавҷуд аст.

Барои шарҳи амиқтари хусусияти зарбу усулҳо Абдулмӯъмин онҳоро аз назари ҳунари мусиқӣ чунин ба тасвир овардааст:

"Фохтазарб" = танана-тан-танана-тано

Дар шакли нотавӣ:

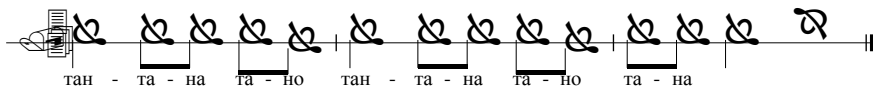
"Ҳазач" = тан-тан-тан-тано

Дар шакли нотавӣ:

"Рамал" = тан-тана-тано тан-тана-тано тана-тан¹²²

Дар шакли нотавӣ:

Аз навиштаҳои Абдулмӯъмин бинни Сафиуддин бармеояд, ки дар замони ӯ анъанаи ғазалҳоро тавҷам бо номи оҳангашон зикр кардан роиҷ гардида будааст ва дар ин ҳолат ҳатто номи усули ин оҳанг низ хатман зикр карда

¹²² Ҳамон ҷо, сах.40-41.

мешудааст. Масалан \bar{u} як қитъаи шеърро зери унвони "Амали қиёмат дар мақоми Хусайнӣ, усулаш Муҳаммас" чунин мисол овардааст:

*Сӯйи ман он сарвиноз бо қаду қомат расид,
Муждаи шаҳидони шиқ рӯзи қиёмат расид.*¹²³

Ин чо бояд истилоҳи "амал"-ро андаке шарҳ дод, зеро дар доираи истилоҳоти Дувоздаҳмақом он хеле муҳим ба назар мерасад. Маълум аст, ки ибораи "амал кардан" ё худ "кор кардан", пеш аз ҳама, маънии иҷро намудани (амалӣ сохтани) ин ё он нақшаро дар назар дорад. Яъне дар ҳолати мазкур "Амали қиёмат" маънии оҳангеро бо номи "қиёмат" дар мақоми "Хусайнӣ" бо усули "муҳаммас" ба амал даровардан (иҷро намудан)-ро дар бар гирифтааст.¹²⁴

Мавриди он расидааст, ки бо мақсади ифшо намудани шароити таърихии ташаккули ин ё он жанрҳои маъруфи мусиқӣ ба рисолаҳои мусиқии асрҳои 13-17 мурочиат намоем. Ин намуд пажӯҳиши хусусиятҳои пайдоиш ва ташаккули намунаҳои маъруфи жанрӣ ба мисоли Амал, Пешрав, инчунин таҳлили сохтори оҳангиву зарбии онҳо ба ҳалли муаммои чи гуна бунёд гардидани санъати Шашмақом мадад хоҳад расонид.

Сараввал хотиррасон менамоем, ки иддае аз онҳо (масалан Пешрав) дар марҳилаҳои нахустини чараёни ташаккули Дувоздаҳмақом қабл аз ҳама бо санъати шеър алоқаманд буданд, яъне онҳо дар замонҳои қадим ҳамчун навъи мусиқии овозӣ маъруф буданд (дар ин бора масалан

¹²³ Ҳамон чо, сах. 71.

¹²⁴ Албатта, набояд фаромуш кард, ки ин чо маъниҳои ирфонии ибораҳои "Қиёмат", "Хусайнӣ" низ зери назар аст, чунки масалан мақоми "Хусайнӣ" ба ҳодисаҳои Дашти Карбало ва қатли Хусайн (набераи Пайғамбари ислом Муҳаммад (с.а.) баҳшида шудааст (А.Н.).

Сафиуддини Урмавӣ дар "Китоб-ул-адвор" дар қарни 13 ёдовар шуда буд).

Масалан жанри Пешрав (ба маънии суруди оғозбахши ин ё он силсилаи оҳангҳои созӣ-овозӣ) сараввал ҳамчун жанри вокалӣ маъмул буд ва бо мурури замон то ба даврони мо дар шакли жанри соф инструменталӣ (яъне мусиқии созӣ) омада расидааст. Аммо табиист, ки ҳатто дар ҳамин маврид ҳам дар сохтори ин жанр андаке аз хусусиятҳои шаклбандии хоси мусиқии овозӣ (вокалӣ) боқӣ мондаанд. Дар ин бора Дарвеш Алӣ Чангӣ - муаллифи рисолаи мусиқии "Тӯҳфат-ус-сурур" (а.17) чунин менигорад: "Пешрав он аст, ки ба қоидаи Амал дуруст мешавад ва бе байте мегӯянд. Ва се сархона дорад ва сархонаи аввал агар дар пастӣ воқеъ шавад ва миёнхона дар баландӣ хоҳад буд, аммо ранг тағйир меёбад. Ва устодони ин фан Пешравро аз барои ин пайдо карданд, ки Дувоздаҳ мақом, Бисту чаҳор шӯъба ва Шаш овоза ва Се рангро дар вай дарҷ кунанд ва маълум бод, ки Пешравро ба номи "мақом" ё "овоза" мехонанд. Ҳамчунон ки Пешрави Кӯчак ва Пешрави Ҳисор ва Пешрави Шахноз ва Пешрави Бастанигор..."¹²⁵

Аз гуфтаҳои Дарвеш Алӣ бармеояд, ки дар замони ӯ (а. 17) дар Бухоро Пешравро "бе байт" мегуфтанд (менавохтанд), вале дар айни замон услуби оҳангсозӣ бо риояи пайдарҳам омадани "Хона" (байт) ва "Бозгӯӣ" (нақарот) дар сохтори ин жанр боқӣ мондааст.

Таачҷубовар аст, ки дар сохтори Шашмақоми имрӯза, аниқтараш дар баҳши созии он (бобҳои Мушкилот) оҳангҳои навъи мусиқии созӣ зери унвони "Мухаммас" иҷро мешаванд. Маълум аст, ки мухаммас номи жанри маъруфи шеърӣ ба шумор меравад, вале дар ин маврид номи яке аз усулҳои машҳури мусиқии созӣ (усули мухаммас) низ мебошад.¹²⁶

¹²⁵ Рисолаи мусиқии "Тӯҳфат-ус-сурур" - Дастхати № 449 (ИШ Ӯзбекистон) - С. 23.

¹²⁶ Рочё ба жанри мухаммас муфассал дар боби оянда таваққуф хоҳем кард (А.Н.).

Тахмин меравад, ки Мухаммаси бахшҳои созии Шашмақом, ҳамчунин Пешрав, Чанбар, Сақил, Тарҷеъ ва дигар бахшҳои соф созии силсилаи Шашмақом дар марҳилаҳои аввал дар пайвандӣ бо хусусиятҳои зарбию ритмикии ин ё он намунаҳои шеърӣ классикии тоҷик ташаккул ёфта, баъдан бо ниғаҳ доштани сифатҳои зарбӣ ва шаклбандӣ (пайдарҳам омадани Хона ва Бозгӯӣ) ба жанрҳои созӣ (яъне навъи мусиқии бидуни истифодаи калом) табдил гардиданд. Ин шаҳодати он аст, ки ҳатто бахшҳои созии мусиқии Шашмақом сараввал бевосита зери таъсири шаклҳои шеърӣ арзи вучуд намудаанд.

Таҳқиқи ин чараёни бисёрасраи таъсири мутақобилаи шеърӯ мусиқӣ дар ҳалли муаммои генезиси ҳунари мақомҳо моҳияти басо бузургро соҳиб аст. Маҳз мусиқии созӣ, хусусан бахшҳои маъруфи боби "Мушкилот"-и Шашмақом (яъне қисми созии ин силсила) бо услуби шеърсозӣ, назокати шаклбандӣ ва истифодаи авҷу фурувардҳои санъати назм на танҳо алоқаи зоҳирӣ, балки пайвандии "ниҳонӣ" дорад.

Бубинед, ки ҳатто дар сохтори оҳангҳои, ки қомилан бидуни калом иҷро мешаванд, аксари қулли усули шаклбандии санъати назми классикӣ риоя шудаанд, яъне метавон исбот намуд, ки санъати Шашмақом дар сатҳи бадеияти воло, эстетикаи шаклбандӣ ва услуби композитсионӣ қомилан бо хусусиятҳои бадеӣ ва шаклбандии шеърӣ тоҷикӣ пайвандии бузург дорад. Ба ин хотир ба хусусиятҳои оҳангсозӣ ва шаклбандии яке аз жанрҳои маъруфи мусиқии созии Шашмақом - Пешрав, ки қаблан бо эстетикаи назми классикӣ пайванд буд, андаке муфассалтар мурочиат менамоем.

ПЕШРАВ. Пешрав яке аз жанрҳои хеле қадимии мусиқӣ халқи тоҷик ба шумор меравад. Аз маънии ин истилоҳ бармеояд, ки чунин оҳанг маъмулан дар оғози ин ё он силсилаи мусиқӣ иҷро мешавад, аммо муҳаққиқи маъруфи Шашмақом, профессор Исҳоқ Раҷабов

навиштааст, ки шояд истилоҳи Пешрав ишора ба он дорад, ки дар аснои ривочи оҳанг боби "Хона" ҳар дафъа аз ҳисоби иловаи чанд тақтеъи нави мусиқӣ васеътар мегардад (яъне "пештар меравад"). Дарвоқеъ композитсияи Пешрав дар асоси ҳар дафъа аз нотаи болотар оғоз шудани боби "Хона" сохта шудааст ва барои азнав ба пардаи аввала баргашта ба "Бозгӯй" пайванд шудани оҳанг, ногузир бояд ба он чанд тақтеъи дигар илова карда шавад.¹²⁷

Дар сохтори Шашмақом имрӯз низ бахшҳои сози бо номи Пешрав истифода мешаванд (масалан дар қисми сози мақоми Дугоҳ), хусусан дар сохтори мақомҳои хоразмӣ Пешравҳо хеле зиёд дучор мешаванд.¹²⁸ Аммо дар бораи мавҷудияти бахшҳои сози зери унвони Пешрав дар асрҳои 18-19 маълумот пайдо нагардид, шояд аз он сабаб, ки олимони мақомшиноси ин давра дар саҳифаҳои Баёзҳо одатан ва бештар матнҳои бахшҳои овозии Шашмақомро шарҳ медоданд.

Вале тибқи маълумоте, ки дар саҳифаҳои рисолаҳои маъруфи Сафиуддин Урмавӣ, Абдулқодири Мароғай, Дарвеш Алӣ ва дигарон сабт гардидаанд, жанри Пешрав қаблан дар сохтори силсилаи Дувоздаҳмақом мавҷуд буд. Масалан, Дарвеш Алӣ дар боби шарҳи ҳоли устодони мусиқидони Ҳирот чунин менависад: "Мавлоно Қосими Қонунӣ ... чанд Пешрав эҷод кардааст, масалан " Пешрави Дарди сар" ба оҳанги Ҳичоз ва усули "фохтазарб" иншо кардааст."¹²⁹

Дарвеш Алӣ ҳамчунин ишора ба он дорад, ки жанри Пешрав ҳатман бо ин ё он мақом, шӯъба ё худ овозаи

¹²⁷ И.Ражабов. Мақомлар. -Тошкент.- 2006.- С. 177.

¹²⁸ Сарчашмаи ягонаи ташаккул ва тарғиби мақомҳои хоразмӣ аслан ҳамон силсилаи Шашмақоми Бухоро ба шумор меравад ва тибқи маълумоти дақиқи таърихӣ устодони хоразмӣ санъати мақомхониро дар асри 19 аз мактаби Бухоро омӯхтаанд (А.Н.).

¹²⁹ Тӯҳфат-ус-сурур", сах. 116-б.

силсилаи Дувоздахмақом вобастагии зич дорад ва ба худ ҳатман номи онҳоро низ мегирад. Дар ин хусус ӯ номҳои "Пешрави Кӯчак", "Пешрави Шахноз" ва "Пешрави бастанигор"-ро мисол овардааст.¹³⁰ Дарвеш Алӣ дар ҳама ҳолатҳои вобаста ба шарҳи Пешрав гаштаву баргашта таъкид менамояд, ки "Пешравро бе байт мегӯянд".

Вале чуноне ки маълум аст, қаблан дар қарни 13 муаллифи маъруфттарин рисолаи мусиқӣ ("Китоб-ул-адвор") Сафиуддини Урмавӣ (а.13) навишта буд, ки "Пешрав - лаҳнеро гӯянд, ки муаддӣ бувад аз шеър ва онро буют бувад, ақалли он се ва аксари он ба иродаи мусанниф бувад, ки як шакл мукаррар шавад ва он шакли мукаррарро "Сархона" хонанд ва аксар дар вазнҳои сабук созанд".¹³¹

Шарҳи дигар ва хеле аҷоибро доир ба жанри Пешрав дар китоби Абдулқодири Мароғай "Мақосид-ул-алҳон" дучор мешавем: "Аммо Пешрав ва он аз абёт ва ашъор ҳолӣ бошад, балки ба алфоз ва аркон муаддӣ шавад ва онро буют (байтҳо) бувад чунонки Нақшро ё бештар, дар охири ҳар Хона мукаррар кунанд ва онро "Сарбанди Пешрав" гӯянд. Чун дар он шеър дароваранд, онро "ҳавоӣ" хонанд ва илло мисли як хонаи Пешрав бошад".¹³²

Аз ин навиштаҳои мусиқишиноси маъруфи аҳди теуриён маълум мешавад, ки дар он давра низ аслан Пешрав ҳамчун жанри мусиқии созӣ ба шумор мерафтааст ва чи тавре ки муаллиф зикр намудааст, Пешравро бо "алфоз ва аркон" иҷро мекарданд (яъне бо лафзҳои "тан-тан", "ло-ло" ва ғ.). Дар охири ҳар Хона мукарраран иҷро гардидани Пешрав дарак аз он медиҳад, ки ин ҷо суҳан аз боби услуби маъруфи композитсионӣ (паси ҳам омадани Хона ва Бозгӯӣ) меравад, ки дар қисми Мушқилоти

¹³⁰ Ҳамон ҷо, саҳ.17-б.

¹³¹ "Китоб-ул-адвор", саҳ.81.

¹³² Абдулқодир Мароғай.- "Мақосид-ул-алҳон".- Техрон.- 1344.- С. 106.

Шашмақоми тоҷикӣ то имрӯз якзайл боқӣ мондааст. Дар сурате ки агар ба оҳанги Пешрав шеър илова шавад, ин намуд мусиқиро "ҳавой" меномидаанд.

Начмиддин Кавкабии Бухорӣ (а.16) дар яке аз бобҳои рисолаи мусиқиаш оҳанғоро (алҳонро) ба се навъ тақсим карда чунин мефармояд: "Бидон, алҳон бар се навъ аст - "ҷирмӣ", "баситӣ", "хаттӣ". Аммо "ҷирмӣ" он аст, ки нағамот, иқоъ ва абёт бо ҳам ҷамъ бошад ва "Баситӣ" он аст, ки аз ин се ду бо ҳам ҷамъ бошад ва "Хаттӣ" он аст, ки аз ин се яке ҷамъ бошад ва ҳар як аз ин ду қисми аввал мутанаввё¹³³ мебошад. Аммо алҳони "Баситӣ" вақте ки мураккаб аз нағамот ва иқоъ бошад, чун мусанниф (эҷодгари оҳанг) давре чанд таъин кунад, ба шартӣ ихтисори аҷзои ӯ дар ду Сархона, Миёнхона ва Бозгӯй, ки аз мусталиҳоти ин фан аст, ин муттаъинро дар ин истилоҳ "Пешрав" мегӯянд."¹³⁴

Ҳамчунин Начмиддин Кавкабӣ ба масъалаи муносибати ҳоси миёни вазни шеър ва мусиқӣ тавачҷӯх намуда чунин ибрази ақида кардааст: "Бидон, ки миёни вазни шеър ва иқоъ (ритми мусиқӣ - А.Н.) таносуби азимест. Чи вазни шеър аз таълифи ҳуруфи мутаҳаррик ва сокин ба як адад ва як тартиб ҳодис гардад ва иқоъ низ аз таълифи нағамот ба як адад ва як тартиб бо муҳофизати қадри азминаи мутахаллалаи байн-ун-нағам ҳосил шавад. Пас, идроки иқоъ дақиқтар аз вазни шеър бувад."¹³⁵

Моҳияти дигари таърихӣ осори Кавкабӣ, чуноне ки болотар зикр намудем, дар он аст, ки аз рисолаҳои ӯ мо

¹³³ А.Раҷабов дар нашри сирилликӣ ин матн (Душанбе.- 1985.- саҳ.54)

калимаи "мутанаввё"-ро иштибоҳан ҳамчун "маснӯъ" хонда чоп кардааст, ки мутлақо маънӣ надорад. Мақсади Кавкабӣ ин чо таъкид намудани навъҳои гуногуни ду қисми аввал мебошад (яъне ду қисми мутанаввё-А.Н.).

¹³⁴ Начмиддин Кавкабии Бухорӣ. Рисолаи мусиқӣ, дастхати № 468 (ИШ АИ Ўзбекистон), варақи 9 ("Мақоми ёздаҳум").

¹³⁵ ҳамон чо, варақи 22.

метавонем доир ба матнҳои дар силсилаи мақомҳои иҷро мешуда маълумоти дақиқ пайдо намоем. Одатан, дар шӯъбаҳои Дувоздахмақом ғазалҳои шоирони классик иҷро мешуданд, вале ҳамеша байни шӯъбаҳои бузургҳачм (Сарахбор, Талқин, Наср ва ғ.) иддаи зиёди таронаҳои омиёна суруда мешуданд ва маҳз дар аснои иҷрои ҳамин таронаҳо дар оҳанги мусиқӣ «гузариш»-ҳои лаҳнӣ ва зарбӣ пайдо шуда, як шӯъбаро бо шӯъбаи дигар устодона пайваст менамоянд. Кавкабӣ ин таронаҳоро мисол меорад:

Байти Чоргоҳ:

*Асираш мешавам он шӯҳ ҷавлон карда меояд,
Сараш гардам, аҷаб кокул парешон карда меояд.*

Байти Зангӯла:

*Ҷаيمي сиёҳу рӯи дилором нигар,
Мо гиряи талх, оби шӯр овардем.*

Дар "Китоб-ул-адвор"-и Сафиуддин Урмавӣ ҳамчунин сохтори мушаххаси жанри Пешрав шарҳ шудааст ва муҳим аст, ки ин муаллиф низ ба мавҷудияти бобҳои такроршаванда (шояд ҳамон Хона ва Бозгӯй дар Шашмақом) ишора менамояд. Урмавӣ бобҳои такроршавандаи сохтори Пешравро "шакли мукаррар" номидааст ва маълум аст, ки ин ҷо ишора ба ҳамон услуби пайи ҳам иҷро карда шудани Хона ва Бозгӯй шудааст.

Абдулқодири Мароғай айнан худи ҳамин бобҳои таркибии Пешравро ҳамчун Нақш, Хона ва Сарбанд тафсир кардааст. Дарвешалии Чангӣ менависад, ки "Пешрав ба қоидаи Амал дуруст мешавад" ва илова кардааст, ки Пешрав се Сархона дорад.

Аз мазмуни қулли иқтибосҳои боло хулосаи зерин бармеояд:

1) Ҳамаи муаллифон ҷонибдори он ақидаанд, ки дар сохтори Пешрав се Сархона (Мароғай онҳоро "сарбанд"¹³⁶ меномад) мавҷуд аст ва онҳо дар пардаҳои мухталиф иҷро карда мешаванд;

2) Сафиуддини Урмавӣ, Абдулқодири Мароғай ва ҳамчунин Дарवेशалии Чангӣ муътақиданд, ки дар сохтори Пешрав ҳамеша порчаи оҳангие ("шакли мукаррар") иҷро мешавад, ки он маъмулан пас аз Хона меояд;

Аз ин мебарояд, ки ибораи "шакли мукаррар" - ифодаи ҳамон бахшест, ки дар Шашмақоми тоҷикӣ "Бозгӯй" номида шудааст ва ин бахш то ба имрӯз бидуни истисно дар сохтори қисми созии мақомҳои тоҷикӣ мавқеи хосро соҳибанд. Дарвеш Алии Чангӣ ҳатто ин бахшро на "шакли мукаррар", балки маҳз "Бозгӯй" номидааст ва таъкид менамояд, ки ин бахш такроршаванд аст.¹³⁷

3) Сафиуддин Урмавӣ таъкид месозад, ки Пешрав бо истифодаи каломии бадеъ иҷро карда мешавад, вале Мароғай баръақс навиштааст, ки дар аснои иҷрои Пешрав байт ва шеър умуман истифода намешаванд. Ёдовар мегардем, ки чуноне ки болотар зикр намуда будем, Мароғай оиди истифодаи "алфози аркон" (тан-тан, ло-ло ва ғ.) низ чанде андеша баён намудааст;

¹³⁶ Истилоҳи "Сарбанд" ҳамчун номгӯи бахши аввали ин ё он силсилаи мусиқӣ таи якҷанд садсолаҳо ҳамроҳ бо даҳҳо падидаҳои нодири мусиқии ақвоми Шарқ ба мамолики Аврупо интиқол ёфта, дар шакли "Сарабанда" ҳамчун унвони бахши аввали "сюитаҳо"-и Иоганн Бах ва Георг Глюк истифода шудаанд.

¹³⁷ Маълум аст, ки дар мазмуну мундариҷа ва номгӯи истилоҳоти рисолаи Дарвеш Алӣ суннатҳои мусиқии Бухоро таъсири бузург доранд. Ин ҷо хеле бамаврид аст ёдовар шавем, ки дар нимаи аввали қари 20 олими маъруф ва мусиқшиноси рус В.Успенский (муаллифи аввалин нашри Шашмақом дар Москва, 1924) дар бораи истилоҳи Бозгӯй чунин навишта буд: "Истилоҳи Бозгӯй танҳо дар Бухоро истифода карда мешавад ва барои ўзбекиони Тошканду Фарғона нофаҳмо мебошад..." (В.У.Успенский. Мероси илмӣ, мактубҳо..., Тошкент.- 1980.-С. 314).

4) Дар муайян сохтани мансубияти жанри Пешрав ба навъи мусиқии созӣ ё худ овозӣ муаллифони рисолаҳои номбурда ақидаи мухталиф доранд, вале агар ба риштаи таърихи офарида шудани ин рисолаҳо тавачҷӯх фармоём, як хулоса зерин аён мегардад.

Урмавӣ (а.13) яке аз аввалинҳо шуда зикр намудааст, ки Пешрав жанрест, ки бо шеър пайвандӣ дорад. Андаке сонитар Мароғай (а.14) дар "Мақосид-ул-алҳон" менависад, ки дар аснои иҷрои Пешрав "алфози тағанӣ" (тан-тан, лоло ва ғ.) истифода мешавад ва ниҳоят муаллифони баъдӣ (Дарвеш Алӣ, Кавкабӣ ва диг.) дар шарҳи Пешрав таъкид намудаанд, ки ин ҷо алфоз, шеър ва ғ. умуман иҷро намешаванд. Ҳамчунин муаллифи "Рисолаи киромийя" илова намудааст, ки Пешрав танҳо аз ҷониби мутрибон иҷро карда мешавад (яъне бидуни калом);

Дар маҷмӯъ маълум карда шуд, ки дар марҳилаҳои аввали таърихи пайдоиш ва рушду такомул жанри Пешрав зери таъсири бевоситаи анвои гуногуни назм тарона, рубоӣ, байтхониҳо (бо нақароташ), яъне дар пайвандӣ бо назми мардумии тоҷик инкишоф ёфтааст. Зеро ба ҳамагон маълум аст, ки маҳз дар доираи ташаккули анвои назми мардумӣ (аз ҷумла анъанаи "байтхонӣ") услуби махсуси композитсионии "Банд ва Нақарот" ривож ёфта, баъдан ба шаклбандии жанрҳои мусиқии созӣ таъсири худро расонидааст.

Аз ҷониби дигар, аксари қулли муаллифони дар боло зикр гардида муътақиданд, ки Пешрав дар вазнҳои "Басит" (содда, якнавохт) иҷро мешавад, яъне сохтори зарбии Пешрав бо баҳри "ҳафиф" алоқаманд аст. Дар ин бора Дарвеш Алӣ менависад, ки Пешрав аз шаш зарб, бисту нӯҳ накра, шаш фосилаи суғро ва се сабаби сақил иборат аст. Азбаски дар санъати суҳан маҳз баҳри Ҳафиф аз ҳама содда мебошад, шояд 3-ин сабаб аксари қулли рубоӣҳои мардумӣ, байту таронаҳо маҳз дар асоси ҳамин баҳр офарида

шудаанд. Муаллифи "Рисолаи мақомот" аз намунаҳои ин баҳр чунин мисол овардааст:

*Гул бе рухи ёр хуш набошад,
Бе бода баҳор хуш набошад.*

Муаллиф ишора намудааст, ки ин байтҳо бо оҳанги "Нағмаи Рост" иҷро мешаванд. Вале дар таркиби Шашмақоми имрӯзаи тоҷик ин шеърӣ Ҳофизи Шерозӣ бо оҳанги Муноҷот (мақоми Дугоҳ, дар зарби Соқинома) омадааст: ¹³⁸

5
Гул бе ру-хи ёр хуш на-бо - шад,
Бе бо - да ба-хор хуш на-бо - шад.

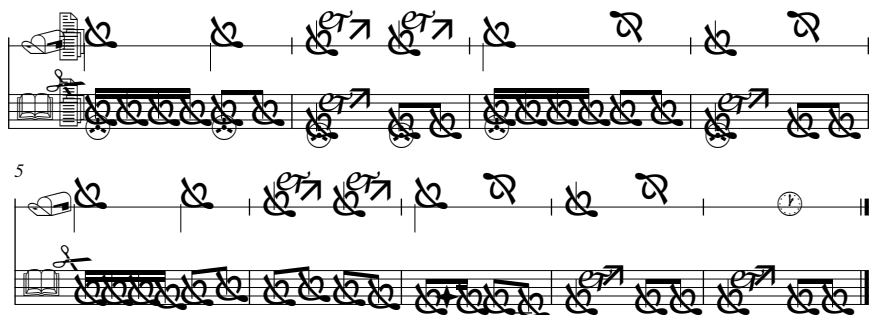
Бори дигар муайян мегардад, ки жанри Пешрав, ки имрӯз яке аз бахшҳои созии Шашмақом (яъне бидуни калом) ба шумор меравад, дар давраҳои нахустини ташаққули Дувоздаҳмақом ҳамеша чун асари сози-овози маъмул будааст.

Дар таркиби Пешрав якчанд байт (Хона) мавҷуд буд, ки яке аз онҳо пайваста ба тариқи Нақарот (Бозгӯй) дар интиҳои ҳар як байти алоҳида иҷро карда мешуд. Дарвоқеъ дар зарбу усули Пешрав таъсири баҳри Хафиф ("алҳони басит") дида мешавад ва муқаррар аст, ки риояи услуби "шаш зарбу сӣ нақра" (ишораи Начмиддин Кавкабӣ) то

¹³⁸¹³⁸ Ин Соқинома дар нашри панҷилдаи солҳои 1950-1967 сабт карда нашудааст, вале дар репертуари сарояндагони муосир васеъ истифода мешавад.

ханӯз ин чо пойдор мондааст. Барои мисол ба оғози оҳанги "Пешрави Дугоҳ" (аз мақоми Дугоҳ) мурочиат мекунем:

Дар хати болои нотагоҳ тасвири зарбҳои дойра нишон дода шудааст, ки ҳамагӣ аз шаш зарб иборат аст.

Айнан ҳамин ҳолат, яъне дорои бахшҳои Хона ва Бозгӯй будани Пешрав шаҳодати он аст, ки ин жанри машхур сараввал ҳамчун мусиқии сози-овози маъмул буд, яъне дар он замон онро бо шеър иҷро мекарданд, аммо дар давраҳои ба шоҳаҳои гуногун тақсим гардидани системаи Дувоздаҳмақом (асрҳои 16-18) Пешрав ба жанри мусиқии сози мубаддал гардид.

АМАЛ. Барои шарҳи боз ҳам фарохтари чараёни пайвандии шеър мусиқӣ дар силсилаҳои Дувоздаҳмақом ва Шашмақом таҳқиқи хусусиятҳои зарбӣ ва композитсионии жанри Амал мурочиат мекунем. Истилоҳи Амал аз забони арабӣ гирифта шуда, маънояш "қор" мебошад ва бояд ёдовар гардид, ки дар иддае аз рисолаҳои мусиқии асрҳои миёна дар баробари Амал муродифи тоҷикии он, яъне "қор" низ мавриди истифода қарор гирифтааст.

Доир ба этимологияи ин истилоҳ зикр намудан зарур аст. ки Амал ҳамчун истилоҳи мусиқӣ дар ягон сарчашмаҳои ҳатти арабӣ, ки ба мусиқии суннатӣ бахшида шудаанд, дучор намегардад. Яъне маълум аст, ки ин истилоҳ дар мусиқишиносии қадими тоҷик маҳз дар натиҷаи ба забони

арабӣ тарчима шудани истилоҳи тоҷикии "кор" пайдо шуда, баъдан ҳамчун муродифи он маъруф гардидааст. Бояд эътироф кард, ки гарчанде истилоҳи "кор" гӯё ҳамеша дар мадди назари олимони мусиқишинос қарор дошт, вале унвони ин жанри маъруф қариб дар аксари кулли рисолаҳои мусиқӣ ҳамчун "Амал" зикр карда шудааст.

Сафиуддин Урмавӣ (а.13) дар "Китоб-ул-адвор" дар боби шарҳи "Ҳафдаҳ лаҳни мавзун" номҳои онҳоро чунин зикр намудааст: Пешрав, Савт, Нақш, Амал, Басит, Қавл, Ғазал, Қавли мурассаъ, Куллу нағам, Куллу зуруб, Куллийёт, Нубот, Тарона, Фурудост, Мустазод, Рехта, Нашиди араб.

Аксари кулли ин лаҳнҳои маъруфи замони Сафиуддин бевосита ба намунаҳои назми классикӣ алоқаманд мебошанд (ба монанди Мустазод, Тарона, Қавл, Қавли мурассаъ, Ғазал ва ғ.). Муаллиф доир ба сифатҳои оҳангии Амал чунин шарҳ илова намудааст: "Амал - лаҳнест макрун ба шеър, муштамил бар ду Сархона ва Миёнхона ва Бозгӯй ва гоҳ бувад, ки ду Миёнхона ва ду Бозгӯй созанд".¹³⁹

Муаллифи дигар Абдулқодири Мароғай дар "Мақосид-ул-алҳон" Амалро чунин тафсир намудааст: "Аммо Амал ва онро бар абёти порсӣ созанд ва он тариқаи чадвал бувад ва Савт, Миёнхона ва Ташйиға ва Бозгашт бошад. Ва гоҳ дар васати ду Савт созанд ва Бозгашт ҳам ду созанд, гоҳ яке ба алфози нақарот ва дигар ба абёт ва ашъор ё ҳарду ба алфози нақарот ё ҳар ду ба ашъор".¹⁴⁰

Ин ҷо муҳим он аст, ки Мароғай - мусиқидон, мутриб ва сарояндаи дарбори теуриён махсус таъкид намудааст, ки Амалро бо ашъори тоҷикӣ-форсӣ иҷро мекардаанд ва он дар таркибаш Савт, Миёнхона ва Бозгӯй (Бозгашт) дорад. Дигар ин ки Мароғай сохтори Амалро мушаххас намуда, ду

¹³⁹ "Китоб-ул-адвор". - С. 81.

¹⁴⁰ Мақосид-ул-алҳон. - С. 105.

варианти Савт (якеаш бо алфози нақарот, яъне "тало ва лоло" ва дигарӣ бо шеър) ва Бозгӯйро шарҳ додааст.

Маълум мешавад, ки дар ҳамон замон мутрибону сарояндагон аснои иҷрои оҳангҳои маъруфи силсилаи Дувоздаҳмақом ҳам аз намунаҳои ашъори тоҷикӣ ва ҳам аз анъанаи алфози тағанӣ истифода мекардаанд. Чуноне ки имрӯз маълум аст, чунин алфози тағанӣ (тало-ло, дӯст, қонам, нозанинам, сарвинозам, садқа, ҳай ёр, ҳай қон ва ғ.) дар мусиқии мардумии кишварҳои Шарқ (Эрон, Туркия, Миср, Ироқ, мамӯлики Мағриб ва ғ.) хеле зиёд маъмул гардидаанд.

Дар қойи дигар Мароғай дар боби "Фасл дар баёни мубоширот дар Амал" тафсилоти хешро доир ба ин жанр чунин идома медиҳад: "Чун касе хоҳад, ки таснифе созад, тариқа он аст, ки амокини нағамоти матлубаро вазъ кунад ва эъдоди нақаротро дар таҳти он дасотин бинависад, чунонки иқтисоӣ иродати мусанниф бошад, забт кунад ва дар амал оварад...".¹⁴¹

Дар ин ду-се ҷумла Мароғай мушаххасан услуби чи гуна эҷод карда шудани оҳангро хеле фаҳмо шарҳ додааст. Бубинед, ӯ сараввал мегӯяд, ки макони садоҳои дилхоҳро бояд муайян намуд (яъне дар кадом пардаҳо эҷод шудани оҳанг) ва сипас таҳти ҳамаи ин пардаҳо (дасотин, дастон) нақароти (зарбҳои) онро мутобиқи завқу иродааш бинависад ва ниҳоят "онро ба амал оварад".

Яъне дақиқан маълум мешавад, ки ибораи "ба амал овардан" - бо истифода аз пардаҳои пешакӣ муқаррар карда шуда ва зарбу усули махсус оҳангро ба садо овардан аст. Ва хулоса чунин мешавад, ки Амал - ин оҳангест, ки онро мусаннифи соҳибҳунар дар асоси дониши системаи пардаҳо ва зарбу усулҳо бадоҳатан эҷод мекунад. Абдулқодир Мароғай худ сароянда ва мутриби нозукадо буд ва борҳо дар маҷлисҳои аҳли дарбор тибқи хоҳиши ҳозирин

¹⁴¹ ҳамон ҷо, сах.101.

силсилаи "нуба"-ҳо ва "Қавл"-ҳо ро бадохатан эҷод кардааст. Аз ин лиҳоз бояд зикр намуд, ки ҳар як ишора ва шарҳи ин шахсияти машҳури олами мусикии Шарқ барои дарки ҷараёни таърихии иншо ва такмили мусикии Шашмақом аҳаммияти хеле бузург дорад.

Дарвеш Алии Чангӣ дар рисолаи "Тӯҳфат-ус-сурур" ҳамчунин тафсилоти Амалро шарҳ додааст. Ӯ низ дар ин ҷода аснои истифодаи истилоҳи Амал ҳатман вижагиҳои оҳанги он (лаҳн) ва зарбу усулашро низ тафсир кардааст. Ақоиди Дарвеш Алӣ доир ба ин масъала моро ба амиқтар дарк намудани семантикаи истилоҳи Амал водор месозад. Ӯ навиштааст, ки дар сохтори Амал қабл аз иҷрои байтҳо (яъне ашъор) бахше бо номи "Мустаҳал" навохта мешавад. Асли ин истилоҳ аз калимаи арабии "саҳл" (сабук, содда) гирифта шудааст ва гумон меравад, ки ин ҷо ҳамон "шаҳд" ё худ "даромад"-ҳои сози дар назар дошта шудааст, ки маъмулан дар силсилаи фалакхониҳои тоҷикӣ то ба имрӯз мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Дарвешалӣ ҳамчунин иборои "қор ба усул"-ро шарҳ додааст ва таъкид менамояд, ки Амалро метавон бо ҳар гуна усул иҷро намуд, яъне ин лаҳза бо усули муайян "қор қарда" эҷод намудани оҳанг дар назар дошта шудааст. Аҷиб аст, ки Дарвешалӣ дар ин маврид маҳз истилоҳи "қор"-ро истифода мекунад, яъне ӯ - донандаи кулли ҷанбаҳои мусикии суннатии Бухоро ба ивази шакли арабии "Амал" муродифи тоҷикии он "қор"-ро истифода намудааст. Зиёда аз ин, иборои соф касбӣ-ҳирфаии илми мусиқӣ, яъне "қор ба усул" маънии онро дорад, ки мусанниф, эҷодкори оҳанг бо истифода қардани усули рангоранг як оҳанги муайяно тағйир дода ба "қор" меандозад. Аниқтараш, аснои иваз намудани усул, оҳанги мусиқӣ ба худ симои дигар мегирад.

Ин ҳолатро метавон баръало дар услуби композитсионии гурӯҳи Шӯъбаҳои дувуми силсилаи Шашмақом мушоҳида намуд. Дар ин ҷо оҳанги нахустин (масалан Савт) таи гузариш ба шӯъбаҳои навбатӣ тағйири

усул намуда, ба худ ҳар дафъа номи дигар мегирад, яъне масалан, Савти Чоргоҳ дар сурати бо усули "Соқинома" иҷро шуданаш ба худ номи "Соқиномаи Савти Чоргоҳ"-ро мегирад ва агар боз ҳам ин Савт бо усули масалан Уфар "коркард" гардад, номаш "Уфари Савти Чоргоҳ" мешавад.

Дар ҳар сурат табиист, ки дар амали Соқинома ҳатман ашъори шоирони классик интиҳоб карда мешавад. Дар иҷрои Уфар низ маҳз вазни шеърӣ ангезаи тадричан тағйир ёфтани симои оҳанг мешавад. Пас, ин ҷо муайян мешавад, ки услуби силсилабандӣ (яке аз хусусиятҳои асосии сохтори Шашмаком) аз ҷумла дар натиҷаи ба як оҳанги муайян (чун дар боло, масалан Чоргоҳ) васл намудани ғазалу таронаҳои гуногунвазн ва ҳамчунин бо усулҳои мухталиф "коркарди" онҳо ба вучуд меоянд.

Дар мазмуни ҳунарҳои нафис, аниқтараш умуман дар фарҳанги мардумони Хуросону Мовароуннаҳр истилоҳи "амал" мавқеи хос дорад. Ин ҷо бамаврид аст ёдовар шавем, ки истилоҳи "амал" дар муқобили "нақш" як намуд дихотомияи махсусро таъсис медиҳанд: масалан, вақте "илму амал" мегӯянд, дар назар дошта мешавад, ки илм - нақша, ғоя, таҳқиқоти назарӣ аст ва амал бошад шакли мушаххаси пайдо шудан, ба вуқӯъ пайвастанӣ тарху пешбиниҳои ҳамин нақша (амалӣ шудани ният) ба шумор меравад.

Яке аз муҳаққиқони маъруфи соҳаи илми ҳунаршиносӣ Ш.М.Шукуров дар ин бора чунин андеша пешниҳод намудааст: "Ҳар як намуди амал ҳамеша дар асоси тасаввуроти нақшаи қаблии он ба вучуд меояд. Амал дар ин маврид ифодаи фаолият аст ва ин фаолият таҷассуми моддии чараёни амалӣ гардонидани нақшаҳо ва арзишҳои маънавӣ ё худ ғайримоддӣ ба шумор меравад."¹⁴²

Аз ин гуфтаҳои Шукуров, ки бешубҳа ба ҳама намудҳои ҳунарҳои бадеӣ тааллуқ доранд, ҳулоса баровардан мумкин аст, ки аслан дар олами ҳунарҳои бадеӣ тасаввуроти

¹⁴² Ш.Шукуров. Искусство средневекового Ирана.-М.-1980.- С.76.

нахустин доир ба шаклу мазмуни ин ё он асар қаблан маҳз дар нақшаи хаёлии он падидор мегардад. Ба ибораи дигар гӯем, нақша ва амал - воҳидҳои ба ҳам пайванди бадеӣ-эстетикӣ мебошанд ва дар мавриди ҳатто бадохатан эҷод шудани шеър оҳанг, ё худ дигар анвои хунароҳ (меъморӣ, наққошӣ ва ғ.) ин гуна пайвандӣ гусаста намегардад.

Ҳамин тавр, дар чараёни иҷрои пайдарҳамаи силсилаи оҳангҳои гуруҳи дувуми шӯъбаҳои Шашмақом (Савт, Замзама ва ғ.) зарбу усул на ба тариқи сунъӣ, балки воқеан дар натиҷаи ворид намудани намунаи шеърӣ тоза (масалан баъд аз мухаммас ғазал ворид мешавад, сонӣ соқинома ва ғ.) тағйир меёбад.

Мисол аз Савти Калон (мақоми Дуғоҳ):

5
Зи иш кат эй па-рӣ гаш-там ха-роб о- хис-та

8
о- хис-та Зи иш кат эй па-рӣ гаш-там ха-роб

11
о- хис-та о- хис-та Ха-ме-о-яд ба чаш

14
ми ноз хоб о- хис-та о- хис-та

16
Ха-ме-о-яд ба чаш-ми ноз

хоб о- хис-та о- хис-та

Оҳанги Савт, ки дар оғози силсила ҷойгир шудааст, дар натиҷаи такроран бо шеърӣ вазнаш комилан дигар сароида шуданаш, ба худ мизон, усул ва зарби дигар пайдо мекунад ва минбаъд номаш низ иваз мешавад. Масалан, дар сурати бо ашъори баҳри мутақориб (жанри Соқинома) иҷро карда шудан, оҳанг минбаъд "Соқиномаи Савти Калон" ном мегирад.

Соқиномаи Савти Калон:

6 Би-ё, со-қӣ ак - нун ки шуд чун би-ҳишт, Зирӯ - и туин

11 баз-ми ан - бар си-ришт Қа-дах пуркун аз май ки май

14 хуш бу - вад Ху - су - сан ки со -

фи - ву бе гаш бу - вад

Яъне оҳанги Савт дар идомаи силсила тариқи истифодаи "амали дигар" (ё худ "кор бо усул") симои зарбию усулии худро тағйир дода, мутобиқ ба мазмуни рӯҳбаландонаи жанри Соқинома (таҷассуми саҳнаи базм, мурочиат ба мутрибу соқӣ ва ғ.) симои оҳангии нав пайдо мекунад. Дар баъзе ҳолатҳо унвони жанри шеърӣ (масалан дар Мустазоди Наво) ба характери оҳангҳои кулли силсила таъсир мерасонад.

Ба назар мерасад, ки ин анъанаи таҳти таъсири вазнҳои шеърӣ тағйир ёфтани оҳангҳо дар дохили ин ё он силсилаи мақомҳо, асосан аз асрҳои 14-15 сарчашма гирифтаанд, гарчанде жанри мустазод хеле қадимтар аз ин давра маъмул

гардида буд. Сухан ин чо аз боби он меравад, ки маҳз дар ҳамин давра дар саҳифаҳои рисолаҳои мусиқӣ таҷрибаи эҷодии таҳти таъсири вазни шеър тағйир ёфтани зарбу оҳангҳои мусиқӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифтаанд. Масалан, дар Рисолаи муаллифаш номаълум (а.16) матнҳои якҷанд намуд Амалҳо - "Амали сунбул", "Амали Ҷайхун", "Амали Сафо" (шояд Сабо?) оварда шудаанд ва дар бораи бо кадом оҳанги мушаххас иҷро шуданишон низ ишораҳои дақиқ мавҷуд аст. Матни "Амал дар Шаҳноз" бо чунин эзоҳ - "Шаҳноз, Амал дар Шаҳноз, усулаш - хафиф" иқтибос оварда шудааст:

*Лаишкар кашида ишқ, дилам тарки чон гирифт,
Сарви гурезно сари худ дар ҷаҳон гирифт.
Тан тан дир тано, дир тано, тараллӣ, раънои ман,
Эй, сарви гурезно сари худ дар ҷаҳон гирифт.*

Дар рисола як мисоли дигар низ бо ҳамин гуна ишораҳои мушаххас доир ба тарзи иҷрои матн ("Амали Наср дар Панҷгоҳ") оварда шудааст:

*Ҳар ки назар бар ту кард,
Боз ба бӯстон нашуд.
Орзуи рӯйи ту аз дилу аз чон нашуд.
Эй ёр, тан-тан тана-но, дир-дир тан,
Ҷонам, дир-дир, ло, дир-дир, тано тана-нан.¹⁴³*

Ёдовар мегардем, ки анъанаи дар таронаҳои мардумӣ ва баъзан дар шуъбаҳои мақомҳо низ истифода карда шудани

¹⁴³ Рисолаи мақомот ё рисола дар илми мусиқӣ (а. 16, муаллифаш номаълум), Дастхати № В-2905, Хазинаи шуъбаи Санкт-Петербурги АИ Россия.

нидоҳои "Эй ёр, чон, ёрам, ло-ло, ла-ло-ла, дӯст, садқа" ва монанди инҳо дар мусиқии суннатии қариб ҳамаи мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна хеле васеъ маъмул гардидаанд, ки онҳоро чуноне ки болотар зикр намудем, муаллифони қадим ҳамчун "алфози тағанӣ" номгузори кардаанд.¹⁴⁴

Абдулқодири Мароғай дар "Мақосид-ул-алҳон" доир ба хусусиятҳои жанри Амал мисол оварда, зикр намудааст, ки Амал аз панҷ қисм иборат буда Тарика, Чадвал, Савт-ул-васат (шояд ҳамон Миёнхона? -А.Н.) ва Ташйиғаро дар бар мегирад. Барои исботи ин ақида ӯ чунин иқтибосҳо меорад: "Амал дар доираи Хусайнӣ, даври Мухаммас" - Шайх Абӯ Алирост:

Тарика:

*Асрори вуҷуд хому нопухта бимонд,
В-ин гавҳари бас шариф носуфта бимонд,
Ҳар кас зи сари қиёс чизе гуфтанд,
Он нукта ки асл буд, ногуфта бимонд.*

Чадвал:

*Дил гарчи дар ин бодия бисёр шинофт,
Мӯе бинадонисту баче мӯй шинофт.
Гарчи зи дилам ҳазор хуришед битофт,
Охир ба камол заррае роҳ наёфт.*

"Савт-ул-васат":

*Ҳаргиз дили ман зи илм маҳрум нашуд,
Кам буд зи асрор, ки маълум нашуд.*

¹⁴⁴ Дар ин хусус ниг. ба: Низамов А. Шашмаком и Магрибские нубы. // Традиционная музыка народов Ближнего и Среднего Востока и современность. - Ташкент. - 1981.

*Ҳафтоду ду сол фикр кардам шабу рӯз,
Маълумам шуд, ки ҳеч маълум нашуд.*¹⁴⁵

Ин ишораҳои Мароғай оид ба шарҳи Амал, ҳамчунин дар он истифода карда шудани ашъори фалсафии Абӯалӣ Ибни Сино аҳаммияти хеле хоси таърихӣ дорад, зеро аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар қарни 14 дар доираи матнҳои мақомҳо (он замон Дувоздаҳмақом) ашъори алломаи бузург Сино ҷойи намоён доштааст. Шояд бамаврид аст бори дигар хотиррасон созем, ки Ибни Сино ва Абӯнаصري Форобӣ дар сарғаҳи илми мусиқишиносии тоҷик қарор доштанд ва бешубҳа, ақидаҳои хеле ҳам муфассал ва муфиди илмии онҳо албатта ба ҷараёни рушди ин илм ва ҳамчунин амалияи мусиқӣ таъсири бузург расонидааст.

Аз ҷониби дигар, бидуни шубҳа, маҳз ҳамин ва дигар гуфтаҳои Абдулқодир Мароғай исбот менамояд, ки ҳатто дар суруду мусиқии Самарқанди давраи теуриён матнҳои тоҷикӣ мавқеи асосиро ишғол карда будаанд. Истилоҳҳои "қавл" ва "амал" дар баъзе мавридҳо ҳамчун ифодакунандаи рамзҳои ирфонӣ низ истифода гардидаанд. Масалан, Нуруллоҳ Чиштӣ, муаллифи рисолаи маъруфи "Нағмаи ушшоқ" доир ба масъалаи мувоҳаб будани гино ва рақс бахсҳои зиёдеро зикр намуда, ҳамзамон аз Ғаззоли чунин иқтибос меорад: "Агар қавли мо муҳолифи ҳадиси саҳеҳ бошад, бар он қавл амал набояд кард".¹⁴⁶

Болотар ёдовар гардида будем, ки Абдулқодир Мароғай худ мусиқидон ва сарояндаи моҳир буд ва ҳамеша дар пайи эҷод намудани намунаҳои мухталифи Амал, Нӯба, Қавл ва Таронаҳо буд. Аз хусус Дарवेशалии Чангӣ низ маълумот дода чунин мисол меорад:

¹⁴⁵ Мақосид-ул-алҳон.- С. 147.

¹⁴⁶ Нағмаи Ушшоқ.- С.33.

"Ин аст Амали Хоҷа Абдулқодир:

*Чун меравӣ сӯйи Ироқ, Шоҳо, фаромӯшам макун,
Мондӣ маро андар фироқ, Шоҳо фаромӯшам макун*¹⁴⁷

Яъне муқаррар мегардад, ки мафҳуми Амал дар мусиқии суннати халқи тоҷик баёнғари ҷараёни эҷод шудани оҳанги нав бо дарназардошти се ҷанбаи муайян - усул, мақом (лаҳн) ва матнӣ шеърӣ мебошад. Дар мазмуни намунаҳои зиёди ашъори классикӣ айнан ҳамин маънии истилоҳи амалро дучор омадан мумкин аст:

*Муганнӣ, зи ашъори ман як ғазал,
Ба оҳанги ҷанг овар андар амал.*¹⁴⁸

Шоир дар мурочиати ҳеш аз муганнӣ (сароянда) хоҳиш менамояд, ки яке аз ғазалҳои ӯро "ба оҳанги ҷанг (яъне бо истифодаи сози ҷанг) ба амал биёварад" яъне сароянд. Пайдост, ки истилоҳи амал ин ҷо ба маънии оҳанги мусиқӣ омадааст ва иборай "ба амал овардан" - яъне эҷод кардани оҳанг ба ин ё он матн ба шумор меравад.

ҚАВЛ. Дар саҳифаҳои назми классикии тоҷик садҳо маротиба истилоҳи "Қавл" низ айнан ба маъно оҳанги мусиқӣ дучор мегардад. Чунонки маълум аст, "қавл" иборай арабӣ буда маънояш "сухан", "гуфтор" мебошад. Дар мусиқии суннатӣ як идда мардумони мамолики Шарқ (Афғонистон, Ҳиндустон, Покистон ва ғ.) жанри маъруфи мусиқӣ "қавлхонӣ" ё худ "қавволӣ" машҳур аст, ки аз ҳамин калимаи арабӣ гирифта шудааст. Баъдан дар ин кишварҳо сарояндагон ва мутрибонро "қаввол" ном мебарданд.

¹⁴⁷ "Тӯҳфат-ус-суур" .- С. 32-А.

¹⁴⁸ Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизи Шерозӣ. Куллиёт (Соқинома).- Техрон.- 1379.- С.320.

Ба андешаи мо, дар баробари истилоҳи Амал таҳқиқи таърихи пайдоиш ва ташаккули "қавл" низ моҳияти басо арзишманд дорад, зеро ин навъи маъруфи мусиқи суннатӣ дар асрҳои миёна маҳз дар заминаи анъанаҳои суруду мусиқии халқи тоҷик пайдо шудааст. Ба хотир меорем, ки Шамсиддин Қайси Розӣ дар шарҳи ин истилоҳ зикр намуда буд: "Ва одат чунин рафтааст, ки ҳарчи аз ин чинс (яъне аз чинси тарона - А.Н.) бар абёти тозӣ (арабӣ) созанд, онро "қавл" хонанд".¹⁴⁹

Пай бурдан душвор нест, ки Қайси Розӣ ин ҷо ишора маҳз ба жанри машҳури Тарона дорад ва пайдоиши Қавлро муштақ аз доираи ҳамин намунаи хеле ҳам маъмули мусиқии тоҷикӣ мешуморад. Мо медонем, ки ба доираи назми классикӣ ин жанр сараввал аз ҷониби устод Абӯ Абдуллоҳи Рӯдакӣ ворид шудааст ва сонитар, бинобар вазни хеле соддаву оммафаҳм буданаш, тибқи талаботи давр тарона ба забони арабӣ низ суруда мешуд ва "қавлхонӣ" ё худ "қавволӣ" минбаъд дар доираи сохтори зарбиву оҳангии жанри Тарона маъмул гардид.

Абӯбақр Наршаҳӣ дар "Таърихи Бухоро" зимни мушоҳидаи хеле дақиқ ёдовар шудааст, ки дар замони ӯ сарояндагони суруду таронахоро ҳамчун "қаввол" ном мебарданд, яъне маълум мешавад, ки "қавлхонӣ" дар асри 10 дар Бухоро маъмул будааст.¹⁵⁰

Вале маълум мегардад, ки баъдан, дар қарнҳои 13-17 муаллифони рисолаҳои мусиқӣ (аз ҷумла Сафиуддин Урмавӣ, Абдулқодир Мароғай, Начмиддин Кавкабӣ) Қавлро ҳамчун ҷузъи силсилаи маъруфи "Нӯба"-ҳо шарҳ дода, ҳамзамон жанри Таронаро низ аз ҷумлаи бобҳои мустақили ҳамин силсила мешуморанд. Яъне ин замон

¹⁴⁹ Шамсиддин Қайси Розӣ. Китоб-ул-муъҷам фи маъйоири ашъор-ал-ачам.- Техрон.- 1935.- С.85.

¹⁵⁰ А.Наршаҳӣ. Таърихи Бухоро. -Д.- 1979.- С.23.

Тарона ва Қавл тадричан ба намудҳои мустақили мусиқии созию овозӣ табдил меёбанд. Метавон тахмин кард, ки Тарона, ки решаҳои ташаккулаш ба замонҳои тоисломӣ алоқаманд аст (он замон "троник" ё худ "троникхонӣ" мегуфтанд), бо мурури замон ва тақозои завуқу шавқи сомеъони давраҳои мухталифи таърихӣ, зери таъсири чараёни иваз шудани матн ва забони ашъор (бештар ба арабӣ суруд шудан) ба жанри "қавлхонӣ" мубаддал гардид. Хулоса, агар Таронаро ба забони арабӣ иҷро мекарданд, онро Қавл меномиданд.

Дар хусуси истилоҳи машҳури "қаввол" (яъне қавлхон, сароянда) бояд ёдовар гардид, ки дар давраҳои рушди мусиқии суннатӣ дар асрҳои 9-10 дар Бухоро ва атрофи он истилоҳи "гӯянда" (ба маънои сароянда) маъруф гардида буд ва шояд "қаввол" - ин ҳамон муродифи арабии "гӯянда" бошад.¹⁵¹

Чуноне ки болотар зикр гардид, Қавл ҳамчун яке аз намудҳои машҳури мусиқии созию-овозӣ қариб дар ҳамаи сарчашмаҳои мусиқии асрҳои 13-17 шарҳ дода шудааст ва нисбати хусусиятҳои он тафсири фаровон низ омадааст. Дар ин катибаҳо шарҳи хеле батафсили сохтор, хусусиятҳои шаклбандӣ ва зарбу оҳанги қавлхониро дучор омадан мумкин аст ва ҳамеша муаллифон гаштаву баргашта таъкид месозанд, ки муганниёни замон қавлро маҳз ба забони арабӣ месуруданд.

Бояд эътироф намуд, ки яке аз намунаҳои шарҳи хеле муфассалро доир ба намудҳои қавлхонӣ маҳз дар китоби "Мақосид-ул-алҳон"-и Абдулқодири Мароғай дучор мегардем. Дар яке аз бобҳои ин китоб, ки "Дар баёни аснофи тасониф" (яъне навъҳои таснифи мусиқӣ) номгузори шудааст, муаллиф чунин шарҳи қавлро пешниҳод намудааст:

¹⁵¹ Мусиқидони маъруфи асри 14 ва муаллифи рисолаи машҳури "Мақосид-ул-алҳон" (ки дар он жанри "қавл" хеле васеъ шарҳ дода шудааст) - Абдулқодири Мароғай дар байни ҳамзамононаш бо таҳаллуси "гӯянда" (Абдулқодири Гӯянда) низ маъруф гардида буд.

"Бибояд донист, ки аъзам ва ашкали тасониф "Нӯбаи мураттаб" аст ва кудамо онро чаҳор қитъа сохтаанд - қитъаи аввалро "қавл" гӯянд ва он бар шеъри арабӣ бошад. Ва қитъаи сониро "ғазал" ва он бар абёти порсӣ бувад ва қитъаи солисро "тарона" ва он бар баҳри рубоӣ бошад. Ва қитъаи робеъро "фурудошт" ва он мисли "қавл" бошад ва "қавл"-ро агар хоҳанд "байт-ул-васат" (миёнхона-А.Н.) созанд ва агар набошад ҳам шояд. Аммо "бозгашт" лозим аст, ки бошад ва "ғазал" низ камислуху (монанди он - А.Н.) "тарона"-ро ҳам миёнхона агар бошад шояд, агар набошад ҳам шояд."¹⁵²

Пеш аз ҳама бояд ёдовар шуд, ки "нӯбаи мураттаб" - ин ҳамон шакли маъруфи ("аъзам ва ашқал" - яъне бузуртгарин ва комилтарин) мусиқии силсилави мебошад, ки дар асрҳои миёна дар баробари Дувоздахмаком маъмул гардида буд. Ин силсилаи оҳангҳои мураттаб (яъне бо тартиби муқаррар иҷро мешуда) бино ба ахбори Мароғай аз чаҳор қисм иборат буда, Қавл қитъаи аввали он ба шумор мерафтааст.

Ба шеъри арабӣ суруда шудани Қавл маънои онро дорад, ки иҷрои силсилаи "нӯбаҳои мураттаб" бештар дар доираи хунарнамоии муқрибони дарбори хонҳову амирон сурат мегирифтааст, зеро дар байни омма ҳеч гоҳ ба забони арабӣ суруд намехонданд ва чунин зарурати фарҳангӣ низ вучуд надошт.

Аз ҷониби дигар, Мароғай зикр намудааст, ки аснои иҷро Қавл ("агар хоҳанд!") "байт-ул-васат" созанд (яъне "миёнхона" иҷро намоянд). Маълум аст, ки "миёнхона" истилоҳи соф мусиқӣ мебошад ва порчаи оҳангиеро меноманд, ки баъд аз Сархона иҷро карда мешавад.

Дар мусиқии баҳши овозии мақомҳои имрӯзаи тоҷикӣ истилоҳи "миёнхона" васеъ истифода карда мешавад ва одатан баъд аз Даромад (байти аввали ғазал) байти дувумро маҳз бо оҳанги "миёнхона" иҷро мекунанд. Ишораи Мароғай доир ба он ки "Миёнхона иҷро нагардад ҳам боке

¹⁵² Мақосид-ул-алҳон.- .С. 103.

нест, вале ичрои бозгашт ҳатман зарур аст", барои шинохти шакли маъмулии оҳангбандии Қавл хеле муҳим аст. Зеро дар ҳама намуд услубҳои оҳангсозӣ барои ба мавқеи аввала баргардонидани оҳанг ҳамеша иҷро намудани "Бозгашт" (дар Шашмақом - "Бозгӯй") нақши бузург дорад.

Метавон тахмин намуд, ки ин ҷо "Бозгашт" ҳамон нақарот аст ва дар ин сураат маълум мешавад, ки сохтори оҳангии Қавл айнан ба монанди сохтори сурудҳои мардумӣ аст, зеро услуби бо навбат иҷро шудани "банд (рубой) ва Нақарот (байти доим такроршаванда) хоси композитсияи таронаҳои мардумӣ ба шумор меравад.

Муҳаққиқи маъруфи мусиқии сӯфиёна Нуруллоҳ Ал-Чишті дар рисолаи "Нағмаи Ушшоқ" махсусан таъкид намудааст, ки Тарҷеъ (яъне Бозгашт) ба доираи оҳангҳои мазҳабӣ ворид нест ва дар ҳеҷ сураат онро бо Тачвид (услуби махсуси талаффуз ва тиловати Куръон-А.Н.) наметавон ҳамрадиф шуморид. Яъне дар ин сураат метавон гуфт, ки Тарҷеъ (Бозгашт, Бозгӯй, Нақарот) - намунаи мусиқии мардумӣ будааст.

Тарҷеъ (Бозгӯй) ба сифати яке аз анвои мусиқӣ, аниқтараш бахши таркибии силсилаҳои оҳангӣ дар иддаи зиёди сарчашмаҳои басо муътамад низ шарҳ дода шудааст. Масалан дар китоби "Масолик-ул-мамолик" чунин омадааст: "Ғино иборат аз фаро кашидани овоз аст, ба ҳайсе ки муштамил бар тарҷеъ бошад ва тарабангез бошад". Муштамил бар тарҷеъ - яъне ҳатман бояд тарҷеъ дошта бошад ва хурсандиовар бошад.

Дар сарчашмаи дигар - "Мачмаъ-ул-бахрайн"-и Фаҳриддин Тарихӣ роҷеъ ба истилоҳи Тарҷеъ чунин шарҳ оварда шудааст: "Ғино иборат аз тазйини (зиннат додани-А.Н.) савт аст, ғино иборат аз савти муштамил бар тарҷеъ аст, ки нишотовар бошад".¹⁵³

¹⁵³ М.Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих. - С.207.

Яке аз қадимтарин сарчашмаҳои мусиқии Шарқӣ асари бисёрчилдаи Абулфараҷ Исфаҳонӣ "Китоб-ул-оғонӣ" ба шумор меравад. Гарчанде аксари маводи ин асари нодир ба мусиқии мамлакатҳои араб бахшида шудааст, вале ҷолиб аст, ки муаллиф роҷеъ ба услуби маъруфи композитсионии мусиқии тоҷикӣ - "тарҷеъ" таваҷҷӯҳи хоса зоҳир намудааст. Исфаҳонӣ доир ба маъмул гардидани ин услуб ва нақши устодони мусиқии форсизабон чунин навиштааст: "Чун Ибни Ҷомеъ дар овозҳои худ тарҷеъ зиёд меод, Отика ҳамеша аз ӯ эрод мегирифт ва ҳар вақт ин такрор аз андоза бештар мешуд, бад-ӯ мегуфт: "Эй, Абулқосим, ин тарҷеъҳои бемаънӣ чист? Асли овозатро барои мо бихон ва девонагиҳоятро канор бигузор!"¹⁵⁴

Барои боз ҳам васеътар шинохтани хусусиятҳои жанрии Қавл ба ақидаҳои муаллифони дигари рисолаҳои мусиқӣ муроҷиат менамоем. Сафиуддин Урмавӣ доир ба Қавл чунин шарҳ пешниҳод намудааст: "Қавл он бувад, ки ду Сархона ва Бозгӯй дошта бошад, бе Миёнхона ва макрун ба шеъри арабӣ ва Ғазал ба мисли Қавл аст (аммо) макрун ба шеъри порсӣ. Қавли мурассаъ он бувад, ки макрун ба шеъри порсӣ ва арабӣ бувад".¹⁵⁵

Урмавӣ низ Қавлро хоси шеъри арабӣ тасвир намудааст, вале маълум мешавад, ки ӯ дар гуфтаҳои шарҳи "қавли мурассаъ"-ро низ илова намуда тазаккур додааст, ки ин дар ин маврид ҳам шеъри арабӣ ва ҳам шеъри порсӣ иҷро карда мешаванд. Яъне қавли мурассаъ - шакли омехта, аниқтараш намунаи "зуллисонайн"-и он ба шумор меравад.

Мусиқишиноси маъруфи Эрон, доктор Хусейн Алӣ Маллоҳ ин сарчашмаҳои қадими таҳлил намуда ба чунин хулоса омадааст, ки "қавли мурассаъ" - ин ҳамон намудҳои

¹⁵⁴ Исфаҳонӣ Абулфараҷ. Китоб-ул-оғонӣ (аз арабӣ тарҷимаи М.Фаридунӣ).- Техрон, 1348, саҳ.699.

¹⁵⁵ Китоб-ул-адвор, саҳ.82

қавлхонӣ мебошад, ки дар сохтори онҳо айнан баробарвазн ё худ тавбам иҷро шудани шеър оҳанг ба назар мерасад. Ӯ дар ин бора чунин навиштааст: "Қавли мурассаъ ба овозе гуфта мешавад, ки шеър оҳанг ба некӯӣ баробар ва ҳамвазн бошанд".¹⁵⁶

Тасаввур намудан душвор нест, ки услуби ба ҳам пайванд гардидани шеър оҳанг дар "қавли мурассаъ" айнан мисоли тарзи иҷро таронаҳои мардумии тоҷикӣ мебошад, ки дар онҳо ҳар як ҳиҷои алоҳида баробар бо як нотаи мусиқӣ иҷро мешаванд, яъне ҳиҷоҳо ҳеч гоҳ мадд кашида намешаванд. Ин ҳолатро дар мисоли порчае аз таронаи машҳури тоҷикӣ бо номи "Як дона гул" мушоҳида намудан мумкин аст:

Муаллифи рисолаи "Баҳчат-ур-руҳ" Абдулмуъмин бинни Сафиуддин (а.17) яке аз таснифҳои машҳури замонашро таҳти унвони "Амали гесӯ" мисол оварда, ишора намудааст, ки ин асар аз "қавл"-ҳои Хоҷа Абдулқодир Мароғай мебошад:

*Гесӯи муанбари дутояи
Дарди дили мост дар қафояи,
Аз ёр ман илтимос дорам,
То сар биниҳам ба зери пояи.*

Истилоҳи "қавл" дар ашъори классикони назми форсии тоҷикӣ хеле зиёд ва ҳамеша бо маънои жанри маъруфи мусиқӣ истифода гардидааст. Масалан Ҳофиз Шерозӣ дар ғазалҳояш сигаи амрии феъли "гуфтан"-ро (яъне "Бигӯй"!)

¹⁵⁶ Хусейн Алӣ Маллоҳ. Ҳофиз ва мусиқӣ. Техрон, 1351, саҳ 172-173.

хамеша ба сифати мурочиат,хоҳиш ба сароянда (яъне "ин ё он сурудро бихон") истифода намудааст. Ин чо ёдовар мешавем, ки аслан феъли тоҷикии "гуфтан" айнан муродифи феъли арабии "Қоола" мебошад ва истилоҳи "қавл" аз ҳамин феъл гирифта шудааст.

Хеле бамаврид аст, ки ин лаҳза аз моҳияти бадеӣ ва эстетикӣ амрҳои зиёди матни Қуръони маҷид низ ёдовар шавем (нидохои "Қул!" - яъне "Бигӯй" дар оғози илҳами зиёди сура ва оятҳо), вале албатта маълум аст, ки ин масъала ба мавзӯи дигар тааллуқ дорад.

Дар ашъори Ҳофизӣ Шерозӣ дар баробари истилоҳи "Қавл" (ба маънои номи оҳанг ё худ жанри мусиқӣ) ҳамеша нидои "Бигӯй" низ мавриди истифода қарор гирифтааст:

*Муганнӣ навое ба гулбонги руд
Бигӯй ва бизан Ҳусравонӣ суруд.*

Яъне маълум аст, ки ин чо "бигӯй" ба маънии "сароидан" ва ҳамчунин "бизан" ба маънои "навохтан"-и соз омадааст. Аммо дар мавриди дигар Ҳофиз "қавл"-ро ҳамчунин ба маънии жанри мусиқӣ овардааст:

*Муганнӣ, бигӯй Қавлу бардор соз,
Ки бечорагонро тӯй чорасоз.*

Ё худ:

*Ба қавли мутрибу соқӣ бурун рафтам гаҳу бегаҳ,
К-аз он роҳи гарон қосид хабар душвор меовард.*

Дар рисолаи Боқӣи Ноинӣ "Замзамаи ваҳдат" (а.17) низ муаллиф оид ба "Қавл" маълумот оварда, ишора намудааст, ки Қавл иборат аз ду Сархона ва Бозгӯй мебошад аммо Миёнхона надорад ва ашъораш арабист. Дар

навиштаҳои Боқиёи Ноинӣ шарҳи Ғазал низ оварда шудааст ва муаллиф зикр менамояд, ки услуби иҷрои Ғазал низ айнан мисоли Қавл буда, аммо дар он ашъори форсӣ истифода мегардад. Ёдовар мешавем, ки айнан чунин ақидаро дар хусуси пайвандии жанрҳои Қавл ва Тарона Қайси Розӣ низ баён намуда буд.

Дар рисолаи "Тӯҳфат-ус-сурур"-и Дарвеш Алӣ Чангӣ оид ба мушаххасоти сохтори Қавл мушоҳидаи хеле ҳам аҷоиб оварда шудааст, ки дар он муаллиф хоссатан ба фарқи вазни ашъори Қавл муроҷиат намудааст. Дарвеш Алӣ зикр намудааст, ки Қавл ҳамеша дар усули "сақил" иҷро карда мешавад ва агар бо усули "хафиф" иҷро кунанд, он гоҳ онро "Қавл" неву балки "Қор" ном хоҳанд дод.¹⁵⁷

Ин гуна ишора ба вазни "сақил"-и қавлхонӣ, ки аз ҷониби мусиқидон ва навозандаи маъруфи асри 17 сабт гардидааст, дарак аз он медиҳад, ки маҳз дар асари ҳамин гуна иваз намудани вазнҳои мухталиф оҳангҳо ба худ симои дигар мегирифтанд ва ин ҳолат бевосита ба ҷараёни хеле ҳам нозуки шаклбандии мақомҳо (генезиси ташаққули онҳо) алоқамандӣ пайдо карда буд. Оид ба маҳорати эҷодӣ ва ҳунари сарояндагии Дарвеш Алӣ муаллифони баъдина маълумоти зиёд додаанд.

Наҷмиддин Кавқабӣ (а.16) Қавлро аз ҷумлаи "алҳони ҷирмӣ" муқаррар намуда, таъкид месозад, ки ҳар як намуди таснифи мусиқӣ, ки дар вазнҳои Сақил ва Хафифи авсот (яъне нимсақил) эҷод карда мешавад ва агар матнашон арабӣ бошад, пас "Қавл" номида хоҳад шуд. Кавқабӣ дар ин ҳолат ягон намунаи матни арабии қавлҳоро пешниҳод накардааст (дар ҳоле ки аз тамоми намудҳои дигари таснифҳои матни тоҷикии онҳоро мисол овардааст). Ин дарак медиҳад, ки шояд дар Бухоро матнҳои арабии қавлхониҳо он қадар маъруфу маъмул нагардида будаанд. Вале матнҳои

¹⁵⁷ Нусхаи дастхат. - Варақи 17.

арабии Қавлҳоро мо ҳамчунин метавонем дар рисолаи "Шарҳи адвор"-и Абдулқодир Мароғай пайдо намоем.¹⁵⁸

Хусейн Алӣ Маллоҳ - муҳаққиқи осори Мароғай аз ин рисола чунин матнҳоро форсиро низ иқтибос овардааст:

*Кӯриш чашими **Мухолиф** ман **Хусайнӣ** мазҳабам,
Роҳи Ҳақ ин аст, натовонам нуҳуфтан Роҳи **Рост**.
Гар **Мухолиф** таънае зад рағми ӯ,
Ман **Хусайнӣ** мазҳабам то зиндаам.*

Аз навиштаҳои боло чунин хулоса баровардан мумкин аст, ки Қавл ҳамчун яке аз бахшҳои мусиқии силсилавии асрҳои миёна маъмулан танҳо ба забони арабӣ иҷро карда мешудааст. Вале дар айни замон муқаррар гардид, ки сохтори зарбиву оҳангӣ ва услуби шаклбандии Қавл айнан мисли Таронаҳои қадимии тоҷикӣ мебошад, зеро маҳз дар ҳамин шакли иҷроӣ Қавл ҳеч гоҳ Миёнхона суруда намешавад, яъне маълум аст, ки дар сохтори Тарона, ки худ шакли мусиқии мардумӣ аст, зарурат ба иҷроӣ Миёнхона вучуд надорад.

Пайдоиш ва ташаккули жанри Қавл дар фарҳанги мусиқии мардумони Мовароуннаҳр ва Хуросон исбот менамояд, ки дар ҷараёни бисёрасраи рушди ҳунароҳои бадеӣ ва ба ҳам омезиш пайдо кардани суннатҳои гуногун иддаи муайяни падидаҳои маъруфи мусиқии тоҷикӣ вориди доираи сурудҳои мардумони кишварҳои ҳамҷавор (мамлакатҳои Араб, Ҳиндустон, Афғонистон ва ғ.) гардидааст. Дар ҳамин вазъият ҳам симои зарбию оҳангии жанри "қавлхонӣ" тағйир наёфта, балки танҳо матни он тибқи талаботи ҷомеа ба забонҳои гуногун (арабӣ, ҳиндӣ, урду ва ғ.) иҷро карда мешуд.

Дар ин сурат бояд ҳатман ба инобат гирифт, ки марҳилаи нахустини рушду такомули "қавлхонӣ" (Қавл,

¹⁵⁸ "Шарҳи адвор" - асари илмӣ Абдулқодир Мароғай, ки комилан ба шарҳи рисолаи "Китоб-ул-адвор"-и Сафиуддин Урмавӣ бахшида шудааст (А.Н.).

Қавли мурассаъ) дар мабной суннатҳои шеъри мардумии тоҷикӣ сураат гирифтааст, яъне "қавл"-ҳои арабӣ - шаклҳои маъруфи мусиқии овозӣ мебошад, ки қомилан қорҷӯбаи шаклбандии Таронаҳои тоҷикиро бидуни тағйир истифода кардаанд. Ёдовар мешавем, ки дар мазмуни мусиқии суннати кишварҳои Араб (Ироқ, Миср, Тунис, Марокаш, Алҷазоир, Лубнон ва ғ.) жанри мустақили "қавлҳои" вучуд надорад. Пас, ҳулосаи ниҳой чунин мешавад, ки "қавлҳои" асосан дар натиҷаи пайвандии шеъру мусиқии мардуми тоҷик ташаккул ёфтааст.

НАҚШ. Намуди дигари мусиқии суннати мардуми тоҷик, ки дар асрҳои миёна хеле маъруф гардида буд ва то имрӯз низ боқимондаҳои онро дар маҳалҳои гуногуни Тоҷикистон дучор омадан мумкин аст, ин жанри "нақшҳои" ё худ "Нақш" ба шумор меравад. Ин жанр дар баробари Савт, Тарона, Пешрав ва ғ. аз асрҳои 14-15 сар карда ба сифати яке аз падидаҳои хеле машҳури мусиқии анъанавӣ тадричан вориди доираи силсилаи мақомҳо гардидааст.

Дар мусиқии классикии имрӯза жанри Нақш бештар ва асосан дар мусиқии мардумони Хоразм ва Уйғуристон Чин боқӣ мондааст.¹⁵⁹ Аммо аён аст, ки теъдоди хеле зиёди Таронаҳо, ки дар сохтори Шашмақоми тоҷикӣ иҷро мешаванд, идомаи ҳамон анъанаи "нақшҳои"-ҳои қадимӣ мебошанд, аниқтараш гуфтан мумкин аст, ки танҳо дар силсилаи мақомҳои Бухоро жанри Тарона якзайл ном ва мавқеи композитсионии худро ҳифз намудааст.

Чуноне ки маълум аст, дар ҳоли ҳозир дар фазои фарҳанги мусиқии мардумони Шарқ силсилаи Дувоздаҳмақом бо шакли қомилаш (яъне ҳамаи дувоздаҳ адади мақомҳо) танҳо дар маданияти мусиқии уйғурҳо боқӣ мондааст. Аҷибаш он аст, ки дар таркиби мақомҳои уйғурӣ бахшҳои махсус бо номи "Нохшо" мавҷуданд, ки бино ба

¹⁵⁹ О.Матёкубов муътақид аст, ки дар сохтори мусиқии мақомҳои хоразмӣ Нақш айнан вазифаи Таронаро (дар Шашмақоми Бухоро) иҷро менамояд.

гуфтаи яке аз муҳаққиқони Дувоздахмақоми уйғурӣ А.Ҳошимов "жанри нохшо чузъи муҳимми мусиқии касбии халқи уйғурро ташкил мекунад". Муаллиф илова намудааст, ки "имрӯз намунаи "нохшо"-ҳои мустақил ва ҳамчунин силсилаи "нохшо"-ҳо маъмуланд, ки аз ҷониби устодони хунари мусиқӣ эҷод карда шудаанд."¹⁶⁰

Нахуст бояд зикр кард, ки бешубҳа истилоҳи "нохшо"-и мақомҳои уйғурӣ шакли тағйирёфтаи калимаи "нақш" аст. Ғайр аз ин, чуноне ки муаллиф зикр намудааст, "нохшо" дар баробари бахшҳои "санам", "достон" чузъи таркибии мақомҳои уйғурӣ ба шумор рафта, дар байни мардум шӯҳрати хоса доштааст. Вале нуктаи муҳимми ин масъала дар он аст, ки силсилаи таронаҳои маҳаллии уйғурӣ айнан мисли "нақш"-ҳои тоҷикӣ тадричан вориди сохтори Дувоздахмақом гардидаанд. Шарҳи муаммои он, ки чӣ гуна, дар кадом замон ва бо кадом омилҳо Дувоздахмақом дар байни мардуми уйғур паҳн гардидааст, ханӯз ҳалли худро интизор аст.

Доир ба Нақш муаллифони рисолаҳои асримиёнагӣ баҳсида ба мусиқӣ маълумоти хеле фаровон овардаанд, аммо сараввал бояд зикр намуд, ки Нақш ҳамчун истилоҳ дар ашъори классикони назми форсии тоҷикӣ васеъ истифода карда шудааст. Дар ин маврид чунин ба назар мерасад, ки шоирони мутақаддим ин мафҳумро хеле амиқ ва сермаъно шарҳ додаанд ва ҳатто дар аксари ҳолат "нақш" ба сифати баёнгари маъниҳои ниҳонӣ ё худ тасвирҳои тахайюлӣ (аз ҳамин ҷо шояд Форобӣ яке аз намудҳои мусиқиро "муҳайяла" номидааст) истифода намудаанд. Яъне "нақш" - тарҳи ҳаёли, нақшаи ханӯз амалӣ нашудаи ин ё он

¹⁶⁰ Хошимов Абдулазиз. Профессиональная музыки илийских уйгуров (Наследие). // Автореферат дисс... доктора иск...ния. Ташкент.- 2001.- С.13-15 (Банда дар ҳимояи ҳамин диссертация ҳамчун оппоненти аввал иштирок доштам - А.Н.).

мазмун, ё худ дар мавриди мусиқӣ - нақшаи қаблии (лоихаи) оҳанги ҳанӯз офарида нашуда аст.

Истилоҳи "нақш" аз арабӣ гирифта шудааст ва маънояш сурат, тасвир, нигориш аст. Дар доираи истилоҳоти хунаркоҳи бадеӣ "нақш" бештар ба маънои таҷассум, аниқтараши таҷаллии ин ё он объекти мушаххас ва ҳамчунин дар тахайюлот тасаввур намудани унсурҳои олам истифода мешавад. Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ доир ба рамзи "нақш" чунин овардааст:

*Ҳар "нақиш" ки дидӣ, ҷинсаиш зи ломакон аст,
Гар "нақиш" рафт гам нест, аслаиш чу ҷовидон аст.
Ҳар сурате, ки дидӣ, ҳар нуқта ки шунидӣ,
Бад дил машав, ки рафт он, зеро на ончунон аст.*

Истилоҳи "нақш" дар илми мусиқӣ аввалин маротиба дар осори Сафиуддин Урмавӣ шарҳ шудааст ва дар "Китоб-ул-адвор"- ӯ ин истилоҳ ба сифати унвони яке аз ҳафдаҳ лаҳнҳои машҳур зикр гардидааст. Урмавӣ менависад, ки "Нақш мисли Савт аст (вале) тафриқа бад-ин аст, ки Нақш мутазаммини эътибории латиф аст бар хилофи Савт".¹⁶¹

Абдулқодирӣ Мароғай низ роҷеъ ба истилоҳи "нақш" ҳамчун ишора ба сарояндагон чунин андеша иброз намудааст: "Агар касеро бо таснифе ё нақше ё байте вачдеву завқе шавад, ҳамонро муқаррар (яъне такрор) кунад то сомеъро (шунавандаро) мақсуд ҳосил шавад...".¹⁶²

Муаллифи "Бухур-ал-алҳон" Фурсат-уд-давлаи Шерозӣ истилоҳи "нақш"-ро ба таври зайл шарҳ додааст: "Дар илми мусиқӣ чанд қисм тасниф аст. Якero "нақш" дигарero "нақшайн" ... гӯянд. Ва Нақш ин аст, ки бар шеър талҳин кунанд ва шеъру нағам (нағмаҳо) маъан (баробар, дар як замон) итмом ёбанд. Масалан, чун байте ё мисраъ дар

¹⁶¹ Китоб-ул-адвор, саҳ.81.

¹⁶² Мақосид-ул-алҳон.- С.140.

талаффуз тамом шавад, нағамот низ ба аҷзoi он хуруф тамом шавад, дигар бар он изофат накунад".¹⁶³

Аз маънии ин шарҳ бармеояд, ки дар сохтори нақш айнан мисли таронаҳои оддii мардумӣ ба ҳар як ҳиҷо як нағмаи (овози) мусиқӣ рост меояд, яъне бори дигар исбот мегардад, ки нақшхонӣ - маҳсули эҷодиёти бадеии халқ мебошад ва баъдан аз ҷониби устодони мусиқӣ ба таркиби силсилаҳои мусиқии касбӣ ворид шудаанд.

Шояд ин байти маъруфи Ҳофизи Шерозӣ ба кулли намунаҳои шарҳи истилоҳи "нақш" ҳамчун хулоса айни муддао бошад:

*Муганӣ, аз он парда нақше биёр,
Бубин, то чӣ гуфт аз дарун пардадор.*

Яъне маълум мешавад, ки дар мазмуни истилоҳоти ирфонӣ ва мусиқӣ "нақш" ҷойи хеле муҳимро ишғол кардааст ва ба маъниҳои хеле фарох истифода мешавад.

Дар осори Ҷалолиддини Балхӣ "нақш" ба маънии "таҷаллии асл" оварда шудааст, яъне "асл" мафҳуми мутлақ, образи ҷовидон аст ва "нақш" дар ҳама ҳолатҳо танҳо таҷассуми субъективонаи "асл" шуда метавонад. Мавлоно таъкид намудааст, ки чинси "нақш" (ё худ сарчашмаи пайдоиши он) "зи ломакон" аст ва дар мавҷудияти худ танҳо сурати "асл"-ро ифода мекунад. Бубинед, ки дар фарҳанги мусиқии суннатии тоҷик чӣ гуна маъниҳои бузурги ирфонӣ, фалсафӣ, ҷаҳоншиносӣ ва бадеӣ тариқи савту наво ва каломии бадеъ таҷассуми тоза пайдо намудаанд.

Аз таҳлили ҷараёни таърихии ташаккули жанри Нақш аён мегардад, ки дар асрҳои 12-13 он ҳамчун навъи мусиқии овозӣ (идомаи Тарона) маъмул будааст (Урмавӣ), сонитар, дар асрҳои 14 -15 ба сохтори Пешрав (бидуни калом) ворид

¹⁶³ Бухур-ал-алхон.- С.10.

мегардад (Марогай) ва ниҳоят дар асрҳои 19-20 аз нав ҳамчун навъи овозхонӣ машҳур шудааст.

Дар ноҳияҳои шимолӣ Тоҷикистон то ба имрӯз жанри "нақшхонӣ" хеле ҳам васеъ маъмул аст ва онро одатан дар айёми тӯйҳои арӯсӣ ва ҷашну маросимҳои мардумӣ (масалан, дар таҷлили иди Наврӯз) сарояндагони касбӣ (нақшхонҳо) иҷро мекунанд. Масалан, дар шаҳри Хучанд намунаҳои зерини Нақш дар тӯи арӯсӣ иҷро мегардад:

Чаш-ми ба - ди халк ба чаш-ми мас - тат на- ра - сад О- фат ба
8
ла - бо - ни май па - ра - ас - тат на- ра - сад

Яке аз қадимтарин намунаҳои Нақшро солҳои 20-ми асри гузашта профессор В.А.Успенский аз хониши сарояндагони Исфара ба нота гирифта буд. Ин нақш, ки аслан дар тӯйҳои арӯсӣ аз ҷониби гурӯҳи мардон иҷро карда мешуд, дар садсолаҳои охир, дар давраи ҳукмронии хонигарии Қўқанд бештар ба забони ўзбекӣ суруда мешуд:¹⁶⁴

Эн - ди на қи- лай Эн-ди на қи- лай Ки гам- хў -
10
рим йўқ - дур Кўнг- лим ти - ла - ган
16
я - го - на ё - рим йўқ- дур

¹⁶⁴ Тарҷимаи матн: "Кунун чӣ чора, ки ғамхори ман нест, ягона ёри дилхоҳи ман дар барам нест".

Маълум мегардад, ки дар Хучанду Ҷротеппа, Исфара дар баробари мақомхонӣ ҳамчунин анъанаи “нақшхонӣ” низ мавҷуд будааст ва мушоҳидаҳои олимони муосир исбот менамояд, ки ин анъанаҳо дар ин минтақаҳо таърихи хеле қадим доранд, зеро чуноне ки қаблан зикр намуда будем, мусиқии маросимӣ сифатҳои хоси худро муддати садсолаҳо ҳифз менамояд.

Дар оғози асри 20 олими рус В.А.Успенский хангоми сафари таҳқиқотӣ ба Исфара аз шохидони мӯътамад чанд ҳикояҳоро оид ба анъанаҳои “нақшхонӣ” сабт намуда буд. Аз навиштаҳои Успенский бармеояд, ки ин сурудҳоро на танҳо дар рӯзҳои тӯи арӯсӣ, балки дар чашнҳои бузург – Наврӯз, аснои иҷрои маросими “гулгардонӣ” низ месурудаанд. Успенский ин расмро чунин тасвир намудааст: “Дар рӯзҳои сайл гурӯҳи калони нақшхонон дастҳоро рӯи китфи ҳамдигар монда сурудхонон ҳаракат менамуданд. Пеш-пешӣ онҳо рӯ ба ҷониби гурӯҳ “сарнақш” қадам мезад. Аз қафои гурӯҳи нақшхонон “лолачиҳо” роҳ мерафтанд...”. Аҷиб аст, ки Успенский зикр намудааст, ки бандҳои овозии нақшхониҳо хатман бо нидои баланди “Ҳо-о! Ҳо-о” хотима меёбанд.¹⁶⁵

Аз мушоҳидаҳои боло чунин хулоса бармеояд, ки масъалаи ба ҳам пайванд будани шеър оҳанг, савту калом дар таърихи илми мусиқии тоҷик хеле батафсил ҳаллу фасл карда шудааст ва муаллифони рисолаҳои мусиқӣ ҳамеша ин муамморо дар мадди назар нигоҳ доштаанд. Маҳз бо тақия ба хулосаву таҳлилҳои муаллифони мутақаддим метавон чараёни рушду такомули иддаи зиёди жанрҳои мусиқиро дар пайвандии ҳамҷонибаи онҳо бо санъати сухан ва шеър тасаввур намуд. Масалан, чуноне ки болотар зикр намуда будем, сараввал ғазал ба сифати яке аз қисмҳои жанри қасида маъруф буд ва баъдан зимни таъсири мусиқӣ ва суннатҳои овозхонӣ ба жанри мустақили назми классикӣ мубаддал гардид.

¹⁶⁵ Я.Пеккер. «В.А.Успенский». Тошкент. - 1959. - С.30.

Дар вақташ Парвиз Нотил Хонларӣ муайян карда буд, ки ҳамон "вақф"-ҳои (паузаҳо) "авестой" баъдан дар замонҳои минбаъдаи рушди назми классикӣ барои сарояндагону шоирон ҳамчун намунаи эҷодӣ хизмат намудааст (дар мавриди устувор намудан ва аёнтар ифода сохтани ҳаду ҳудуди миёни байтҳо).

Аз ҷониби дигар, ёдовар мешавем, ки ишораҳои махсуси Е.Э.Бертелс дар хусуси ҳичоҳои дарозу мадшавандаи охири сатрҳои Авесто айнан ба ҳамин гуна анъанаҳои "вақф" тааллуқ доранд. Гап дар сари он аст, ки маҳз дар ҳолати расидан ба "вақф" оҳанги талаффуз, ё худ иҷрои лаҳнии матни шеър ҳамеша ба поён (ба ҷониби садоҳои бам) бармегардад, яъне ин лаҳза лаҳни мусикӣ характери хотима бахшидан, ба охир расидани оҳангро ифода мекунад.¹⁶⁶

Ин ҷо муқаррар мегардад, ки жанри Тарона, ки сараввал дар ниҳоди мусиқии давраҳои тоисломӣ (бо номи "троник") рушд намуда буд, баъдан ҳамчун навъи маъмул ва машҳури мусиқии мардумӣ хусусиятҳои хоси зарбӣ (ҳамеша босуръат ва рақсӣ) ва оҳангии худро (масалан, доимо фаро гирифтани порчаҳои хеле соддаву кӯтоҳи лаҳнӣ) нигоҳ дошта омадааст.

Доир ба масъалаи он, ки чӣ гуна анвои қадими мусиқии мардумии тоҷик дар шароити нави иҷтимоию таърихӣ, масалан васеъ маъмул гардидани забони арабӣ, тарғиби шеърҳо ба забони арабӣ ва ғ., сохтор ва сифатҳои зарбиву лаҳнии худро гум накардаанд, бояд ҳатман аз як ишораи хеле муҳимми Ибни Сино ёдовар шуд. Хотиррасон менамоем, ки ин олим, шоир ва мусиқшиноси бузург дар қарни 11-м таъкид намуда буд: "Ва бибояд донист, ки аксари кулли авзони шеърҳои арабӣ дар сурате ки ба ин вазнҳо ба забони форсӣ шеър офаранд, таъсирбахш намебароянд".¹⁶⁷

¹⁶⁶ Дар назарияи мусиқии муосир ин ҳолати хотима ёфтани оҳангро "каданс" (аз фаронсаӣ - "cadence") меноманд (А.Н.).

¹⁶⁷ Ҷавомеъу-илм-ал-мусиқӣ, Қоҳира, 1376., сах. 92 (аз арабӣ тарҷимаи мо-А.Н.)

Пас маълум мешавад, ки барои рушди намунаҳои нави назми форсии тоҷикӣ маҳз вазнҳои маъмули сурудҳои қадимӣ (аз қабилҳои Тарона, Срот) ҳамчун намунаи эҷод ва амалӣ хизмат намудаанд ва беҳуда нест, ки муҳаққиқон ҷонибдори онанд, ки арӯзи тоҷикӣ дар мабной вазнҳои сурудҳои мардумӣ ба вучуд омадааст.

Ибни Сино зикр намуда буд, ки дар ҷараёни таърихии рушди каломӣ мавзун нақши садо, овозхонӣ, нидоҳо ва умуман, интонатсияи сурудҳои мардумӣ хеле бузург аст ва айнан ҳамин ақидаро баъдан муаллифони дигар низ дастгирӣ намудаанд.

Маълум аст, ки иддаи зиёди анвои назми классикӣ - маснавиҳои калонҳачм, тарҷеъбанд, қиссаву достонҳои лириқиву таърихӣ ва ғ. бевосита бо унсурҳои хоси мусиқӣ (зарбу усул, оҳанг ва шаклбандӣ) пайвандӣ надоштанд, вале шубҳае нест, ки жанрҳои ғазал, тарона, мухаммас, соқинома, рубоӣ ҳамеша дар пайвандӣ бо оҳангҳои мусиқӣ эҷод ва иҷро мешуданд. Яъне метавон тахмин намуд, ки шояд маҳз ҳамин шакли диалектиқии ҳампайвандии шеърӯ оҳанг, савту калом боиси рушди устувор ва таъмингари ҳифзи ин суннатҳои бузурги бадеии халқӣ тоҷик гардиданд.

Ҳамин анъанайи хеле ганӣ ва ҳамин таҷрибайи бузурги таърихӣ, ки дар заминаи ҷараёни бисёрасраи пайвандии шеърӯ мусиқӣ сурат гирифта буд, баъдан дар ташаккули силсилаи бузурги Дувоздахмақом ва Шашмақом, ки ҳамчун намунаи олии пайвандии назму оҳанг эътироф гардидааст, нақши асосиро иҷро намудааст.

БОБИ 2

ТАЪСИРИ НАВЪҲОИ НАЗМ ДАР ТАШАККУЛИ ШАШМАҚОМ

Аз таърихи рушди тамаддунҳои олам маълум аст, ки ҳар яке аз онҳо соҳиби симои хос, дорои ифодаҳои махсуси бадеию эстетикӣ ва падидаҳои нодири фарҳангии худ мебошанд. Масалан, дар Юнони қадим кулли анвои эҷодиёти бадеӣ (шеър, мусиқӣ, санъати тасвирӣ, рақс ва ғ.) комилан дар шакли дастачамбӣ, перомуни таҷассуми жанри драма инкишоф ёфтааст. Ин намуди маъруфи асари саҳнавӣ, яъне драмаи Юнони қадим, як навъ синтези олий, фарогири ҳамаи анвои ҳунарҳо ба шумор мерафт ва тамошобин аснои иштирок дар намоишҳои боҳашамат имкон пайдо мекард, ки дар як лаҳза аз маҷмӯи кулли "ҳунарҳои зебо" (санъати калом, суруд, рақс, пантомима, санъати тасвирӣ) баҳрабардорӣ намояд. Шояд аз ҳамин сабаб дар илми фарҳангшиносӣ театри Юнони қадимро ҳамчун маркази бузургтарини маърифатомӯзӣ муқаррар намудаанд.

Агар аз ин ҷиҳат назар ба падидаҳои марказии фарҳанг ва маърифати халқи тоҷик назар афганем, бояд иқрор шуд, ки ин ҷо қабл аз ҳама ҷойгоҳи махсус ва аввалиндараҷаи суҳан, каломи бадеъ ва санъати суҳанварӣ муайян мегардад. Аз қадимулайём шахсиятҳои маъруфи даври замон - аҷдодони хирадманди халқи тоҷик, ҳамешагӣ кӯшиш ба харҷ медоданд, ки тамоми маҳсули ҷаҳонбинӣ, натиҷаи мушоҳидаҳои илмӣ ва хулосаҳои фалсафии ҳешро бештар ва асосан маҳз бо забони шеър, бо истифодаи каломи мавзун ифода намоянд.

Аллома Абӯалӣ Ибни Сино ҳатто баъзеи рисолаҳои соф илмӣ ҳешро бо забони назм баён кардааст, ки масалан

рисолаи "Урчуза фи-т-тиб" намунаи нодирӣ он ба шумор меравад. Синоӣ бузург бо мақсади ба хонанда соддатару фаҳмотар расонидани илми тиб ин рисоларо бо услуби назм дар баҳри "раҷаз" эҷод намудааст.

Метавон гуфт, ки чунин анъанаи эҷодии тариқи назм ифодаву баён сохтани маъниҳои фалсафӣ, илмӣ, иҷтимоӣ ва лириқӣ баъдан дар осори Хайёму Ҳофиз, Саъдиву Бедил, Мавлоно Ҷалолоддини Балхӣ ва дигар бузургони назми классикӣ идомаи хеле пуршукӯҳи хешро ёфтааст. Бузургтарин достони мухташами ирфонӣ - "Маснавии маънавӣ"-и Ҷалолоддин Балхӣ дарвоқеъ кулли маъниҳои Қуръони каримро бо забони шеър баён намудааст.

Аз ҷониби дигар маълум аст, ки тибқи ҳамин анъанаҳо кулли анвои мухталифи назми классикӣ фавран шакли ифодаи оҳангии худро соҳиб мегардид, масалан достонҳоро ровиён бо лаҳни фораму гӯшнавоз (одатан бо ҳамовозии дутор) соатҳои дароз мехонданд, ғазалу таронаҳо дар ороиши ҳунарии маҷлисҳои аёну ашроф мавқеи хос доштанд. Ва дар ҳамин ҳолат бояд тасаввур намуд, ки ҳамон анъанаи ба маъниҳои амиқӣ зиндагиву олам, тақдирӣ инсонро гардиши фалак фуру рафтани тасвирҳои шеъри классикӣ лочарам доираи он ва воситаҳои баёнии санъати мусиқиро низ ғанитару фарохтар мегардонид.

Яъне худ аз худ маълум аст, ки масалан асноӣ ба оҳанг даровардани рубоии машҳури Ибни Сино:

*Аз қаъри гили сияҳ то авҷи Зухал
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун частам зи қайди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушуда шуд, магар банди аҷал.*

мутриб ва сароянда бояд аз нозуктарин воситаҳои баёнии лаҳнӣ (мақоми мувофиқ) ва зарбии ҳунари мусиқӣ истифода намояд, зеро зарбҳои соддаву оҳангҳои завқпарастона дар ҳеч сурат маънии ин рубоиро ифода карда наметавонистанд.

Бори дигар ёдовар мешавем, ки бунёди силсилаи мақомҳо - Дувоздаҳмақом ва баъдан Шашмақом аз оғози марҳилаҳои ташаккули худ ҳамеша дар таърих бар асосҳои илмӣ рушд мекарданд. Масалан, ба дувоздаҳ бурҷи осмон ташбеҳ дода шудани дувоздаҳ адади мақомҳо дарак аз он медиҳад, ки созандагони Дувоздаҳмақом аз дастовардҳои илми замонашон дараки хуб доштанд.

Дар оғози яке аз рисолаҳои мусиқии муаллифаш номаълум оид ба ин муаммо чунин омадааст: «Бидон, ки баъзе аз устодони мусиқӣ бар онанд, ки Ҳаким Афлотун аз тамоми Дувоздаҳ бурҷи фалак ба ғӯши ҷон Дувоздаҳ мақом шунид ва ҷумларо сабт кард. Чунонки мақоми Рост аз бурҷи Ҳамал ва мақоми Исфохон аз бурҷи Савр ва ғ...»¹⁶⁸

Шарҳи ин муаммо, яъне бо ҳаракати доимии ҷирмҳои осмонӣ муносибат доштани оҳангҳои Дувоздаҳмақом ҳамеша дар мадди назари мусиқидонони асрҳои гуногун қарор гирифта буд. Олимони маъруф – аз ҷумла Ибни Сино, Қутбиддини Шерозӣ ва дигарон доир ба ин масъала фикри андешаҳои мухталиф баён намуда буданд. Вале аз рисолаи Дарвеш Алӣ (а.17) маълум мешавад, ки расми бо Дувоздаҳ бурҷи фалак муқоиса намудани оҳангҳои Дувоздаҳмақом дар замони ӯ низ побарҷо будааст. Тибқи ҳамин анъана Дарвеш Алӣ мақоми Ростро бо Ҳамал, Исфохонро бо Савр, Ироқро бо Ҷавзо, Кӯҷакро бо Саратон, Бузургро бо Асад, Ҳичозро бо Сунбула, Бӯсаликро бо Мизон, Ушшоқро бо Ақраб, Наворо бо Қавс, Ҳусайниро бо Ҷаддӣ, Зангӯларо бо Далл ва Раҳавиро бо Ҳут мувофиқ шуморидааст.¹⁶⁹

Аммо иртиботи унсурҳои зоҳирии Дувоздаҳмақом ба илмҳои замон (нучум, ҷандаса, риёзиёт, арӯз ва ғ.) танҳо як ҷанбаи муносибатҳои олами илм ва ҳунарро ташкил медоданд. Аз саҳифаҳои рисолаҳои мусиқӣ маълум мешавад,

¹⁶⁸ Рисолаи мусиқӣ.- Нусхаи 2/7421 (Китобхонаи Техрон).- С. 55.

¹⁶⁹ Дастхати Тошканд, сах.11-б.

ки дар чараёни рушди хунари мақомсозӣ нақши илми мусиқӣ низ хеле назаррас аст.

Абӯнастри Форобӣ ва Ибни Сино осори хеле пурарзишро доир ба илму амали мусиқӣ ба мерос монданд ва пайдост, ки ақидаҳои муфиди онҳо дар таҷрибаи ҳамарӯзаи хунароҳои шеър ва мусиқӣ мавриди истифода қарор гирифта буд. Болотар зикр намуда будем, ки илм, назарияи кайҳоншиносӣ, ҷустуҷӯ ва кашфиёти олимони дар соҳаҳои мухталиф бевосита ба рушди хунари мусиқии ҳирфай таъсир мерасониданд. Масалан, назарияи Абӯнастри Форобӣ доир ба анвои мухталифи алҳон дар андаке замон дар ҷанбаҳои бадеию эстетикӣ мақомҳо таҷассуми хешро пайдо намуданд. Форобӣ дар "Китоб-ал-мусиқӣ ал-кабир" боби махсусро ба шарҳи намудҳои гуногуни оҳангҳо (алҳон) бахшида чунин фармудааст: "Пас равшан шуд, ки алҳон бар се гунаанд: аввал "алҳони лаззатовар" (мулазза), дувум "алҳони инфиюлӣ", сеум "алҳони ҳаёлофарин" (мухайяла)... Лаҳни лаззатовар барои роҳат ва камоли роҳат ба қор меравад. Лаҳни инфиюлӣ замоне ба қор меравад, ки бихоҳанд аъмолеро, ки аз инфиюл ба вуҷуд меоянд, падида оваранд... ва лаҳни ҳаёлофаринро бо суҳанони шоирона ё анвои қаломи хитобӣ ба қор мебаранд ва манофеи он тобеи манофеи суҳанони шоирона аст."¹⁷⁰

Ба се навъи оҳанг ишора намудани Форобӣ дарак медиҳад, ки дар сатҳи илми мусиқӣ ҷанбаҳои хеле нозук ва нодири мусиқӣ - аз ҷумла таъсири мухталифи он ба шунаванда мавриди таҳлил қарор гирифта будаанд. Аз гуфтаҳои Форобӣ бармеояд, ки навъи "алҳони лаззатовар" - ин ҳамон мусиқии "сабук", ки имрӯз чунин ном мебаранд, яъне оҳангҳое, ки танҳо барои роҳат истифода мешаванд. Доир ба навъи дигари мусиқӣ - "инфуюлӣ" муаллиф чунин шарҳ илова намудааст, ки ин гуна алҳон шунавандаро ба "инфуюл" (аз арабӣ: ба ҳаяҷон

¹⁷⁰ Китоб-ал-мусиқӣ ал-кабир.- Техрон.- 1375.- С.22.

овардан, ба изтироб ворид намудан) водор месозанд. Ва ниҳоят, навъи севуми оҳанг алҳони "хаёлофарин" аст, ки таъсири он ба шунаванда ба монанди таъсири суханони шоирона ё худ каломи мавзун мебошад.

Бешубҳа гуфтан мумкин аст, ки ин назарияи хеле маъруфи Форобӣ дар рушду тақомули ҳунари мусиқии ҳирфай нақши махсус дошта будааст, зеро дар давраҳои нахустини пайдоиши силсилаҳои мақомҳо (асрҳои 11-12) ақидаҳои мусиқиишиносии Форобӣ ва Ибни Сино дастраси аҳли мусиқӣ буданд.

Ана аз ҳамин сабаб ҳам аснои ба рубоиёти фалсафӣ, ё худ ба ғазалиёти ирфонӣ оҳанг офаридан, устодони мусиқӣ ҳамеша ҷанбаҳои мухталифи таъсирбахшии онро ба эътибор мегирифтанд.

Аз ин хулоса бармеояд, ки пайвандии шеърро оҳанг, савту калом дар фарҳанги халқи тоҷик на танҳо дар сатҳи шаклбандӣ ва вазну зарбҳо, балки ҳамеша дар сатҳи кӯшиши ба "садо овардани" амиқтарин эҳсосот ва нозуктарин мушоҳидаҳои муаллифони назми классикӣ қарор гирифта буданд ва ин гуна кӯшишҳо ҳамеша дар таъҷаб ба илми мусиқӣ сурат мегирифтанд.

Вазифаи муганӣ танҳо иҷрои амали "шеърро ба оҳанг мукорин гардонидан" набуда, балки эҷод кардани суруди асил ба шумор мерафт, ки дар лаҳни он амиқтарин маъниҳо аз мазмуни сатрҳои ғазалу тарона ба парвоз биёянд, то ки ба самъу қалби шунаванда изтироб (лаҳнҳои инфюлӣ) ба вучуд оваранд ва дарди ниҳонии он мисраъҳоро бо бадеияти хос батадриҷ фош бисозанд. Ҳамин намуди қабули "изтироб" бо самъ ва ташаккули ҷаҳоншиносӣ таи садсолаҳо яке аз воситаҳои асосӣ дар роҳи маърифатомӯзии мардум ба шумор мерафт.

Мусиқии Шашмақом таи садсолаҳои зиёд ҳамчун ифодакунандаи рӯҳияи ҷаҳонбинии ҷомеа ба шумор мерафт ва дар зери маъниҳои савту навоҳои он эҳсосоти дили

мардум бо рамзҳои гуногун тачассум меёфтанд. Яке аз шахсиятҳои бузурги миллати тоҷик, устод Садриддин Айни - нафаре мебошанд, ки дар давраи охири аморати Бухоро ба воя расида, дар ҷисму ҷони худ ҳамаи азобҳои рӯхонӣ ва маънавии ин торикистони ваҳшониро эҳсос кардаанд. Ин аст, ки маҳз дар бораи Шашмақом ва умуман мусиқӣ чунин сатрҳои аз тасвири ин эҳсосот ба мо мерос гузоштаанд: "Ман мусиқиро бисёр дӯст медорам, садои ларзишдори дутор, бо нолаи пуршӯри танбӯр, дили аламдидаи маро, ки аз гошти ҳасрат ва андӯҳ маҷоли ҳаракаташ намондааст, дар ларзиш ва шӯриш меоварад. Ҳар гоҳ ин нолаи шӯрангез ва суруди ларзишомез аз нохун ва гулӯи мусиқишиноси куҳансола барзанад, ҷӯшу хурӯши дили ҳасраткашидаам дучандон мегардад. Зеро ҳар нағма ва суруде, ки дар ин ҳолат навохта ва гуфта меояд, чунон ки сурати айёми шабоб ва саргузашти рӯзҳои ҷавониамро аз пеши назарам ягон ягон мегузаронад, инчунин гирехҳои дили хунгаштаамро, ки монанди гунҷаҳои лола тан ба тан доғ бар ҳам бастаанд, ба пеши чашмам варақ-варақ мекушояд".¹⁷¹

Тасаввур намудан душвор нест, ки ин сатрҳои устод то ҷӣ андоза воқеият ва қудрати таъсирбахшии мусиқии Шашмақомро аниқ ва дақиқ ифода намудаанд. Ин ҷо зарур мешуморем, ки аз осори адиби маъруф Зайниддин Маҳмуди Восифӣ низ ёдовар гардем, зеро ин шахсият низ ҳамчунин доир ба маъниҳои амиқи мусиқии мақомҳо андешаҳои хеле ҳам ҷолибро зикр намудааст.

Мавзӯи асосии ғазалҳои Восифиро шикоят аз давру замон, ифодаи ғаму андӯҳи мардум, беадолатиро хунрезии ҳукмдорон дарбар гирифтааст. Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» шоир дар бораи аҳволи мардум ва вазъи замона чунин мегӯяд:

¹⁷¹ Айни ва мусиқӣ.- Душанбе.- 1978.- С.128.

*Эй мусулмонон, фиғон аз ҷаври ҷархи чанбарӣ
В-аз ҷафои Тиру қасди Моҳу сайри Муштарӣ.
Гар бихандам в-он ба ҳар умрест, гӯяд захрханд,
Гар бигирям в-он ба ҳар рӯзест, гӯяд хунгарӣ.*

Аз саҳифаҳои рӯзгори Восифӣ маълум аст, ки соли 1511 пас аз он, ки Исмоили Сафавӣ Хуросонро ишғол менамояд, ӯ аз ҳароси таъкиб аз Ҳирот бадар шуда азми Машҳаду Нишопур мекунад. Восифӣ доир ба воқеаҳои ин айём чунин менависад, ки «шабе ҷамъе аз ёрон гирд омада буданд. Мирзо Байрам Қонун соз мекард (яъне менавохт – А.Н.), Хонзодабулбул доира менавохт, Сияхча хонандагӣ мекард, Мулло Фазлӣ, Мулло Ҳилолӣ... бадеҳа мегуфтанд... Тоҳири Чакка ва Моҳҷучук раққосӣ менамуданд...».

Дар аснои ҳамин шабнишинӣ хабар мерасад, ки намояндагони сафавӣ ба таҳдиду таҳқири аҳли адаб оғоз намуданд. Восифӣ бо ҳамроҳонаш фавран худи ҳамон шаб озими Машҳад мешаванд.

Аз Машҳад онҳо ба Нишопур мераванд ва дар ин шаҳр низ Восифӣ якчанд ёддоштҳои аҷоиб ва хеле муҳимми худро сабт намудааст. Масалан, аснои ҳичрати Восифӣ дар роҳи Нишопур таъкибкунандагон гӯё қариб ба онҳо мерасанд ва дар ин лаҳза Восифӣ ва ёронаш ба қарор меоянд, ки минбаъд тариқи ҷудогона ҳаракат намоянд. ӯ менависад: «Охир ба тақлифҳои ҷиддии ман ба ҷудой дил бастанд ва якдигарро видоӣ кардем ва гириستم. Ман вақти хайрбод ин байтҳои Саъдии Шерозиро бо овози ҳазин сурудам:

*Бигзор то бигирям, чун абри навбаҳорон,
К-аз санг нола хезад вақти видои ёрон...»*

Дар бораи Восифӣ муаллифони зиёд зикр намудаанд, ки ӯ мусиқиро хуб менавохт ва суруд низ мехонд. Ин ҷо бошад, худи ӯ иқрор шудааст, ки ин ғазали Саъдиро «бо овози ҳазин

сурудааст». Ин маълумот аз чанд ҷиҳат моҳияти таърихӣ дорад, зеро дар ин ҷо маҳорати суруд хонда тавонистани Восифӣ тасдиқ мегардад, сониян дақиқан муайян мешавад, ки айнан ҳамин ғазали маъруфи Саъдӣ вирди забони сарояндагони аср будааст.¹⁷²

Агар бори дигар ба инобат бигирем, ки шеър мусиқӣ дар замони Восифӣ на танҳо аз рӯи нишондодҳои вазни арӯз ва зарбу лаҳн тавъам буданд, балки аз лиҳози тасвирҳо ва рӯҳияи бадеӣ, мазмуну мундариҷа низ ҳамоҳанг мешуданд, пас тасаввур қардани он душвор нест, ки чаро дар мусиқии силсилаи мақомҳо аз ҷумла намунаҳои оҳангу нолаҳои хузнангез низ дучор мешаванд.

Азбаски ҳунари мақомсароӣ аслан тариқи шифоҳӣ рушду нумӯ қардаст ва аз кулли қонунҳои шартҳои маъмулии ин услуб бархурдор аст, маҳз таҳлил ва ташҳиси ҷанбаҳои мухталифи пайвандии мақомҳо бо нозуқиҳои шаклбандӣ ва образҳои назми классикӣ метавонад маъниву мароми оҳангҳои мусиқии мақомҳоро рӯшан созад.

Ҳамин гуна таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар бунёди зарбӣ, лаҳнӣ, шаклбандӣ, образнокӣ, инъикоси ақидаҳои фалсафӣ ва бадеӣ, ки дар мусиқии мақомҳо мушоҳида қарда мешаванд, ҳамеша пайвандии амиқ бо ҳамин гуна сифатҳои назми классикӣ дар мадди назар қарор доранд.

Пас маълум мешавад, ки яке аз роҳҳои беҳтарини муайян соختани сифатҳои бадеию эстетикӣ мақомҳо - қабл аз ҳама таҳлили кулли ҷанбаҳои пайвандии шеър оҳанги онҳо ба шумор меравад. Чуноне ки болотар зикр намуда будем, аз як ҷониб мусиқии мақомҳо ҳамчун санъати шифоҳӣ, ки қонуниятҳои хоси худро соҳиб аст (масалан, тадриҷан озодона эҷод ва иҷро шудан) қарор гирифтааст, вале аз ҷониби дигар, анъанаҳои бузурги хаттӣ, илмӣ, ирфонӣ, фалсафӣ ва эстетикӣ назми оламшумули форсии

¹⁷² Ин ғазал бо оҳанги ҳунарманди маъруфи тоҷик Зафар Нозимов имрӯзҳо дар байни мухлисони мусиқӣ шӯҳрати беандоза баланд дорад (А.Н.).

точикӣ қарор доранд ва пайвандии бисёрҷонибаи ин ду падидаи бузурги бадеӣ оламест пур аз назокатҳои эҷодӣ ва самараҳои бузурги маънавӣ.

Дар ҷараёни мушоҳидаи ҳамин сифатҳову хислатҳои тавъам будани шеърӯ мусиқӣ муайян мешавад, ки замоне на танҳо вазни шеър ба сохтори зарбии оҳангҳои мақомҳо таъсир расонидааст, балки дар марҳилаҳои муайяни рушди жанрҳои назми классикӣ қолабҳои оҳангӣ низ (моделҳои мелодӣ, лаҳнӣ ё худ ҳамон истилоҳи "мақом") барои эҷоди намунаҳои маълуми шеърӣ ҳамчун "модел" (намуна, номос) истифода карда мешудаанд.

Дар боби мазкур ана ҳамин ҷараёни таърихӣ пайвандии шеърӯ мусиқӣ дар мисоли силсилаи оҳангҳои Шашмақом мавриди таҳлил қарор дода мешавад.

Сараввал бояд зикр намуд, ки шеър ва навъҳои мухталифи назми классикӣ дар сохтори зарбию оҳангии Шашмақом ҳеч гоҳ ба сифати танҳо "матни оҳанг" истифода нашудаанд, зеро дар ҳар порчаи мусиқии мақомҳо сарояндаи мақомдон кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки дар табиати оҳанг маъниҳои ниҳонии ғазал, соқинома ё мухаммасро ифода созад, олами тасвирҳои бадеии онро бо авҷу нолаҳои муносиб таҷассум намояд, аниқтараш шунавандаро аз мақсаду мароми шоир огоҳ сохта ӯро ворида ҷаҳони маъниҳои шеър созад.

Дар доираи мероси мусиқии мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна то ба имрӯз намунаҳои аз ҷиҳати сохтор ба ҳам монанд хеле зиёд дучор мешаванд. Инро дар мисоли мавҷудияти силсилаҳои Соқинома, Тарона, Сарахбор, Пешрав, ки дар мусиқии шифоҳии мардуми Алҷазоир (Истихбор, Духул, Башраф), Эрон (Пешдаромад, Таҳрир), уйғурҳои Чин (Мақомбошӣ, Бошланиш, Санам, Нохшо), Хоразм (Пешрав, Сувора) ва ғ. мушоҳида намудан мумкин аст. Дар ҳамаи ин намунаҳои зикр гардида услуби истифодаи матни шеър вижагиҳои мухталиф дорад, яъне маълум мегардад, ки қолабҳои ягона ва устувори мусиқӣ дар минтақаҳои гуногуни

фарҳангӣ маҳз аз назари истифодаи назми классикӣ аз ҳамдигар фарқ доранд. Яъне чанбаи устувор ва тағйирнопазири санъати мақомҳо - қабл аз ҳама, оҳангҳои сайқал ёфта мебошанд, ки сарояндагон дар ҳар мавриди гуногуни таърихӣ, этникӣ, фарҳангӣ онҳоро бо ашъори муносиби замону завқи шунавандагон иҷро мекарданд.

Дар замонҳои қадим санъати шеър, аниқтараш падидаҳои "сухани мавзун" ҳамчун яке аз унсурҳои асосии ҳунари мусикӣ ё худ амали оҳангсозӣ хидмат мекарданд. Муҳаққиқи маъруф Е.Э.Бертелс муқаррар намуда буд, ки "готҳо" ҳамчун бахши хоси мусиқии Авесто ба шумор мерафтанд, зеро маҳз дар ҳамин бахшҳо порчаҳои шеърӣ (каломи мавзун) иҷро карда мешуданд.

Ҳамин гуна услуби композитсионии тасвири мавзё, васфи хислатҳои қаҳрамонон, ки қаблан дар "готҳо" ва "яштҳо"-и авестой шаклбандӣ пайдо карда буданд, баъдан чи дар "Шоҳнома"-и Фирдавсӣ (саҳнаҳои тасвири "базму разм") ва чи дар бобҳои фараҳангези мақомҳо (Соқинома, Уфар ва ғ.) идомаи ҳунарии хешро соҳиб гардиданд.

Муаррихи фарҳанги Осиеӣ Марказӣ Р.Садоков дар тайи таҳқиқи бисёрсолаи тамаддуни мардумони ин минтақа ба ҳулосае омадааст, ки яштҳо ва готҳои авестой дар ин сарзамин бо ҳамовозии соҳаҳои махсуси мусикӣ иҷро карда мешуданд.¹⁷³

Яъне муайян мегардад, ки анъанаи пайдарҳам иҷро шудани бахшҳои овозӣ ва созӣ, ки дар сохтори Шашмақоми тоҷик ҳамчун услуби силсилабандии бахшҳои мухталиф маъмул аст, таърихи бисёр қадим дорад. Дар давраҳои минбаъдаи рушд ва тақомули шеъри дарӣ (хусусан дар замони салтанати сомониён) ин анъана ба худ шакли нав гирифт ва бо истифода аз рангубарангии анвои нави шеърӣ

¹⁷³ Р.Садоков. Среднеазиатские ансамбли // Музыка народов Азии и Африки.- Вып.2.- М.- 1973.- С. 191.

сохтори силсилаи оҳангҳои мусиқӣ низ шакл ва мазмуни тоза пайдо намуданд.

Маълум аст, ки ҳунари мақомхонӣ, ки то имрӯз дар саросари манотиқи ховарзамин васеъ маъмул гардидааст, маҳсули чараёни бисёрасраи рушду такомули санъати назм ва намунаҳои бо он пайванди мусиқии ҳирфай ба шумор меравад. Ёдовар мешавем, ки дар давраи Сосониён матни силсилаҳои "Хусравонӣ" (суруду таронаҳо дар васфи шохон), ки маҳсули эҷодиёти Борбади Марвӣ мебошанд, "настри мусаччаъ" ба шумор мерафт.

Яъне мутрибони замон аснои истифодаи калом дар мусиқӣ хатман кӯшиш менамуданд, ки "сухани мавзун"-ро ба қор андозанд, зеро услуби ороиши ин намуд матн дар мусиқӣ осонтар ва зеботар ба назар мерасид. Аммо истифодаи ҳама гуна матнҳои иборат аз "каломи мавзун" дар силсилаи оҳангҳо аз мутриб ва сароянда тақозо менамуд, ки тавассути омилҳои хоси мусиқӣ - зарбҳои мухталиф, оҳангҳои ба ҳам печида, навоҳои такроршаванда ва ғ., сохтори ин гуна силсилаҳоро устувор намояд. Устодони мусиқӣ аз матнҳо силсила месохтанд ва ягонагии композитсияи ин намуд силсилаҳо қомилан тариқи истифодаи воситаҳои мусиқӣ (зарбу оҳангҳои ба ҳам пайванд) бунёд мешуданд.

Пас метавон муқаррар сохт, ки санъати мақомҳо дар тӯли чараёни рушду такомули таърихии ҳеш ҳамчун дастоварди бузурги назм ва мусиқии ҳирфай эътироф шудааст. Аз ин лиҳоз таҳлили ҳамачонибаи решаҳои таърихӣ ва чараёни ташаккули ин падидаи оламшумули фарҳанги ҷаҳонӣ моҳияти басо бузурги илмиро соҳиб аст.

Дар асл бигирем, маҳз дар ҳунари мусиқии ҳирфаии ин ё он кишвар хусусиятҳои хоси тафаккури бадеӣ ва ҷаҳонбинии эстетикӣ мардумони он дақиқан муайян мегарданд. Зимни ҳамин ҳолат, анъана ва дастовардҳои фарҳангии ин тамаддунҳо баъдан таи садсолаҳо мавриди

"сайқалдихӣ" (яъне тачдиди пайваста) ва интиқол ба сарзаминҳои ҳамчавор қарор мегиранд.

Академик Б.Асафьев, яке аз муסיқишиносони маъруфи асри 20 доир ба назарияи таҳаввули таърихии шаклҳои мухталифи ҳунари муסיқӣ зикр намуда буд, ки чараёни "тадриҷан мадд кашида васеътар шудани ҳаҷми асарҳои муסיқӣ" давраи хеле бузурги таърихи ро фаро мегирад ва ин амал роҳи хеле душвори эҷодиро тай намудааст.¹⁷⁴

Бо тақя ба ин ҳулосаи олими маъруф метавон гуфт, ки таҳаввулоти таърихии шаклҳои маъруфи муסיқии ҳирфаии мардумони ховарзамин, аз ҷумла Шашмақом низ айнан ҳамин гуна марҳилаҳои душвори эҷодиро паси сар намудааст, яъне сохтори лаҳниви зарбии муסיқии мақомҳо ҳамеша дар асари пайдо гардидани шаклу жанрҳои тоза ба тозаи шеърӣ ба худ шакл, мазмун ва симои бадеии нав қабул мекарданд.

Албатта, шубҳае нест, ки инкишофи ҷанбаҳои шаклбандии мақомҳо аз қадимулайём бевосита бо таҷрибаи ҳоси оҳангсозӣ низ вобастагӣ дошт, вале рушди назми классикӣ бо ҳамаи ҳислатҳои навоваронааш (ба вучуд омадани анвои тозаи шеърӣ, таҳаввули жанрҳо, ворид шудани инъикоси ҳаводиси даври замон ва ғ.) ҳатман ба чараёни шаклбандии муסיқии мақомҳо таъсири хешро ворид менамуд.

Ин чараёни хеле муҳимми эҷодӣ поинтар мавриди таҳлил қарор хоҳад гирифт, вале ин ҷо зикр намудан зарур аст, ки дар сохтори Шашмақом пайдо гардидани бахшҳои мустақил ба монанди Муस्ताзод, Соқинома, Тарҷеъбанд, Мухаммас, Тарона ва ғ. албатта, пеш аз ҳама, натиҷаи дар риштаи назми классикӣ эҷод карда шудани ин намуд жанрҳо мебошад. Яъне пайдост, ки маҳз дар натиҷаи истифодаи лаҳнии ашъори дар вазни муस्ताзод эҷод карда шуда, шакли комилан нави муסיқӣ - "Муस्ताзод" ба вучуд омадааст, зеро

¹⁷⁴ Б.Асафьев. Музыкальная форма как процесс.-Л.- "Музыка".- 1971.- С. 27.

барои бо оҳанги устувор сароидани мисраъҳои "иловагӣ"-и шеърӣ мустазод сароянда бояд ҳатман дар риштаи оҳанг низ порчаеро "илова" намояд ва аз ҳамин лиҳоз ин гуна баҳши мақомҳоро "Мустазод" номидаанд.

Муҳаққиқони таърихи назми форсии тоҷикӣ муътақиданд, ки ривочи беҳамтои шеърӣ дарӣ дар асрҳои 9-10 (дар эҷодиёти Рӯдакӣ, Дақиқӣ, Шаҳиди Балхӣ, Фирдавсӣ ва диг.) идомаи қонунии таърихӣ ва эҷодии дастовардҳои давраҳои нисбатан қадими он ба шумор меравад. Масалан, Е.Э. Бертелс доир ба ин муаммо чунин менигорад: "Таҳлили маводи зиёди дар дасти мо қарор дошта шаҳодат медиҳад, ки дар чараёни рушди адабиёт ва эҷодиёти бадеии мардумони Эрони Шарқӣ аз замони офарида шудани Авесто то давраи шоирони Сомонӣ ягон намуд "танаффус", ё худ гусаста шудани риштаҳои эҷодӣ ба назар намерасанд, зеро назми нави классикӣ ҳамчун идомаи суннатҳои бузурги пешина шинохта шудааст ва онро арабҳо ба Осиёи Миёна наовардаанд".¹⁷⁵

Ин хулосаи олими маъруф барои шинохти чараёни таърихӣ пайвандии риштаҳои ҳунари мусиқӣ он давраҳо низ моҳияти хеле ҳам бузурги методологӣ дорад, зеро бори дигар такроран ёдовар мешавем, ки савту калом аз замони офарида шудани Авесто дар ҳамбастагии хеле зич қарор доштанд.

Ин ҷо яқинан метавон исбот намуд, ки на ҳамаи анвои шеър ва мусиқӣ замони сомониён маҳсули тамаддуни давраи исломӣ ба шумор мерафтанд, зеро решаҳои иддаи зиёди онҳо хеле ва хеле қадимӣ мебошанд. Азбаски зери таъсири ақидаҳои исломӣ ва қонунҳои шариат ҳунари мусиқӣ ва кулли амалҳои вобаста ба иҷрои мусиқӣ (иҷро кардан, шунидани он ва ғ.) тадричан (ва албатта, бештар зоҳиран!) мавриди манъ қарор гирифта буданд, дар мазмуни жанру намудҳои мусиқӣ, доираи тасвирҳои маъниҳои

¹⁷⁵ Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы.// Избранные труды.- М.- 1960.- С. 89.

баёнии он тағйироти назаррасе ба миён оварда нашуданд. Доир ба ин гуна намудҳои мубориза бо ҳунари мусиқӣ ҳуччатҳои таърихӣ низ мавҷуданд. Масалан ин ҷо метавон аз хусуси вақфномае ёдовар шуд, ки нусхаи онро муаррихи маъруфи тоҷик А.Мухторов соли 1985 аз хазинаи Бойгонии давлатии Ўзбекистон пайдо намуда буд. Ин вақфнома соли 1527 дар мадрасаи Мири Араби Бухоро тартиб дода шудааст ва дар он мушаххасан манъи иҷро ва шунидани якчанд намуди мусиқӣ зикр гардидааст: "Сокинони он мадраса аз музифоти авҷот мисли истимоъи малоҳӣ (асбоби айшу ишрат -А.М.) ва тағанӣ аз нақш, савт, амал, қавл ва тарона мучтаниб бошанд. Агар ба онҳо (яъне ба мусиқӣ-А.Н.) иқдом намоянд ё сабаб шаванд, мутаваллии ин вақф бояд, ки эшонро ҳукми муркибини кабоир (гунаҳкорони калон) дода, баъд аз он гаҳ сара насихат карда бошад ва мамнӯъ нагашта бошанд, эшонро аз мадраса хорич намуда, мубаддал ба ғамулбадал донад".¹⁷⁶

Ин тазоди аҷиби таърихӣ, яъне қатъи назар аз монеаҳои шариат боз ҳам бештар рушд намудани ҳунари мусиқӣ эҳтиёҷ ба исбот надорад, зеро чуноне ки маълум аст, аксари кулли суннатҳои мусиқии давраҳои тоисломӣ (хусусан, анъанаҳои эҷодии мусиқии давраи Сосониён) баъдан, дар рушду такомули эҷодиёти мутрибони замони Сомониён мавриди идома ва пайравӣ қарор доштанд. Инро дар мисоли маъмул ва машҳур боқӣ мондани иддаи хеле зиёди таронаҳои наврӯзӣ, силсилаи "Хусравониёт" (баъдан бо унвони нави арабиаш - "тариқ-ул-мулукийя"), силсилаи сурудҳои маросимӣ бахшида ба васфи қаҳрамонҳои асотирӣ ба монанди "Кини Эраҷ", "Кини Сиёвуш" ва ғ. дидан мумкин аст.

Абӯбақр Наршаҳӣ (а.10) доир ба ин мавзӯ дар "Таърихи Бухоро" чунин маълумот овардааст: "Ва мардуми Бухороро дар куштани Сиёвуш навҳаҳост, чунонки дар ҳама

¹⁷⁶ А.Мухторов. Рисолаҳои мусиқӣ ва шўҳрати Шашмақом.// Паёмномаи фарҳанг.- 2002.-№ 6.- С.22.

вилоятҳо маъруф аст ва мутрибон онро суруд сохтанд ва мегӯянд. Ва қавволон онро "Гиристанӣ муғон" хонанд. Ва ин суҳан зиёдат аз се ҳазор сол аст".¹⁷⁷

Яъне маълум мешавад, ки дарвоқеъ суннатҳои асилаи мусиқии ҳирфай ва таронаҳои маросимӣ, ки дар давраҳои тоисломӣ рушду нумӯъ намуда буданд, моҳияти бадеӣ ва эстетикӣ худро минбаъд низ дар шароити замони нав ҳифз намудаанд. Дар қарни 10, дар миёни аҳли Бухорои Шариф васеъ маъмул боқӣ мондани жанрҳои номбурда шаҳодати онанд, ки дар мазмуни ҳунари мусиқӣ риштаҳои хеле ҳам устувори пайвандии асрҳо боқӣ мондаанд.

Дақиқан маълум аст, ки дар доираи эҷодиёти мутрибони ҳирфайи замони сосонӣ (асосан муғанниёни дарбори шоҳон) услуб ва анъанаҳои махсус ба вучуд оварда шуданд ва онҳоро сарояндагону навозандагон ба сифати "намуна" (моделӣ лаҳнӣ) мавриди истифода қарор медоданд. Ин гуна услуби истифодаи эҷодии "намуна"-ҳо таърихи хеле қадимӣ дорад ва тибқи маълумоти сарчашмаҳо онҳоро дар давраи ҳукмронии Шопур (а.3) дар доираи риояи маросим ва суннатҳои мусиқии мазҳаби монавия иҷро мекарданд.

Пас яқин мегардад, ки сарчашмаи пайдоиш ва рушди мусиқии ҳирфайи мардумони ховарзамин низ айнан ба мисоли мусиқии кишварҳои аврупоӣ маҳз мусиқии мазҳабӣ мебошад. Ин масъала ҳанӯз ҳалли худро дар илми мусиқиишиносӣ тоҷик пайдо накардааст, зеро таҳқиқи муаммои кай ва аз кадом сарчашмаҳо ғизо гирифтани чараёни рушди мусиқии ҳирфай мавзӯи махсус ба шумор меравад.

Яке аз сарчашмаҳои муътамад, аниқтараш муаллифи китоби "Ал-лаҳв вал-малоҳӣ" Ибни Хурдодбех (а.9) дар бораи хусусиятҳои мусиқии замони қадим маълумот оварда, чунин зикр намудааст, ки иддаи зиёди осори мусиқии он давра дорони мазмуни хоса буда, ифодагари ин ё он ҳолати

¹⁷⁷ Наршаҳӣ А. Таърихи Бухоро.- Душанбе. -1979.- С. 84.

рӯҳӣ, ё худ ин ё он намуди фаолияти инсонро дар бар мегирифтаанд.

Дар ҳамин сарчашма чунин оварда шудааст: "Ва нағмаи дигар Асброс мебошад, ки ҳолати якнавохт ва хобовар доштааст. Ин оҳанг шодмонӣ ва масарратро дар уруки Хусравон ҷойгузин месохта ва хобро ба оромӣ ба дидагон меовардааст".¹⁷⁸

Аз навиштаҳои Ибни Хурдодбех аён мегардад, ки суруду мусиқӣ дар замони қадим ҳамеша фарогири ин ё он мазмуну мундариҷаи мушаххас будаанд. Дар асари маъруфи Муҳаммад Рашшод "Фалсафа аз оғози таърих" низ доир ба мухтавои хоси оҳангҳои қадимӣ маълумоти дақиқ оварда шудааст. Ин ҷо муаллиф менависад, ки "ҳар як оҳанг ба ёди як подшоҳ ё як рӯзи бузург ё як воқеаи таърихӣ сохта шуда буданд".¹⁷⁹

Яъне шубҳае нест, ки суннати ҳар як оҳангро бо мундариҷаи хос ва муносиб ба ин ё он ҳолати рӯҳии инсон офаридан таърихи хеле ҳам қадимӣ дорад. Шарҳи ин суннат яқин месозад, ки ҳамин гуна намунаҳои маъруфи лаҳнӣ дар сатҳи мутрибони ҳирфай мавриди такмил ва такрор қарор мегирифтанд ва дар ҳолатҳои зарурӣ ин оҳангҳоро бо матни дигар низ иҷро мекарданд. Ана аз ҳамин лаҳзаи таърихӣ анъанаи иваз намудани матнҳо ва нисбатан мукамал ҳифз намудани оҳанги пешина оғоз мегардад.

Маълум аст, ки аллақай дар давраи Сосониён мутриб ва сароянда дар шахси як нафар муқаррар гардида буд, яъне овозхони касбӣ ҳамзамон барои худаш бо ин ё он сози мусиқӣ такнавозӣ¹⁸⁰ менамуд. Дар ин мавриди тасаввур

¹⁷⁸ Ибни Хурдодбех. Ал-лаҳв вал-малоҳӣ (Қитъа аз нашри арабӣ дар маҷаллаи "Ад-дарасот-ал-адабийя", Лубнон.- 1964.- № 3)

¹⁷⁹ М.Рашшод. Фалсафа аз оғи таърих, ҷ.5.- Техрон. - 2531 (шоҳаншоҳӣ), сах. 179.

¹⁸⁰ Истилоҳи "такнавозӣ" ба маънои "аккомпанемент" дар илми мусиқии Ҳоварзамин маъруф аст.

намудан душвор нест, ки ӯ маъмулан ҳам оҳанг ва ҳам матни сурудашро худаш тавъам ва бадохатан эҷод менамуд.

Дар оғози қарни 20 яке аз муҳаққиқони таърихи мусиқии ҷаҳонӣ А.Иделсон пешниҳод намуда буд, ки дар мавриди таҳқиқи мусиқии мамлакатҳои Шарқ бояд ҳатман дар назар дошт, ки муғанниёни шарқӣ асосан услуби маҳдуди "бадохатан эҷод намудан"-ро истифода мебаранд. Яъне оҳангERO на бо тарзи озод, балки бо андаке маҳдудиятҳо аз нав таҳрир менамоянд. Вобаста ба ҳамин пешниҳод муҳаққиқи дигар А.Гертсман зикр намудааст, ки "эҷодкорони оҳангҳои нав ҳамеша аз "намуна"-ҳои зиёди лаҳнҳои маъруфи замонашон истифода менамуданд ва дар ин ҳолат кӯшиш мекарданд, ки ба симои аслии ин лаҳнҳо, ки гӯё аз ин ё он пайғамбарон мерос монда бошад, зиёни бисёр ворид насозанд"¹⁸¹.

Пас маълум мешавад, ки дар ҳамаи марҳилаҳои рушди мусиқии ҷирфаии кишварҳои Шарқ рисолати муғанниёни касбӣ асосан аз он иборат будааст, ки бо истифода аз қолаби "намуна"-ҳои маъмулӣ асари тозаи мусиқӣ офаранд ва қодир бошанд, ки ин лаҳнҳоро бо матнҳои нав қарин бисозанд. Яъне боз ҳам баргаштем ба шарҳи ҳамон муаммои аввала, ки тибқи он истифодаи оҳанги маъруф бо матни нав ҳатман омили пайдо шудани намунаи тозаи оҳангӣ мегардид.

Ин маълумот барои пайдо намудани тасаввуроти аниқ оид ба масъалаи таносуби шеър мусиқӣ дар фарҳанги бадеии мардуми тоҷик моҳияти хос дорад. Ба ҳамагон маълум аст, ки тайи ҳамаи марҳилаҳои таърихии рушди санъати мақомхонӣ мутрибону муғанниён бо ниғаҳ доштани қолаби асосии лаҳнӣ, яъне сохтори мукаммали оҳанг ба он матни нав интиҳоб мекарданд ва шояд шоирон низ аснои

¹⁸¹ Гертсман А. Византийское музыкознание. Л., "Музыка", стр.26 (Ишораи "зиёни бисёр нарасонидан" таҷассуми эҳтироми бузургонро ба ҷо овардан мебошад.- А.Н.).

эҷоди ин ё он ғазал аз ҳамин гуна қолабҳои лаҳнӣ илҳом мебардоштанд.

Болотар зикр намуда будем, ки ҳатто дар Аврупо низ ривоятҳои зиёде дар бораи аз ин ё он пайғамбарон мерос мондани "намуна"-ҳои оҳангӣ вучуд доштанд. Бори дигар ёдовар мешавем, ки мусиқии ҳирфай - эҷодиёти нахустин композиторони маъруф, амали иҷрои мусиқии пурмазмун дар чорабиниҳои мазҳабӣ, хорсарой, истифодаи арғунун ва ғ. дар кишварҳои Аврупо сараввал асосан дар доираи маросимҳои калисоҳо инкишоф ёфта буд. Аммо бояд эътироф намуд, ки ақидаи ба ин ё он пайғамбар нисбат додани пайдоиши мақомҳо дар рисолаҳои мусиқии тоҷикӣ (осори Қутбиддини Шерозӣ, Сафиуддин Урмавӣ, Мавлоно Абдурраҳмони Ҷомӣ, Дарвеш Алӣ Чангӣ ва диг.) таи чандин садсолаҳо гаштаву баргашта шарҳ дода шудаанд. Масалан, Дарвеш Алӣ Чангӣ дар рисолаи "Тӯҳфат-ус-сурур" овардааст, ки "мақоми Рост аз ҳазрати Одам, мақоми Ушшоқ аз Нӯҳ, мақоми Наво аз Довуд... мондааст".¹⁸² Худи ҳамон ҷо муаллиф зикр намудааст, ки мақоми Раҳавӣ аз ҳазрати Муҳаммад (с.а.) мондааст.

Пас метавон гуфт, ки ба пайғамбарон нисбат додани пайдоиши мақомҳо дар миқёси ҷаҳон яке аз идеяҳои универсалӣ ба шумор меравад. Аз ин ҷост, ки миёни аҳли ҳунар - сарояндагону мутрибони замони қадим суннате амал мекард, ки тибқи он иҷрокунанда кӯшиш менамуд то ба симои аслии "Намуна"-и оҳангӣ (яъне "архетип") тағйироти зиёд ворид насозад, яъне қолаби асосии онро нашиканад. Ва ҳамин суннат дар натиҷа муғанниёро водор менамуд, ки мувофиқи сохтори зарбиву лаҳнии ҳамин қолаби оҳангӣ ба он шеърӣ нав интиҳоб намуда сароянд. Ин намуд услуби "универсализм"-и олами мусиқӣ ба ҷараёни рушди мақомҳо таъсири беандоза бузург доштааст, зеро чуноне ки аён гардид, оҳанг, қолаби оҳангӣ, мақоми

¹⁸² Дарвеш Алӣ Чангӣ.-Тӯҳфат-ус-сурур (нусхаи хаттии Тошканд).- С.9-10.

муайян ва ғ. ҳамеша дар мадди аввал қарор мегирифт, аммо интихоби шеър, аниқтараш "шеърро ба оҳанг қарин гардонидан" доим тобеи қонуниятҳои мусиқӣ будааст.

Бо истифода аз порчаҳои мухталифи оҳангӣ (намунаҳои лаҳнӣ) сарчамъ сохтани "намуна"-и нав (аснои ба онҳо муқорин сохтани матни шеър) ҳатман тақозо менамуд, ки худи ҳамин порчаҳои оҳангӣ низ тадричан ба рукнҳои шеър мутобиқ карда шаванд, яъне ин лаҳза муғаннӣ ҳаракат мекард, ки мизони оҳангро низ андаке тағйир диҳад. Айнан ҳамин услуб дар аксари кулли шӯъбаҳои овозии Шашмаком мавриди истифода қарор гирифтааст, ки онро дар мисоли зерин, яъне порча аз Савти Калон бар ғазали Соиб (мақоми Дугоҳ) мушоҳида намудан мумкин аст:

5
Зи иш қат эй па-рӣ гаш-там ха-роб о- хис-та

8
о - хис- та Зи иш қат эй па- рӣ гаш-там ха - роб

11
о- хис-та о - хис- та Ха-ме - о - яд ба чаш

14
ми ноз хоб о - хис-та о - хис- та

16
Ха - ме - о - - яд ба чаш - ми ноз

хоб о - - хис- та о - хис - та

Дар шуъбаи оянда, яъне Талкинчаи Савти Калон усул андаке ранги дигар пайдо мекунад (яъне аз 5/4 ба 3/8+3/4 иваз мешавад):

5
Май фу - рӯ - шон он чи аз
сах - бо - и гул - гун кар - да - анд

Ва ҳамчунин дар шуъбаи навбатӣ ("Шодибахши Савти Калон") усули нав (4/4) пайдо мешавад:¹⁸³

5
То зи рӯ - и о - та - ши - ни ӯ ни - коб аф - то - да - аст,
9
То зи рӯ - и о - та - ши - ни ӯ ни - коб аф - то - да - аст,
13
Раъ - ша - и гай - рат ба чо - ни оф - тоб аф - то - да - аст.
Раъ - ша - и гай - рат ба чо - ни оф - тоб аф - то - да - аст.

¹⁸³ Ин шӯъба дар нашри панҷилда "Қашқарчаи Савти калон" ном дорад (А.Н.).

Ва ниҳоят, дар шуъбаи ҷаҳорум (Соқиномаи Савти Калон) усули Соқинома омода мегардад:

6 Би-ё, со-кӣ ак - нун ки шуд чун би-хӣшт, Зи рӯ - и ту ин

11 баз-ми ан - бар си-ришт Қа-дах пуркун аз май ки май

14 хуш бу - вад Ху - су - сан ки со -
фи - ву бе ғаш бу - вад

Истифодаи пайвастаи қолабҳои тайёр ва гӯё қаблан омода шудаи лаҳнӣ, ки композитсияи мақомҳо дар асоси онҳо шаклбандӣ мешавад, қонуни асосии тафаккури бадеию мусиқии онҳоро ташкил медиҳад. Дар ҳамин маврид бояд зикр намуд, ки анъанаи ҳар дафъа ба оҳанги муайян илова сохтани матни нави шеърӣ дар фарҳанги мусиқии халқи тоҷик то ба имрӯз аз байн нарафтааст. Ин анъана, ё худ ин услуби эҷодӣ ду ҷанбаи ба ҳам пайвандор дар бар мегирад. Аввал ин ки ба як оҳанги муайян таъсис садсолаҳо ҷандин матнҳои муҳталиф (албатта дорои вазни ягона) суруда мешуданд, яъне дар ин ҳолат оҳанг бидуни тағйир боқӣ мемонд, вале танҳо матнҳо доим иваз мешуданд. Ҷанбаи дигари ин анъана дар он аст, ки бо иваз намудани матни шеърҳои, ки вазни гуногун доранд, симои оҳанг низ ба таври назаррас тағйир меёбад.

Ин гуна услубро мо метавонем дар тарзи шаклбандии гурӯҳи шуъбаҳои дуҷумлаи силсилаи мақомҳо баръало мушоҳида намоем, зеро дар ин ҷо зарб, мизон ва дигар

нишондодҳои оҳанги нахустин ва сароғози шуъба (масалан "Савти Калон") баъдан дар натиҷаи пай дар пай ворид карда шудани матнҳои нав (дар "Талқинча", "Замзама", "Соқинома" ва "Уфар") ба андоза тағйир меёбад.

Дар дурч бар а - ки-ки ла - бат нақ - ди чон ни-ход

10 Чин - си на - фис - ро дар а - ки -

16 кин ни - хон ни-ход

Айнан ҳамин услуб дар эҷодиёти мусиқии мардумии тоҷик низ ҷойи хос дорад ва ин нишон медиҳад, ки решаҳои амиқи хунари мақомсозӣ сараввал маҳз дар ниҳоди тафаккури бадеии халқ ҷойгир шудааст. Барои исботи ин чанд мулоҳизаро аз натиҷаҳои сафарҳои эҷодӣ ба кӯхистони Тоҷикистон пешниҳод менамоем.

Соли 1983 дар яке аз сафарҳои навбатии эҷодӣ дар водии Рашт ба мо муяссар гардид, ки аз чандин нафар мусиқачиёни халқӣ оҳангу навоҳои гуногунро, ки шабеҳи услуби мақомҳо буданд, ҷамъоварӣ намоем. Ҳадафи асосии мо дар он буд, ки аснои интиҳоби "гӯяндагон" (сарояндагону мутрибон) бештар нафаронеро ҷалб намоем, ки онҳо ҳеч вақт ворида доираҳои хунарнамоии касбӣ (ба мисоли клуби Хонаҳои маданият, маҳфилҳои мухталифи хунари) нагардида буданд, яъне оҳангхоро тариқи радиову дастгоҳҳои сабти овоз, ё худ аз устодони касбӣ ёд нагирифтаанд.

Дар водии Рашт (ноҳияҳои Фарм, Тоҷикобод ва Ҷиргатол) аз чанд нафар мутрибон (Сафаров Хошок, Маҳмадҷоров Ғанӣ)

зиёда аз ҳашт намуна "Уфар"-ҳои гуногунро (ба алоҳидагӣ) ба нота гирифтём ва дар натиҷаи таҳлилу муқоисаи онҳо бо услубҳои композитсионии мақомҳо муайян гардид, ки ин Уфарҳо маъмулан қисми сеум ё чаҳоруми силсилаи оҳангҳои мебошанд, ки муқрибони иҷрокунанда бандҳои аввали онро гӯё дар хотир надоранд.

Аммо асоси сафар ба деҳаҳои гуногун, ки аз ҳам дар масофаи хеле дур воқеъ гардида буданд, мо тавонистем дар маҷмӯъ намунаҳои гуногуни ҳамаи бандҳои ин "силсила"-и мардумиро ҷамъоварӣ намоем. Ҳамаи "Уфар"-ҳои номбурда маъмулан бо мизони 6/8 (шаш-ҳаштак) навохта шудаанд, ки дар ченаки шеър "тан-та-на-нан" - ро ташкил медиҳанд. Ин ҷо ёдовар мешавем, ки воқеан ҳамаи "Уфар"-ҳои силсилаи Шашмақом низ мутобиқи низоми композитсионии онҳо ҳатман ва дақиқан бо ҳамин усул (яъне 6/8, баъзан 3/4) иҷро карда мешаванд.

Дар мавзӯҳои мухталифи ин водӣ (Тоҷикобод, Ҷиргатол ва ғ.) ҳангоми сабти оҳангҳо аз муқрибони мардумӣ аён мегардид, ки онҳо гӯё дастачамбона ва беихтиёр порчаҳои гуногуни як силсиларо иҷро мекунанд ва дар ҳоле ки ҳеҷ кадомашон шакли муқаммали силсиларо ба пуррагӣ дар ёд надоранд. Ин мисол шаҳодат медиҳад, ки услуби силсиласарой дар кӯҳистони Тоҷикистон ба тариқи "парокандагӣ" аз қадимулайём маъмул аст (аниқтараш, замоне шакли комили он маъмул буд, вале бо мурури замон пароканда шудааст).

Масалан, аз муқриб Маҳмадёрӯв Ғанӣ (соли таваллудаш 1908) оҳангеро бо номи "Сарахбор" (яъне қисми аввали силсилаи ду ё сеқисма) сабт намудем, вале ӯ доир ба мавҷудияти қисми дувуми ҳамин силсила (яъне Уфар) дарак надошт ва чунин изҳор менамуд, ки "дигарашро намедонад".¹⁸⁴ Худи ҳамин тавр дар деҳаи Кичикзӣ

¹⁸⁴184. Аз дафтари "Қайдҳои Экспедитсияи Ғарм (соли 1981)". - Бойғонии шахсии муаллиф.

мӯйсафеди 80-сола Сафаров Хошок бахши аввали оҳанги маъруфи "Қад баланд, қомат баланд"-ро иҷро кард ва ба саволи мо доир ба бахши дувуми ҳамин оҳанг чунин ҷавоб дод: "Ҳамааш ҳамин буд, дигарша намедонум".¹⁸⁵

Аз ин ҷо маълум мешавад, ки силсилаҳои ду ё секизма миёни навозандагони ғайрикасбӣ (аслан соҳибони касбу кори гуногун) ба тариқи "пароканда" маъмул гардидаанд, яъне онҳо замоне ин ё он бахши силсиларо шунида дар хотирашон ҳифз намудаанд. Метавон тахмин намуд, ки муғрибони касбӣ ва соҳиби истеъдоди махсус ана ҳамин гуна "порчаҳо"-ро баъдан бо истифода аз ҳунару малакаи ҳирфай ба як силсилаи мустақил табдил медиҳанд. Ин баръало шаҳодат медиҳад, ки ҳанӯз дар сатҳи "генетикӣ" пайдоиш ва ташаккули ҳунари мақомсароӣ ва услуби маъруфи силсилабандии оҳангҳо маҳз дар ниҳоди мусиқии мардумии тоҷик қарор дорад.

Дар Ҳамоиши умумитоҷикии ҳунарҳои мардумӣ, ки соли 1931 бо ташаббуси Кумитаи тоҷикшиносии Комиссариати халқии маориф дар пойтахти Тоҷикистон, шаҳри Сталинобод баргузор гардида буд, намояндагони ҳамаи минтақаҳои Тоҷикистон, инчунин ҳунармандон аз Самарқанду Бухоро иштирок намуда буданд. Дар барномаи ҳамин чорабинии таърихӣ намояндагони Бадахшон иддаи хеле зиёди суруду навоҳои қадимиро иҷро намуданд, ки дар байни онҳо як намуна аз Уфар низ мавҷуд буд. Роҳбар ва ташаббускори ин Ҳамоиш Н.Миронов баъдан дар китобаш ёдовар шудааст, ки намояндагони Бадахшон ҳамчунин асареро бо номи "Сарахбори мақоми Равон" иҷро намуданд, ки шаклаш ба оҳангҳои начандон бузург монанд буд.¹⁸⁶

Николай Назарович Миронов баъдан бо тавачҷӯҳи хоса якҷанд асарҳои мусиқиро аз оҳангҳои дар ҳамин Ҳамоиш

¹⁸⁵Ҳамон ҷо.

¹⁸⁶Миронов Н.Н. Музыка таджиков.- Сталинабад.-1932.- С.53.

ичро шуда ба нота гирифта нашр намуд.¹⁸⁷ Хеле чолиб аст, ки намояндагони Бадахшон маҳз ҳамин гуна навоҳои нодирро иҷро намуданд ва "Уфари Талқини Бадахшон" далели он аст, ки анъанаҳои силсилабандӣ тавассути истифодаи усулҳои мухталиф - талқин, уфар ва ғ. дар вилояти дурдасти Бадахшон низ маъмул будаанд. Ғайр аз ин, дар маҷмуаи панҷҷилдаи "Санъати мусиқии Помир", ки аз ҷониби олимони маъруфи тоҷик Н.Нурҷонов, Ф.Кароматов ва Б.Қобилова ҷамъоварӣ ва нашр карда шудаанд, якҷанд намунаҳо аз оҳангҳои классикии Рок, Муноҷот ворид гардиданд.¹⁸⁸ Инак нотаи "Уфари талқини Бадахшон" дар сабти Н.Миронов пешниҳод мегардад.¹⁸⁹

НАЗИРА ДАР МУСИҚӢ. Дар олами шеър ва мусиқӣ кайҳост, ки таҷрибаи пайравӣ намудан ба ин ё он намунаи машҳуру маъмул ҷорӣ гардидааст. Ин таҷрибаро дар амали пайравӣ ҳатто дар ҳунари меъморӣ, нақшу ниғор ва ороиши

¹⁸⁷ Ҳамон ҷо.

¹⁸⁸ Ниг.: Н.Нурҷанов, Ф.Кароматов, Б.Қобилова. Музыкальное искусство Памира. (1-5тт.).- Душанбе.- 2015.

¹⁸⁹ То чӣ андоза сахҳ будани услуби банотагирии Н.Миронов маълум нест, зеро мо сабти ҳуди асарро дар даст надорем, вале муҳимаш он аст, ки дар мусиқии Бадахшон нишоҳҳо аз услуби "уфарнавозӣ" маъмул будааст (А.Н.).

манзил низ дидан мумкин аст. Масалан, дар санъати назми классикӣ ин услубро "назира" меноманд (аз арабӣ - назир, ҳаммонанд, мисл).

Тибқи ин услуби эҷодӣ шоир ихтиёран ва дидаву дониста ба вазну услуб, образҳои бадеӣ ва дигар хусусиятҳои шеърӣ интиҳоб гардида пайравӣ намуда, шеърӣ нав мефарид. Ин услуби хеле машҳури эстетикӣ тайи садсолаҳо ба сифати пайвандгари намудҳои мухталифи эҷодӣ бадеӣ хизмат менамуд, зеро чуноне ки маълум аст, ҳар як навъи дostonҳои лирикии ба тозагӣ эҷод шуда (масалан, Лайлӣ ва Мачнун, Фарҳод ва Ширин ва ғ.) дар асл назирае буд ба ин ё он сужети маъруф. Ин ҳолатро чи дар назми классикӣ, чи дар санъати миниатюра ё худ ҳунари меъморӣ мушоҳида намудан мумкин аст.

Дар олами бадеияти Шарқ дар асрҳои миёна риояи меъри таносуби "сужети маъруф" ва шакли тозаи "коркарди эҷодии" он яке аз нишонаҳои маҳорати эҷодии шоир ё наққош ба ҳисоб мерафт. Ҷолиби тазаккур аст, ки дар ҳунари мусиқии ҳирфай низ ин услуб ҷойи хоси худро дошт, зеро мусиқии ҳирфайи халқи тоҷик комилан бо роҳи шифоҳӣ инкишоф меёфт ва пайдост, ки ин ҷо шартҳои асосии хоси санъати шифоҳӣ бечунучаро риоя мегардиданд.

Яке аз ҳамин гуна шартҳои асосии ин санъат - интиҳобу истифодаи "намуна" ва баъдан "коркарди эҷодии он" ба шумор мерафт, яъне мутриб ё сароянда оҳангеро, ки қаблан маълуму машҳур гардидаасту онро гӯё ҳамагон аз ёд медонанд интиҳоб намуда, дар мабной он чунин асаре эҷод мекард, ки симои асли ва аввалаи он аз байн бурда намешуд, вале дар асл гӯё оҳанги нав бо таровати тоза ва лаҳни гӯшнавоз ба миён меомад.¹⁹⁰

¹⁹⁰ Дар ин хусус ниг. : Т.Вызго. Об одном эстетическом принципе средневекового Востока// Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.- Ташкент.- 1981.- С. 195-198.

Зикр намудан чоиз аст, ки ин муаммо, яъне роиҷ будани расми "назира" дар мусикии ҳирфаии халқи тоҷик дар рисолаҳои олимони асримиёнагӣ мавриди таҳқиқ қарор гирифта буданд. Аз ҷумла Муҳаммад Омулӣ дар рисолаи "Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уйун" (а.14) хислатҳои оҳангии чунин "намунаҳо"-ро таҳти истилоҳи "парда" ифода намудааст.¹⁹¹

Яъне маълум мегардад, ки тибқи ишораи Омулӣ "парда" - намунаи оҳангиест, ки мутрибу сароянда онро ба сифати "нахустнамуна", ё худ ҳадафи "назира"-и эҷодӣ интиҳоб менамояд. Албатта, ин ҷо истилоҳи "парда", қабл аз ҳама, сифатҳои лаҳнии онро фарогир шудааст ва бештар ба истилоҳи "мақом" алоқамандӣ дорад.

Аммо бояд ёдовар гардид, ки ин услуб, яъне дар пайравӣ ба намунаи маъруф асари наvero эҷод намудан, дар мусикии мардумии кӯҳистони Тоҷикистон аз қадимулайём роиҷ аст. Масалан, сарояндагони маъруфи дostonҳои ҳамосаи мардумии "Гӯрӯғлӣ" қолаб ва сужети асосии дoston, эпизодҳои мухталифи зиндагиномаи қаҳрамонон, саҳнаҳои корнамоиҳои онҳоро ҳамчун "намуна" қабул мекунанд, аммо баъдан дар интиҳоби услуби иҷро, оҳанги мусиқӣ, истифодаи имкониятҳои думбра, "хӣ"-гӯйиҳои махсус ва дигар воситаҳои баён, ҳар дафъа ҳудашон гӯё дostonро бевосита аз нав эҷод мекунанд.

Яъне дар ҳамин маврид гӯё як намуд "назира"- и нав дар асоси сужети маъруф эҷод мешавад. Ин услуби хеле устувор ва доим амалкунанда дар эҷодиёти мардумии халқи тоҷик мавқеи басо арзишманд дорад ва чуноне ки маълум мешавад, тайи истифодаи ҳамин услуб ва қолабҳои маълуми

¹⁹¹Ниг.: Нусхаи хаттии рисола.- Махфуз дар ҳазинаи дастхатҳои ИШ АИ Ўзбекистон (таҳти рақами 2751). Варақҳои 565 то 585 ин рисола таҳти унвони "Илми мусиқӣ" ба фанни мусиқӣ баҳшида шудааст. Бояд ёдовар гардид, ки баъдан дар рисолаҳои асрҳои 15-18 истилоҳи "парда" ба мақом табдил ёфтааст.

эҷодӣ сарояндагони дostonҳо васфи воқеаҳои замони навро низ таҷассум кардаанд.¹⁹²

Намунаи хеле бузурги ҷараёни маъмул будани услуби "назира" дар мусиқии мардумии халқи тоҷик анъанаи "фалакхонӣ" ба шумор меравад, зеро маҳз дар ниҳоди ҳамин анъанаи хеле қадим паси ҳам офарида шудани вариантҳои сершумори чунин "намуна"-и оҳанги маъруф бо истифода аз матнҳои гуногун ба назар мерасад. Ин анъана дар Хатлонзамин, водии Қаротегин, Дарвоз ва Кӯхистони Бадахшон низ паҳн гардидааст. Ягонагии онҳо дар он дида мешавад, ки дар аксари ҳолат ҳамаи ин силсилаҳо аз ду ё се қисм (баъзан ҷаҳор қисм) иборатанд ва қисми ниҳоии онҳо ҳатман бо усули шӯҳи рақсии "Уфар" хотима меёбад (айнан мисоли қисми хотимавии силсилаҳои Шашмаком).

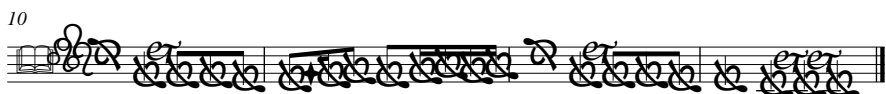
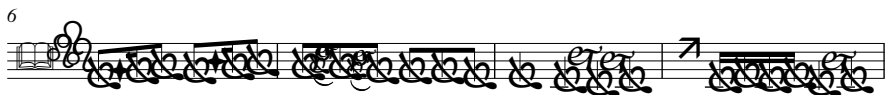
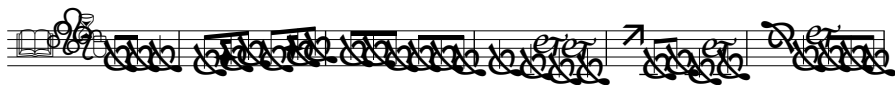
Вале бояд зикр намуд, ки анъанаи маъмул гардидани падидаҳои гуногуни ин ё он силсила бештар дар ноҳияҳои кӯҳии Хатлонзамин ва болотар аз он дар водии Қаротегин дучор мегарданд ва ин дарак медиҳад, ки машҳур будани шаклҳои мураккаби мусиқӣ (аз ҷумла силсилаҳои ду ё сеқисма) дар эҷодиёти мардумӣ, қабл аз ҳама, омили асосии рушду такомули хунароҳои ҳирфай ба шумор меравад.

Сабтҳои силсилаҳои мусиқӣ, ки дар деҳаи Пилдони Боло (ноҳияи собиқ Ҷиргатол) аз мутриби мардумӣ Абдуманнон Ваҳҳобов - донандаи нодири оҳангҳои қадими мардумӣ аснои мулоқот бо аъзои гурӯҳи фолклоршиносон (соли 1981) навоеро бо дутор (думбра) иҷро кард ва пайдоиши онро "аз оҳангҳои кӯхистони ҳамин тараф" гӯён

¹⁹² Аз сарояндаи маъруфи "Гурӯғлӣ" Ҳомид Раҳматов (соли таваллудаш 1914), ки дар деҳаи Ҳакимӣ (ноҳияи Комсомолобод) зиндагонӣ мекард, соли 1981 мо дostonеро дар пайравии "Гурӯғлӣ" сабт намудем, ки ба васфи қаҳрамониҳои аскарони тоҷик дар солҳои Ҷанги Бузурги ватанӣ (с.1941-45) бахшида шуда буд.

маънидод намуд.¹⁹³ Ин оҳангро мо баъдан тариқи нотанависии муосир чунин сабт намудем:

Ичрокунанда накл кард, ки асоси лаҳнии ин оҳанг - суруди машҳури халқии тоҷикӣ "Эй парӣ" мебошад. Агар ба тақтеъҳои 5-ум, 10-ум ва ғайра таваҷҷӯҳ намоем, аён мегардад, ки ин лаҳзаи навозиши дутор миёни замони иҷроӣ байтҳои шеърӣ мебошанд, яъне боз ҳам маълум мешавад, ки дарвоқеъ ин оҳанг варианти созии суруди халқӣ мебошад.

Мизони иҷроӣ оҳанг (усули рақсии 6/8) нишон медиҳад, ки ин порчаи "Уфар" аз силсилаи оҳангҳои мардумӣ мебошад. Дар навоҳии атрофи водии Қаротегин ва Хатлон мо зиёда аз бист намунаи созии ҳамин оҳангро пайдо намудем ва дар ҳар ҳолати гуногун иҷрокунандагон ба он номҳои гуногун медоданд.

Яке аз донандагони фольклори мусиқӣ Рискулло Алиев (деҳаи Зев, ноҳияи Калъаи Хумб) бо най ҳамин оҳангро иҷро намуд, вале тааҷубовар аст, ки ӯ бадохатан мақоми оҳангро ба суннатҳои лаҳнии мусиқии Бадахшон муқорин кардааст.

¹⁹³ Аснои сӯҳбат бо мо Абдуманнон Ваххобов ба дутори дар дасташ буда ишора намуда, бо ҳасрат мегуфт, ки теъдоди ин намуд соҳҳои миллии мусиқӣ торафт камтар мегарданд. Пас аз чанд лаҳза ӯ бо хоҳиши мо аз нав дуторро ҷӯр намуд ва ин дафъа порчаи шӯхтари ҳамин оҳангро тақрор намуд. Яъне маълум мегардад, ки дар кӯҳистон низ "намуна"-ҳои мақомҳо бо чандин вариантҳо маъмул буданд.

Дар маҷмӯъ маълум мешавад, ки ин оҳанги маъруф (яъне "намӯна"-и он) қариб дар аксари кулли навоҳии кӯҳистони Тоҷикистон маъмул гардидааст. Яъне ҳар яке аз навозандагони мардумӣ ин оҳангро тибқи истеъдод ва имкониятҳои эҷодии худ аз нав сайқал дода иҷро кардааст.

Аз ҳамин лиҳоз бори дигар исбот мегардад, ки решаҳои услуби силсилабандии Шашмақом дар ниҳоди мусиқии мардумии кӯҳистон низ ҷой доштааст. Дар қарни 20-ум устоди маъруфи мусиқии суннатии тоҷик Акашариф Ҷӯраев бо услуби ба худ хос ва такрорнашаванда бобҳои қадимии Шашмақомро аз қабилӣ "Ироқи Дарвоз", "Ушшоқи Дарвоз", "Талқини Дарвоз" ва ғ. аз нав эҳё намуда бо ҳамовозии танбӯр иҷро намуд.

Маълум аст, ки Акашариф Ҷӯраев солҳои дароз бо устодони забардасти Шашмақом - Бобоқул Файзуллоев, Фазлиддин Шаҳобов ва Шоҳназар Соҳибов ошноии наздик дошт ва бо онҳо дар эҷоду иҷрои оҳангҳои наво ҳамкорӣ ҳам мекард. Вале аҷиб аст, ки Ака Шариф ба услуби сарояндагӣ ва мухтавои лаҳнӣ зарбии эҷодӣ устодони Шашмақом пайравӣ накарда, симои қадимии оҳангҳои (мақомҳои) кӯҳистонро ҳифз намудааст. Ин намунаест аз оҳангҳои классикии водии Қаротегин (ҳоло Рашт), ки онҳоро устод Ака Шариф Ҷӯраев ва шогирдашон Абдулло Назриев месурӯданд (сабти нотавии устод Шоҳназар Соҳибов)¹⁹⁴

¹⁹⁴ Иқтибос аз: Данскер О.Л. Музыкальная культура таджиков Каратегина и Дарваза.// Искусство таджикского народа, вып.3.- Душанбе.- 1965.- С.242.

Са - хар - го - хон на - си - ми нав - ба - хо - рон аз ча - ман о - яд,

9

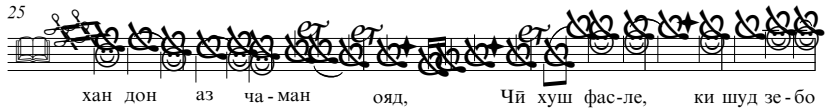
Па - ё - пай нак - ха - ти гул - хо - и

17

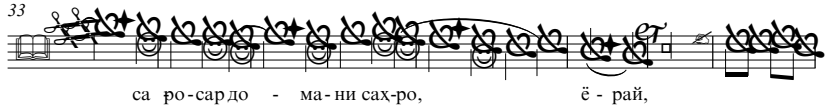
хан - дон аз ча - ман о - яд Па - ё - пай нак - ха - ти гул - хо - и

25

хан дон аз ча - ман ояд, Чи хуш фас - ле, ки шуд зе - бо

33

са ро - сар до - ма - ни сах - ро, ё - рай,

42

Чи хуш фас - ле ки шуд зе - бо са - ро - сар до - ма - ни сах -

50

ро Та - ран - нум - хо - и мур - го -

55

ни хуш - ил - хон аз ча - ман о - яд

ИҚОЪ. Маълум аст, ки мафҳуми оҳанг (лаҳн) дар илми муסיкишиносӣ ҳамеша ба сифати объекти асосӣ эътироф гардида буд. Лаҳн дар навбати худ аз маҷмӯи падидаҳои савтӣ (садоҳои пасту баланд ё худ зеру бам) ва азминаи (замони) садодиҳии онҳо иборат аст, яъне ҳаракати замони садодиҳии овозҳо вобаста ба истифодаи калом қарор мегирифт.

Доир ба ин мавзӯ муҳаққиқи юнонӣ Аристид Квинтилиан (а.2-3 милодӣ) дар Рисолаи муסיкиаш чунин ақидаро баён намуда буд: "Оҳанг ҳамон замон мукамал мегардад, ки он омехтаи лаҳн, иқоъ (ритм) ва калом бошад, зеро аз шунидани садоҳо танҳо тасаввуроти содда ба миён меояд, баъд аз истифодаи иқоъ (ритм) ин садоҳо "ба ҳаракат" медароянд ва ниҳоят, пас аз ворид шудани калом (сухан, шеър) мизони оҳанг пайдо мешавад".¹⁹⁵

Айнан ҳамин гуна ақидаро доир ба пайвандии шеърӯ оҳанг Ибни Сино ва Форобӣ дар осорашон зикр намудаанд. Ин масъаларо махсусан Ибни Сино, ки худ ҳамзамон шоир ва муסיқидон буд, хеле муфассал тафсир додааст.

Дар китоби "Қавомеъу-илм-ал-муסיқӣ" Ибни Сино яке аз бобҳои асосӣ, ки "Аш-шеър ва авзониҳи" (Шеър ва вазнҳои он) ном дорад, бевосита ба таҳлили хусусиятҳои санъати шеърӣ ва пайвандии он бо муסיқӣ бахшидааст. Ӯ нахуст мафҳуми шеърро шарҳ дода чунин менависад: "Шеър каломест мухайял ва он аз калимаҳои дорои иқооти (вазн, ритм) мутаффиқа ва мутасовия иборат аст. Вазни ин калимаҳо такроршаванда буда ҳарфҳои хотимагии онҳо шабеҳи якдигаранд. Калом - чинси нахустини шеър ба шумор меравад. Мо мегӯем: [шеър] аз қабилӣ "алфози мухайяла" мебошад ва байни онҳову суханҳои ирфонӣ, тасдиқкунанда ё худ тасвиркунанда фарқи мавҷуд аст. Мо мегӯем: дорои иқооти (ритмҳои) "мутаффиқа", ки дар ин

¹⁹⁵ Гертсман А. Византийское музыкознание.- Л.- "Музыка".- С.53.

ҳолат аз наср низ фарқ мекунад. Мо мегӯем: "мутакаррара" (такроршаванда) ва ин ҷо фарқест байни мисраъ ва байт. Мо мегӯем: "муттасовия" ва ин ҷо фарқест байни шеър ва байни назм, зеро ҷузъҳои он аз ду ҷузъи мухталиф гирифта шудаанд. Мо мегӯем: ҳарфҳои хотимагии он шабеҳи якдигаранд. Ин ҷо низ фарқест байни калимаҳои ҳамқофия ва ғайриқофия. Ва он чи дорои қофия набошад, мо онро шеър номида наметавонем... Дар ҳақиқат шеър каломест иборат аз ҳарфҳо, ки садояшон ва ҳаракатҳояшон шунда мешаванд. Ҳарфҳо ду навбанд - сомита ва мусаввата. Ҳарфҳои сомита онҳое ба шумор мераванд, ки метавонад бо онҳо савт (садо, фонема) ибтидо ёбад, ҳарфҳои мусаввата онҳое ба шумор мераванд, ки пас аз вуқӯи (садо додани) ҳуруфи аввала меоянд."¹⁹⁶

Дар ин бахши шарҳи сифатҳои шеър Ибни Сино ба зарурати вучуд доштани қофия ва ҳамчунин ба хусусияти садодиҳии ҳарфҳо таваҷҷӯҳ намудааст ва таъкид менамояд, ки маҳз ҳаракоти ҳарфҳо садоро ба вучуд меоранд.

Дар ҳуди ҳамин бахш Ибни Сино хусусиятҳои ритмикии воҳидҳои шеърии "сабаб" ва "ватад"-ро низ зикр намудааст. Вале доир ба хусусиятҳои ритми мусиқӣ, ки дар ин асари Сино "иқоъ" ном дорад, муаллиф дар боби дигар шарҳи махсус илова намудааст. Ё менависад, ки "иқоъ (яъне ритм) ду навъ мебошад, аниқтараш ба ду қисм ҷудо мешавад. Яке аз онҳо иқоъи мувассал, ки онро "ҳазаҷ" меноманд ва он нақроти азминаи муттасавияро дар бар мегирад. Навъи дувум - иқоъи муфассил аст ва он ба мисоли "ҳазаҷ" нест, балки дорои нақроти мунфасила буда, ададҳои гуногунро дар бар мегирад. Байни онҳо замоне мавҷуд аст, ки онро "фосила" меноманд... Сипас мегӯем, ки ҷамиъи алҳони

¹⁹⁶ Ҷавомеъу илм-ал-мусиқӣ, сах. 123 (ин ҷо ва минбаъд аз араби тарҷимаи мо-А.Н.).

хуросонӣ¹⁹⁷ ва форсӣ бар мабнои иқоёти мувассал офарида шудаанд".¹⁹⁸

Аз шарҳи Ибни Сино чуни хулоса баровардан мумкин аст, ки шеърӣ тоҷикӣ нисбат ба арабӣ дорои хусусиятҳои фарқкунанда мебошад ва истифодаи анвои мухталифи вазнҳо ва иқоот (ритмҳо) низ дар назм ва мусиқии тоҷикӣ сифатҳои хоси худро соҳиб аст. Ин ҷо бори дигар бояд ёдовар шуд, ки Ибни Сино донандаи беҳамтои забони тоҷикӣ ва оҳангу таронаҳои мардумии тоҷикӣ ба шумор меравад. Осори мусиқишиносии Сино хеле ғанӣ ва дорои мушоҳидаҳои нодир мебошад, ки таҳлили онҳо барои илми мусиқии замони мо низ аз аҳаммият холӣ нест.

АЛФОЗИ ТАҒАННӢ. Дар осори мусиқии анъанавии халқи тоҷик, хусусан дар матни таронаҳои мардумӣ дар баробари байтҳои мавзӯи лирикӣ ва рубоӣи машҳури халқӣ ҳамеша нидоҳои "ёрам", "дӯст", "садқа", "ҷонам" ва ғайри инҳо хеле васеъ истифода мешаванд ва минбаъд дар ҷараёни рушду такомули мусиқии хирфай (фалакхонӣ, мақомҳо ва ғ.) низ ин услуби махсуси шаклбандӣ мавриди пайравӣ қарор гирифтааст¹⁹⁹. Яъне муқаррар аст, ки услуби мазкур сараввал маҳз дар тарзи шаклбандии суруду таронаҳои мардумӣ истифода карда шудааст.

Дар таркиби суруду таронаҳои Шашмақом, аз ҷумла дар бобҳои, ки дар онҳо ғазалу мухаммасҳои шоирони классик истифода шудаанд, айнан ҳамин услуби илова намудани нидоҳои "халқӣ" (ёрам, ҷонам, дӯст ва ғ.) идомаи худро пайдо намудааст. Ин ҷо бояд зикр кард, ки ин гуна амали

¹⁹⁷ Дар матни арабӣ "хусравонӣ" омадааст, вале аксари муҳаққиқон (аз ҷумла тарҷумони фаронсагии ин китоб Рудолф Дерланже) бар он ақидаанд, ки ин ҷо бояд "хуросонӣ" бошад, зеро маҳз услуби хуросонӣ дорои вазнҳои мувассал мебошад (А.Н.).

¹⁹⁸ Чавомеъу илм-ал-мусиқӣ.- С. 96-97.

¹⁹⁹ Дар рисолаҳои қадим ин нидоҳои ҳамчун "алфози тағаннӣ" номгузори кардаанд.

пайравӣ намудан ба услуби мусиқии мардумӣ дар таркиби Шашмақом ба он оварда расонидааст, ки намунаҳои назми классикӣ низ ҳангоми ба таркиби мақомҳо ворид шуданашон андаке шакли худро тағйир медиҳанд ва азминаи (вақти) лаҳнии онҳо дар нисбати вазни мисраъ хеле дарозтар мешавад.

Барои мисол ба яке аз чунин намунаҳо муроҷиат менамоем. Дар мақоми Рост аз силсилаи Шашмақом яке аз бахшҳо (Талқинҷаи Сабо) бо рубоии зерини Ҳофиз иҷро карда шудааст:

*Рӯзе ки фироқ аз ту дурам созад
В-аз ҳаҷри ту носабуррам созад.*

*Гар чашим ба сӯи дигаре боз кунам,
Ҳаққи намаки ҳусни ту кӯрам созад.*

Дар мавриди тактеъбандии ин сатрҳо дар оҳанги Талқинҷаи Сабо ба ҳамаи сатрҳои рубоӣ ҳамин гуна нидохҳои "мардумӣ" (аз қабилҳои "ёр", "ҷон" ва ғ.) илова карда мешаванд:

*Рӯзе ки фироқ аз ту дурам созад, ёра, ҷона, нозанинам,
В-аз ҳаҷри ту носабуррам созад, ёра, ҷона, нозанинам.*

Агар ба тартиби ҳаракати оҳанги "Талқинҷаи Сабо" таваҷҷӯҳ намоем, аён мегардад, ки воқеан ин оҳангро бидуни истифодаи нидохҳои (алфози тағаннии) дар боло овардашуда сароидан ғайриимкон аст. Яъне азминаи оҳанг нисбат ба вазни шеър васеътар аст ва барои мутобиқи оҳанг мукамал сохтани вазн ҳатман тақозои истифодаи суҳанҳои иловагӣ ба вучуд меояд:

10 Рӯ - зе ки фи-рок аз ту ду - рам со - зад, ё - ра

18 чо - на но-за - ни - нам В-аз хач - ри ру-хи

24 ту но-са - бу - рам со - зад ё - ра

чо - на но - за - ни - нам

Ин мисол нишон медиҳад, ки "намуна"-и лаҳнии (моделҳои оҳангӣ) Талқинҷаи Сабо хеле қадимтар аз замони эҷоди рубоии мазкур (ё албатта, қабл аз пайдоиши ҳамин гуна вазни шеърӣ) мавҷуд ва маъмул гардида будааст. Яъне сарояндаи хирфаии мақом, ё худ як нафар устои мақомшинос, ин матнро интиҳоб намуда, бо маҳорати том ва услуби хоси эҷодӣ онро вориди чаҳорчӯбаи оҳанг сохтааст ва дар ин маврид "норасоии" вазни байтҳоро аз ҳисоби нидоҳои маъмулии сарояндагӣ (ёрам, чонам ва ғ.) пурра намудааст.

Метавон тахмин намуд, ки дар мавриди дигар, ё худ устои дигар ба ин оҳанг ғазали дигареро интиҳоб менамуд ва дар ин ҳолат шояд зарурияти истифодаву иловаи ин гуна нидоҳои "сарояндагӣ" пайдо намешуд.

Хусусиятҳои ирсии ин падидаи нодири ҳунари мусиқии халқи тоҷикро ҳамчунин метавон дар мисоли он мушоҳида намуд, ки чӣ гуна рубоии маъруфи шоири классик асноӣ дар доираи мусиқии фолклорӣ истифода шуданаш шакли худро тағйир медиҳад. Яке аз намунаҳои хеле ҳам ҷолиби чунин анъана дар эҷодиёти сарояндаи маъруфи қарни 20-ум Акашариф Ҷӯраев дучор мегардад:

6
А-гар ба гул-шан, ма-хи ман, ба ноз гар дад, А-гар ба гул-шан, ма-хи ман, ба ноз гар дад, Ка-ди ба - лан-ди, ши-рин-чон,

11
ту чил-ва фар - мо, Охо хо хо Ка-ди ба - лан

14
ди, ши рин чон, ту чил - ва фар - мо.

Сараввал бояд зикр намуд, ки муаллифи ин ғазал Мирзо Абдулқодир Бедил мебошад ва ҷуноне ки маълум аст, дар кӯхистони Тоҷикистон ашъори ин шоир ва орифи бузург хеле машҳур гардидааст. Дар байни мардуми тамоми минтақаҳои кӯхистони Тоҷикистон садсолаҳо инчониб маҳфилҳои "бедилхонӣ" амал мекарданд ва тибқи анъана шабҳои дароз дар меҳмонхонаҳову "алобхонаҳо" аҳли илму адаб ва ҳатто шунавандагони оддӣ ба шарҳу тафсири ғазалҳои Бедил машғул мешуданд. Яъне "бедилхонӣ" яке аз шаклҳои маъмулии фаолияти фарҳангии мардуми кӯхистон ба шумор мерафт ва аз ин ҷост, ки ашъори Бедилро мардум хеле дӯст медоштанд.

Албатта, ҷавобан ба ҳамин гуна ниёзҳои фарҳангии оммаи васеи халқ сарояндагон низ кӯшиш мекарданд, ки ғазалҳои Бедилро ба оҳангҳои маъруф "муқорин" намоянд. Ин одат идомаи ҳамон суннатҳои ҳазорсолаи "шеърро ба оҳанг муқорин сохтан" ба шумор мерафт.

Устоди мусиқии тоҷик Акашариф Ҷӯраев вазни сатрҳои ғазали дар боло зикр шудаи Бедилро бо истифода аз нидоҳои "маҳи ман, ширинчон, оҳо-ҳо" андаке тағйир

додааст. Ин чо ҳатто ба назар мерасад, ки калимаҳои иловагиро сароянда на танҳо дар охири байт (яъне баъд аз итмоми кулли рукҳои шеър), балки дар мобайни сатрҳо - пас аз итмоми рукни аввал низ илова намудааст.

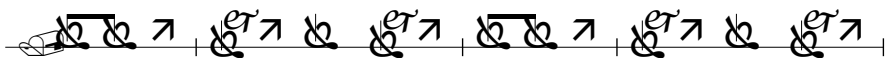
Бори дигар исбот мегардад, ки ин чо низ шакли оҳанг, аниқтараш мизони он дар нисбати вазни ғазал азминаи бузургтар дорад ва сароянда, ки албатта оҳанги маъруфро қаблан азбар намуда буд, дар ин ҳолат маҷбур мешавад, ки ба хотири ба ҳам мутобиқ гардонидани шеъру оҳанг аз чунин нидохои иловагӣ (яъне "алфози тағанӣ") истифода намояд.

Худи ҳамин гуна услубро, яъне тавассути истифодаи нидохои "сарояндагӣ" баробарвазн сохтани шеъру оҳангро дар мусиқии Шашмақом хеле зиёд дучор омадан мумкин аст. Доир ба мисоли болотар оварда шуда (Талқинҷаи Сабо) ҳаминро зикр намудан зарур аст, ки ин ягона ҳолатест, ки дар оҳангҳои гурӯҳи аввали мақомҳои силсилаи Шашмақом ғазал дар баҳри "ҳазач" истифода шудааст, зеро аслан ва маъмулан дар ҳамаи Талқинҳо ғазалҳои дар баҳри "рамал" эҷод гардида иҷро мешаванд. Ва ин ҳам қоидаи нонавиштаи худро соҳиб гардидааст, зеро аз намудҳои баҳри "рамал" низ дар Талқинҳо танҳо якеаш - "рамали мусаммани маҳзуф" ("фоилотун-фоилотун-фоилотун-фоилун"), ё худ : "тан-танан-тан, тан-танан-тан, тан-танан-тан, тан-танан" истифода карда шудааст.

Муқоисаи тартиби истифодаи ғазалҳо дар бахшҳои Талқин (дар шуъбаҳои аввал ва дувум) нишон медиҳад, ки одатан дар ин шуъбаҳо ҳеч гоҳ нидохои иловагӣ (ёра, чонам ва ғ.) истифода намешаванд, яъне муқаррар мегардад, ки сохтори мизони Талқинҳо дар пояи танҳо яке аз намудҳои баҳри "рамал" қарор гирифтааст.

Аз ин чо мебарояд, ки аслан баҳри "рамал" дар шакли асосиаш ("рамали солим") дар Талқинҳои Шашмақом мавриди истифода қарор нагирифтааст, зеро зоҳиран ба сохтори усули мусиқии "талқин" мутобиқат намекунад.

Аммо мисоли болотар овардаи мо (Талқинчаи Сабо) дар ин доира намунаи истисно ба шумор меравад, зеро на танҳо истифодаи вазни ғайримаъмулии шеър, балки мавқеи дар силсила ҷойгиршудааш низ ғайриодӣ мебошад. Дар ҳамаи шуъбаҳои Шашмақом (гурӯҳи шуъбаҳои аввал) бахши "Талқин" танҳо як маротибӣ дучор мешавад, аммо дар мақоми Рост, ки дар он сараввал тибқи риояи силсила "Талқини Ушшоқ" иҷро карда мешавад, иловатан боз як намунаи дигар - "Талқинчаи Сабо" ворид карда шудааст.

Сараввал бояд зикр намуд, ки ҳатто аз назари хусусиятҳои лаҳнӣ (моделҳои лаҳнӣ, симои мақом) низ "Талқинчаи Сабо" ба пардаҳои аслии мақоми Рост мутобиқат намекунад, яъне ин маврид шуъбаи мазкур гӯё ба сифати "намуна" аз мақоми дигар интиқол дода шудааст. Муқаррар аст, ки шояд аз ҳамин сабаб ҳам сароянда ва устоди мақомшинос ба сохтори матни ин шӯъба иҷборан нидохҳои иловагӣ ворид намудааст.

Яъне ин гуна амал маҳсули коркарди эҷодӣ ва натиҷаи истифодаи суннатҳои маъруфи сарояндагӣ дар санъати Шашмақом ба шумор меравад. Аз мисоли боло бармеояд, ки дар аснои иҷрои тақтеъи панҷум матни асосии ғазал ба итмом мерасад ва ин дар ҳолат, ки ҳаракати (ривочи) оҳанг ханӯз идома дорад. Ана ҳамин гуна ҳолат сарояндаро маҷбур месозад, ки қасдан ба матни шеър нидохҳои иловагӣ ворид намояд ва танҳо иловатан иҷро намудани ҳамин гуна нидохҳои идомаи мантиқии оҳангро таъмин сохта шакли онро муқаммал мегардонанд.

Дар натиҷаи мушоҳидаҳои боло чунин хулосаҳо пеш меоянд, ки истифодаи бахрҳои ғайримаъмул дар шӯъбаҳои овозии Шашмақом, яъне бахрҳои, ки одатан ҳоси ҳамин

шуъба нестанд, ба он оварда мерасонад, ки сароянда иҷборан ба матн нидохои "сарояндагӣ"-ро илова менамояд.

Аз ҷониби дигар, маҳз ҳамин намуд муқоиса баръало исбот менамояд, ки анъанаи истифодаи нидохои "сарояндагӣ" хеле қадимтар аз оғози давраи ташаккули мақомҳо ва маҳз дар чараёни рушду тақомули мусиқии мардумӣ ба миён омадааст. Ва дар марҳилаҳои баъдии чараёни таърихӣ рушди мусиқии ҳирфай ин анъанаи нодир аз ҷониби бастакорон ва устодони мусиқӣ ба сифати яке аз воситаҳои баёнии мусиқии ҳирфай қабул карда шудааст.

Дар ин маврид бояд ба таҳқиқи решаҳои таърихӣ васеъ маъмул гардидани ин анъана мурочиат намуд. Бояд эътироф намуд, ки истифодаи калимаҳои "ёридиҳанда" (на танҳо ба хоҳири риояи вазн, балки ҳамчун ифодакунандаи маъниҳои бадеӣ низ) аз замони хеле қадим дар жанри "байтхонӣ" ташаккул ёфтааст.

Муҳаққиқони таърихи назми халқӣ тоҷикӣ (аз ҷумла академик Р.Амонов) исбот намудаанд, ки шаклҳои мухталифи назми халқӣ аз қабилҳои панднома, дубайта, рубоӣ (қаблан - фаҳлавиёт), тарона, чома (размномаҳо) ва ғ. дар давраи тоисломӣ рушди фарҳанги халқӣ тоҷик офарида шудаанд. Аз ҳамон давра инҷониб дар тарзи шаклбандӣ ва услуби мантиқӣ ин жанрҳо нишонаҳои хоси лаҳнӣ ва зарбӣ (иқоъӣ) дostonҳои бузург, ҳамсаҳои қаҳрамонӣ, лирикаӣ таронаҳо ва ғ. падида гардида буданд.

Азбаски баъдан айнан ҳамин гуна сифатҳо - яъне тавассути лаҳну воситаҳои иқоъӣ (зарбу услубҳои гуногунранг) ифода намудани маъниҳои бадеӣ ва ғояҳои эстетикӣ дар мусиқии Шашмақом хеле васеъ инкишоф пайдо намуданд, зарур мешуморем, ки ин риштаи хеле нозуки пайвандии шеърӯ оҳангро дар системаи оҳангу таронаҳои Шашмақом муфассалтар таҳқиқ намоем.

БАЙТ. Чуноне ки болотар зикр намудем, навъи шеърӣ байт дар тамоми тӯли чараёни таърихӣ инкишофи назми

халқӣ ва баъдан ҳамчунин назми классикӣ яке аз намудҳои машҳуртарин ба ҳисоб мерафт. Ин ҷо муҳим аст ёдовар шавем, ки ин навъ бешубҳа сараввал маҳз дар доираи эҷодиёти мардумӣ шаклбандӣ гардидааст ва аз аввалин марҳилаҳои рушди худ сар карда то замони имрӯза байт, ё худ байтхонӣ доимо дар пайвандӣ бо оҳангу навоҳои мардумӣ қарор гирифта буд. Яъне анъанаҳои "байтхонӣ" аз қадимулайём яке аз шаклҳои машҳур ва хеле ҳам маъмули тафаккури бадеии мардуми тоҷик ба шумор мерафт ва аз ин хусус муҳаққиқони соҳаи адабиёти мардумӣ мисолҳои зиёд овардаанд.²⁰⁰

Байт ҳамчун яке аз навъҳои машҳури лирикаӣ халқии тоҷик дар монографияи ба ҳамин мавзӯ бахшидашудаи академик Раҷаб Амонов хеле васеъ ва муфассал таҳқиқ карда шудааст.²⁰¹ Бояд зикр намуд, ки дар ин таҳқиқоти хеле ҷуръатманди эҷодиёти мардумии тоҷик муаллиф яке аз аввалинҳо шуда ба шарҳи на танҳо сифатҳои хоси шаклбандӣ ва бадеияти жанри байтхонӣ, балки то андозае ба таҳқиқи хусусиятҳои лаҳнӣ ва сарояндагии онҳо камар бастааст.

Маҳз ба кӯшиши ҳамин олими маъруф дар ҳамкорӣ бо устод Воҳид Асрорӣ дар чараёни экспедитсияи фолклории соли 1951 дар болооби водии Зарафшон силсилаи хеле зиёди таронаҳои маъруфи маҳаллӣ бо номи "байтхонӣ" сабт карда шуданд. Олимони номбурда дар натиҷаи мушоҳидаҳои бисёрсола ба хулоса омаданд, ки байтхонӣ ва рубоихонӣ дар баъзе мавридҳо яке аз рукнҳои маросимҳои мардумӣ низ ба шумор мерафтаанд. Масалан, дар маросими мотам наздикони маит ва инчунин гӯяндаҳои касбӣ бахшида ба сифатҳои шахси марҳум ё худ зиндагиномаи ӯ байтҳои

²⁰⁰ Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. - М. - 1956. ; Баркашли М. Шарҳи радифи мусиқии Ирон. - Техрон. - 1342.; Р.Амонов. Лирикаӣ халқии тоҷикӣ. - Д. - 1967;

²⁰¹ Р.Амонов. Лирикаӣ халқии тоҷикӣ. Д. - 1967.

муносиб эҷод намуда онҳоро бо овози баланд ва лаҳни махсус мехонданд.

Аммо чи тавре ки маълум гардид, мавқеи асосиро дар фарҳанги мусиқии мардумии халқи тоҷик маҳз байтҳои лирикӣ ташкил медиҳанд. Маводи ба даст овардаи экспедитсияҳои дар боло зикр гардида баъдан дар шакли китобҳои алоҳида нашр шуданд ва ин имкон дод, ки олимону мутахассисони соҳаҳои гуногун ба таҳқиқи ҳамаҷонибаи жанрҳои лирикаии халқӣ, аз ҷумла "байтҳои" машғул гарданд.²⁰²

Калимаи байт аз арабӣ гирифта шуда маънояш "хона", яъне ҷойи зист мебошад.²⁰³ Муаллифони рисолаҳои бахшида ба вазни арӯз сохтори байтро ҳамчун унсури асосии назми классикии арабӣ ва тоҷикӣ муқаррар намудаанд. Дар ин маврид услуби шаклбандии байтро онҳо дар муқоиса бо тарзи сохтани хайма - зистгоҳи асосии аҳли Нимҷазираи Араб тасвир намудаанд.²⁰⁴

Тибқи маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ аввалин намунаи олии назми классикии форсии тоҷикӣ, ки то ба даврони мо омада расидааст, байти маъруфи шоири асри 8-ав.9 Абӯҳафси Суғдӣ ба шумор меравад:

*Оҳуи кӯҳӣ дар дашт чӣ гуна давад-о,
У ёр надорад, бе ёр чӣ гуна бувад-о!*

²⁰² Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон.- Сталинобод.- 1960; Намунаҳои фолклори диёри Рӯдакӣ. Сталинобод.- 1958.

²⁰³ Ин ҷо бояд ёдовар шуд, ки дар сохтори Шашмақом, кулли порчаҳои оҳангии вобаста ба иҷрои як байти ғазалро маҳз "хона" (яъне тарҷимаи тоҷикии "байт") меноманд. Ва боиси тааҷҷуб аст, ки ҳамин истилоҳи мусиқӣ, яъне "хона" бо ҳамин шакли тоҷикиаш то ба доираи истилоҳоти мусиқии суннати мардуми Мағриб (Алҷазоир, Марокаш) интиқол ёфтааст ва дар он ҷо низ порчаи кӯчаки оҳанги мусиқиро "хона" меноманд.

²⁰⁴ Шамсиддин Муҳаммад Ибни Қайси Розӣ. Китоб ал-мӯъҷам фи маъойири ашър-ил-Аҷам.- Техрон.- 1935;

Муҳаққиқони санъати назми классикӣ доир ба шаклу мазмуни ин байт чунин ақида баён намудаанд, ки аз лиҳози шаклу мазмун байти мазкур комилан бо намунаҳои шеърӣ халқӣ қарин мебошад.²⁰⁵

Масалан, дар байни байту рубоиёти сершуморе, ки фолклоршиносони тоҷик соли 1951 аснои сафари илмию эҷодӣ аз аҳолии водии Зарафшон гирд оварда буданд, байтҳои зиёде вомехӯранд, ки аз лиҳози вазн ва шаклашон айнан дар қолаби бадеии байти дар боло оварда шудаи Абӯҳафси Сугдӣ эҷод карда шудаанд:

*Мастҷоҳ хуш аст, аҷаб мазорҳо дорад-о,
Ҳавои ҷонбахшу себаргазорҳо дорад-о!*

Ё худ: *Кафтар шавам-о, боғу чаманро бинам-о,
Оҳу шавам-о, кӯҳи баландро бинам-о!*

Сараввал бояд таъкид намуд, ки ҳиҷои ниҳии ин байтҳо, ки бо нидои "О-о" шакли кушода мегирад, албатта амал ва маҳсули хунари овозхонӣ мебошад, яъне сароянда дар ин лаҳза барои идомаи оҳанг бо истифода аз фонемаи "о" оҳангро хеле фарохтар иҷро менамояд.

Аз байни шояд ҳазорон рубоиёти машҳур низ якеаш бо ҳамон оҳанги қадимӣ пайваста вирди забони ровиёни замон будааст ва то имрӯз хеле маъруф аст:

*О, чарҳо, фалако, маро ба чарх овардӣ-е,
О, Кӯлоб будум, маро ба Балх овардӣ-е,
О, Кӯлоб будум, оби ширин мекӯрдум-е,
О, баргаишта маро ба оби талх овардӣ-е...*

²⁰⁵ Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. - М., 1956;
Амонов Р. Рубоиёти халқӣ ва рамзҳои бадеӣ. - Душанбе. - 1987.

Ин чо низ яқин аст, ки иловаи "е" хоси анъанай сурудхонӣ буда, бевосита бо мусиқӣ пайванд будани ин рубоии қадимтарини тоҷикиро исбот менамояд.

Яке аз муҳаққиқони маъруфи назми мардумии тоҷикӣ-форсӣ Б.Фабо таъкид намудааст, ки шакли асосӣ ва маъмултарини мардуми Тӯронзамин маҳз байт ба шумор мерафт ва мисраъҳои саввуму чаҳорум (хоси рубоӣ) андаке дертар ба сифати нақароти онҳо илова карда шуда буданд.²⁰⁶

Ҷолиби зикр аст, ки қариб ҳамаи байтҳои дар он давра ҷамъ овардаи Р.Амонов ва В.Асрорӣ айнан рӯи оҳанги то имрӯз машҳури "байтхонӣ" иҷро карда мешаванд. Шакли нотагии "байтхониҳо"-и мастҷоҳӣ чунин аст:

О - бе ху - ра - ме, о - би Зар-аф - шон бо - ша - де,
 4
 Ё - ре ги - ра - ме, дух - та - ри хан-дон бо - шаде

Ин навои маъруф даҳҳо маротиба, дар шаклҳои мухталиф ва бо иҷрои байтҳои гуногун (баъзан бо иловаи "шаҳдхониҳо") дар репертуари сарояндагони мардумӣ ва гурӯҳҳои фолклории Тоҷикистон дучор мегардад ва яқин аст, ки дар тафаккури мусиқии мардум ҳамчун қолаби маъмулии оҳанг ("намуна" ё худ "номос") ва услуби хоси сарояндагӣ ҷой гирифтааст.

Яке аз муҳаққиқони жанри байтхонӣ С.Мирсаидов зикр намудааст, ки ин намуд қолаби оҳангӣ ончунон дар байни мардум машҳур аст, ки агар аз ҳар кадоме аз сарояндагони

²⁰⁶ Fabo B. Rhythmus und melodie der Turkishen volkslieder. // Reue orientale pour les edudes ouralalt-aiques.-Budapest, 1906.- p.123-140.

мардумӣ хоҳиши иҷрои ин ё он байт шавем, онҳо ҳатман байтҳояшонро зери ҳамин оҳанги дар боло оварда шуда месароянд.²⁰⁷

Муаллифи мақола якчанд байтҳоро мисол оварда зикр намудааст, ки ҳамаи онҳоро сарояндагон бо як оҳанги маъруф иҷро кардаанд:

*Се боми қатору боми минеш хорзор,
Гуфтам, ки даром, додои гандеш бедор.*

Ё худ: *Ҳангоми саҳар боди баҳор мебодам,
Рухсори себи сурхи ёр мебодам.*

Ва: *"Эй ёри азиз, бе ман дами хуш назанӣ,
Гапҳои мана ба ёри беҳуш назанӣ.*

х х х

*Хаттат кунамо, хати мана хуш накунӣ,
Хуба дида мана фаромуш накунӣ.*

Байти дигар:

*Рӯмоли сарат, ёр аз Бухоро нашавад,
Лаънат ба касе бинаду шайдо нашавад.*

х х х

*Мерам ба Ҳисору Кобулу Ҳиндустон,
Ҳеҷ кас ба мисоли ту зебо нашавад.*

²⁰⁷ Мирсаидов С. Байт ҳамчун жанри фолклорӣ.// маҷ. Шарқи Сурх. - 1964. - № 11. - С.149.

Ин байтхоро, ки фолклоршиносон аз маҳалҳои гуногун ва дар иҷрои ашхоси гуногун сабт кардаанд, бидуни ягон душворӣ метавон айнан бо оҳанги байти болотар зикр шуда иҷро намуд:²⁰⁸

4

Хан-го - ми са- хар бо - ди ба-хор ме - бо - дам,
 Рух-со - ра - и се - би сур-хи ёр ме - бо - дам

Ин падидаи начиви олами эҷодиёти мардумӣ тавачҷӯхи махсусро тақозо дорад, зеро яқин аст, ки маҳз дар хусусиятҳои лаҳнӣ зарбии он сарчашмаи пайдоиш ва ташаккули таърихӣ услуби маъруфи сарояндагии мардумиро мушоҳида намудан мумкин аст. Яъне, зимни ҳамин услуб ҳамеша байтҳои нав рӯи қолаби оҳанги дар байни мардум маълуму машҳур эҷод карда мешуданд. Бо ибораи дигар гӯем, дар ин маврид эҷодгардани шеър ё байти халқ танҳо дар асоси риояи вазну зарби ҳамин гуна оҳанги қаблан "тайёр" ва машҳур сурат мегирад.

Шарҳ ва шинохти ин услуби маъруфи мусиқии халқӣ хеле муҳим аст, зеро ҷуноне ки баъдан мушоҳида хоҳем намуд, маҳз риояи ҳамин услуби эҷодӣ ба яке аз омилҳои бузурги эҷодиёти шеър ва мусиқӣ, аз ҷумла бобҳои маъруфи Шашмақом мубаддал гардидаанд.

Аз ҷониби дигар, гарчанде дақиқан муқаррар карда шудааст, ки жанри байтҳои сараввал дар фазои эҷодиёти мардумӣ рушду нумӯё намудааст, вале баъдан дар давраи ташаккули назми классикӣ байт ба сифати яке аз

²⁰⁸ Фолклори сокинони сарғаҳи Зарафшон".- Сталинобод.- 1960.- С.10-14.

маъмултарин шаклҳои он шинохта мешавад. Бояд бо ҳайрат коил шуд, ки дар маҷмӯъи микдори байтҳои мардумӣ (ҳатто байтҳои, ки то имрӯз ҷамъоварӣ гардидаанд) ба маротиб аз байтҳои шоирони классик зиёдтаранд. Болотар зикр намуда будем, ки нахустин намунаҳои хоси назми классикӣ низ маҳз дар жанри байт эҷод карда шуда буданд.

Дар давраи ривочи баланди суннатҳои назми классикӣ байт ба яке аз рукҳои асосӣ ва шакли хеле ҳам васеъ паҳн гардидаи шеър табдил меёбад. Маълум аст, ки ҳамаи дostonҳои бузурги назми форсии тоҷикӣ - "Шoҳнома"-и Фирдавсӣ, "Лайлӣ ва Маҷнун"-и Низомиву Ҷомӣ, "Маснавии маънавӣ"-и Мавлоно Ҷалолиддини Балхӣ ва садҳо дигар намунаҳои олии шеъри тоҷикӣ маҳз дар шакли маснавӣ - ифодаи аз ҷиҳати вазн, қофия ва шаклу мазмун ганӣ гардонида шудаи жанри байт эҷод карда шудаанд. Яъне муайян мегардад, ки жанри "байтҳои мардумӣ" дар марҳилаи дигари рушди фарҳанги мо тадричан вориди доираи назми форсии тоҷикӣ мешавад.

Барои мисол ба якчанд намунаҳои мусиқии ҳирфаии тоҷик муроҷиат менамоем, ки дар онҳо ҷараёни интиқоли байтҳои ба олами назми классикӣ баръало мушоҳида карда мешаванд. Дар маҷмӯъи гирем, истилоҳи байтҳои ё худ умуман байт дар сохтори Шашмақом истифодаи хоса доранд.

Сараввал бояд зикр намоем, ки истилоҳи байт, ки нахуст номи навъи маҳсуси шеърӣ иборат аз ду мисраъ ба шумор мерафт, дар як давраи муайян дар шакли ҷамъи калима, яъне "Баёт" (ё худ "абёт"- яъне байтҳо) маъруф мегардад.

Бо ҳамин шакл ин истилоҳ баъдан ба унвони яке аз бахшҳои Шашмақом, нубаҳо ва дастгоҳҳои мусиқии дигар кишварҳои Ховарзамин (Эрон, Ироқ, Алҷазоир, Туркия, Озарбойҷон, Уйғуристон ва ғ.) шинохта мешавад.²⁰⁹

²⁰⁹ Дар дастгоҳҳои эронӣ шӯъбаҳои "Баёти курд", "Баёти Шӯр", "Баёти Шероз", "Баёти турк" ном доранд.

Аммо тааччубовар аст, ки ҳатто дар бахшҳои созии (яъне бидуни каломӣ) мақомҳои арабӣ (хусусан нубаҳои кишварҳои Мағриб - Алҷазоир ва Тунис) шакли аз ҳама кӯчак ва мавриди истифодаи ҳамагонӣ оҳангҳои мусиқиро "Хона" меноманд, ки тарҷимаи тоҷикии ҳамон истилоҳи "байт"-и арабӣ ба шумор меравад.

Ба таври васеъ мавриди истифода қарор гирифтани истилоҳи "Хона", ки дар мазмуни фарҳанги мусиқии мамлакатҳои Мағриб (Алҷазоир, Марокаш, Тунис) то ба имрӯз дучор мегардад, нишонаи дақиқи пайвандҳои фарҳангии Хуросону Мовароуннаҳр бо кишварҳои Африқои Шимолӣ ба шумор меравад ва бори дигар тасдиқ менамояд, ки таъсири тамаддуни мардумони форсизабон ба фарҳанги мусиқии кишварҳои арабӣ аз қадимулайём хеле назаррас аст. Ин ҳолатро ҳамчунин дар мавриди тарғиби соҳои мусиқии қадимии тоҷикӣ - Барбат, Чанг, Ғижжак мушоҳида намудан мумкин аст, ин соҳо баъдан, дар асрҳои 8-9 дар байни арабҳо бо номи Уд, Қонун, Рабоб машҳур шуданд.²¹⁰

Шамсиддин Қайси Розӣ дар китоби "Ал-муъҷам" доир ба истилоҳи "Хона" нақли аҷоибро зикр намудааст. Дар яке аз бобҳои ин китоб, ки ба шарҳи истилоҳи "тарҷеъ" (ар. - "такрор") бахшида шудааст, ӯ чунин менависад: "тарҷеъ он аст, ки Қасидаро бар чанд қитъа тақсим кунанд, ҳама дар вазни мутгафиқ ва дар вазни қавофии мухталиф ва шуаро ҳар қитъаро аз он "хонае" хонанд, он ки фосила миёни ду хона байте муфрад созад ва он байтро "тарҷеъбанд" хонанд, пас агар хоҳад ҳамон байтро тарҷеъбанди ҳама хонаҳо созад ва дар охири ҳар қитъа (ва аввали ма баъди он) бинависад ва агар хоҳад, ҳар хонаро тарҷеъбанди алоҳида гӯяд ва агар хоҳад, тарҷеъбандҳо ба як қофия бино ниҳад, то қитъа муфрад бошад".²¹¹

²¹⁰ Доир ба ин мавзӯ ниг.: Вызго Т.С. Музыкальные инструменты Средней Азии.- Москва.- 1980.-190с.

²¹¹ Ал-муъҷам..., саҳ.295.

Аён аст, ки Қайси Розӣ ин чо "хона"-ро ҳамчун чузъи касида муқаррар намуда барои таснифи навъи дигар - "Тарчеъбанд" ишораҳои сохторӣ пешниҳод сохтааст. Аз шарҳи муаллиф бармеояд, ки "тарчеъбанд" ду навъ мешавад - такроршаванда ва доим аз нав сохта шуда. Байни "хона"-ҳо сохта шудани (навишта шудани) тарчеъбанди такроршаванда айнан ҳамон шакли маъмулии бахши созии силсилаи Шашмақомро ба хотир меорад, зеро дар ин чо низ композитсияи бахшҳои "мушкилот" (Тасниф, Тарчеъ, Гардун ва ғ.) айнан дар асоси пай дар ҳам иҷро карда шудани бобҳои "Хона" ва "Бозгӯй" (тарчеъ) эҷод карда шудаанд.²¹²

Бояд зикр намуд, ки шарҳи истилоҳи "Хона" дар саҳифаҳои луғатҳои ирфонӣ мазмунӣ хеле фарох ва рамзӣ низ дорад. Масалан, муаллифи "Миръоти Ушшоқ" доир ба шарҳи истилоҳи Хона чунин менависад: "Хона вучуди изофӣ ва кавни чузъиро гӯянд. Байт:

*Бирав, ту хонаи дилро фурӯ рӯб,
Муҳайё кун мақому ҷойи маҳбуб*²¹³

Ин чо муқаррар аст, ки мафҳуми "кавни чузъӣ" маъниҳои унсурӣ кӯчак ё худ чузъи коинотро дар бар мегирад, яъне шакли хурдтарини ифодаи ин ё он мавҷудиятро ифода намудааст. Дар ин ҳолат метавон тахмин намуд, ки "байт", ё худ "хона" ном гирифтани хурдтарин шакли ифодаи бадеӣ дар санъати калом низ таҷассуми айнан ҳамин гуна тасаввуроти рамзии "кавни чузъӣ" мебошад.

Чуноне ки болотар ёдовар гардида будем, дар сохтори муסיқии суннатии мардумони Мағриб масалан, дар доираи

²¹² Бозгӯй - ҳамон тарчимаи тоҷикии "тарчеъ" мебошад (А.Н.).

²¹³ иқтибос аз: Бертельс Е.Э. Словарь суфийских терминов.// Суфизм и суфийская литература. - М.- "Наука", 1965.- С. 126-178.

Нубаҳои алчазоирӣ кӯчактарин бахши оҳангири "Хона" меноманд ба тариқи зайл: "Хонаи аввал", "Хонаи сонӣ", "Хонаи солис" ва ғ. Зиёда аз ин, дар композитсияи нӯбаҳо айнан мисли сохтори қисми мушқилоти Шашмақом якчанд маротиба "Хона"-ҳои гуногун пайи ҳам иҷро карда мешаванд.²¹⁴

Чи тавре, ки С.Мирсаидов зикр намудааст, дар байни мардуми минтақаҳои мухталифи Тоҷикистон анъанаи байтхонӣ дар аксари ҳолатҳо дар шакли дастаҷамъӣ маъмул гардидаанд ва дар ин сурат пас аз иҷрои ҳар як байти алоҳида аз ҷониби яккаҳон, гурӯҳи сарояндагон як намуд нақаротеро иҷро мекунанд, ки маъмулан аз калимаҳои умумии навъи "Шаҳ биёян-э, шаҳбача биёян-э", "Ёр-ёр, ёрон-э", ва ғ. иборатанд, сароида мешаванд.²¹⁵

Мисол:

Яккаҳон:

Як даста гула аз таги бодом кандем

Гурӯҳ:

Шаҳ биёян-э, шаҳбача биёян-э,

Яккаҳон:

Холи лаби Мирзоя ба дандон кандем,

Гурӯҳ:

Шаҳ биёян-э, шаҳбача биёян-э...

²¹⁴ Доир ба ин масъала ниг.: Низамов А. Шашмақом и Магрибские нубы. // Традиционная музыка народов Ближнего и Среднего Востока и современность. - Ташкент. - 1981; Салоҳ Ал-маҳдӣ. Нақши мусикии араб дар пайвандии халқҳо. - Ҳамон ҷо, саҳ.45.

²¹⁵ Мирсаидов С., ҳамон ҷо, саҳ. 150.

Маълум мешавад, ки ин услуби маъруфи композитсияи мақомҳо - яъне пайи ҳам, бо навбат иҷро карда шудани бахшҳои ивазшавандаи "Хона" ва як зайл тақрор шудани "Бозгӯй" (Тарҷеъ) шакли таърихан инкишофёфтаи ҳамон услуби қадимии "байтхонӣ" ба шумор меравад.

Вобаста ба шарҳи ҳамин услуб бояд зикр намуд, ки маҳз дар доираи оҳангии жанри байтхонӣ истифодаи бахши "фурувард" маъмул гардидааст, яъне айнан ҳамин намуд порчаи оҳангӣ, ки сараввал ҳамагӣ аз чанд калимоти умумӣ (Ёр, Қон, Садқа, Дӯст ва ғ.) иборат буд, дар байни "Хона"-ҳои алоҳида иҷро карда мешуд ва бо ҳамин роҳ онҳоро гӯё аз ҳам ҷудо менамуд.

Дар маҷмӯаи "Намунаҳои фолклори Дарвоз", ки онро олими маъруф А.С.Розенфелд тартиб додааст, идаи зиёди "фурувард"-ҳо зикр гардидаанд. Дар охири сухани худ ба ин маҷмӯа мурағаттиб чунин овардааст, ки "тибқи маълумоти худи аҳли Дарвоз, Фурувард иборат аз як, ду ё чаҳор мисраъ иборат буда дақиқан пас аз ҳар байт ё рубоӣ аз ҷониби яккаҳон, баъзан гурӯҳи сарояндагон иҷро карда мешавад".²¹⁶

Ба ҳамагон маълум аст, ки "фурувард" (фаровард) дар доираи истилоҳоти Шашмақом хеле васеъ мавриди истифода қарор дорад, ҳамчунин дар низоми силсилаи Дастгоҳҳои эронӣ (дар шакли "фурудошт"), дар мақомҳои арабӣ дар шакли "хлас" (халос), ё худ "фориға" мавҷуд мебошад. Дар ҳамаи ҳолатҳои зикр гардида "фурувард" ба ҷониби пардаҳои поин (пардаҳои "бам") баргаштани оҳангро ифода мекунад (яъне бозгашти оҳанг ба пардаҳои устувори аслӣ).

Масалан, дар Шашмақом порчаи оҳангиеро, ки пас аз иҷрои "Авҷ" ва "Намуд" сароида мешавад, "фурувард" меноманд ва шунаванда дар ин ҳолат эҳсос мекунад, ки

²¹⁶ Розенфельд А.С. (мураттиб) Намунаҳои фолклори Дарвоз. - Сталинобод.- 1955.- С.155.

шиддати изтиробангези оҳанг хеле заиф мегардад ва нолаҳои сарояндаи мақом тадричан бо оромӣ рӯи пардаҳои асосӣ бармегарданд.

Маълум мешавад, ки услуби тавассути фурувард ба пардаҳои аслий баргардонидани оҳанг қаблан дар доираи инкишофи сурудҳои мардумӣ (аз ҷумла байтхониҳо) ба вучуд омадааст ва танҳо баъдан ба сифати яке аз услубҳои маъмулии композитсионӣ вориди сохтори Шашмақом шудааст. Ин нукта бори дигар исбот менамояд, ки ҳунари Шашмақом бо бехтарин падидаҳои муסיқии мардумии тоҷик решапайванд аст.

Таҳқиқи чараёни таърихии инкишофи шеъру муסיқӣ нишон медиҳад, ки аксари қулли жанрҳои бадеӣ - аз рубоӣ, тарона, қитъа, байт ва ғ. сар карда, ки дар асрҳои 8-9 ташаккул ёфта буданд, то ғазалу мустазод, мухаммасу тарҷеъбанди шоирони классик - ҳамаи онҳо дар як марҳилаи муайян ҳатман вориди сохтори жанрҳои муסיқии профессионалӣ (Дувоздаҳмақому Шашмақом) мегардиданд.

Дар ин маврид навъҳои тозаҷодӣ назми классикӣ хусусиятҳои зарбӣ ва образнокиашро на танҳо гум намекарданд, балки дар аксари ҳолатҳо ба композитсияи мақомҳо бо номи худ ва бо талқини вазну зарби худ ворид мешуданд. Яке аз чунин падидаҳои нодири назми классикӣ - жанри Мустазод ба шумор меравад, ки дар таърихи рушди муסיқии классикӣ тоҷик нақши хеле бузург дорад.

Мустазод

Сарчашмаҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки таърихи ташаккули ин навъи шеъри тоҷикӣ то ба давраҳои тоисломӣ мерасад. Муҳаққиқони таърихи адабиёт муътақиданд, ки ин навъи шеъри классикӣ аз давраҳои нахустини пайдоиши худ ҳамеша бо созу наво ва ҳунари муסיқӣ алоқамандии зич дошт ва устодони ҳунар аз чунин намунаҳо дар эҷодиёташон васеъ истифода менамуданд.

Аввалин Мустанодҳо дар осори Абӯсаид Маҳнавӣ, Масъуди Саъди Салмон, Умари Хайём, Фаридуддини Аттор дучор мешаванд. И.Брагинский яке аз Мустанодҳои қадимтаринро аз эҷодиёти Умари Хайём (аз "Наврӯзнама") мисол меорад:

*Шаҳо ба чабини фарвардин,
Ба моҳи фарвардин,
Озодӣ кун бар Яздон
Ва дини Кайён.*

Брагинский дар шарҳи ин мустанод зикр намудааст, ки ин ҷо таъсири шеърӣ ҳиҷоӣ баръало эҳсос мешавад (иборат аз ҳашт ҳиҷо), ҷуноне ки дар вазнҳои матни Авесто (ваҳиштиш) ё худ дар Мустанодҳои давраи асри миёнагӣ маъмул гардида буд.²¹⁷

Таҳқиқи унсурҳои рӯшани пайвандии шеърӣ мусиқӣ дар мисоли жанри Мустанод моҳияти басо наҷиб дорад, зеро маҳз дар ҷараёни ба оҳанг даровардани мисраҳои гуногунвазни Мустанод ва тавассути лаҳни иловагӣ "таъкид" намудани сатри иловашуда ("мустанод гардида") муқаррар карда мешавад, ки то ҷи андоза оҳанги мусиқӣ дар ин маврид "пойбасти" вазни шеър гардидааст. Аз унвони ин нави шеърӣ (мустанод - зиёд карда шуда) бармеояд, ки дар сохтори вазнии он ба мисраи асосӣ сатри кӯтоҳи дигар, вале ҳаммаъно илова карда мешавад.²¹⁸

Аз саҳифаҳои таҳқиқоти мухталиф доир ба таърихи адабиёти классикии тоҷик маълум аст, ки дар шакли классикиаш Мустанод дар асрҳои 14-15 дар эҷодиёти Ҷалолиддини Балхӣ, Камоли Хучандӣ, Ҳоҷуи Қирмонӣ, Ибни Ямин ва диг. ташаккул ёфтааст. Вале дақиқан муайян

²¹⁷ Брагинский И.С. Из истории таджикской народной поэзии. - М. - 1956. - С.258.

²¹⁸ ("Мустанод" аз арабӣ "зиёд кардашуда, илова гардида" тарҷима мешавад - А.Н.).

карда шудааст, ки дар асри 11 шоир Абӯсаид Абулхайр яке аз рубоӣташро маҳз дар шакли Мустанод эҷод намудааст:

*Дишаб зи пайи гулоб мегардидам,
Дар тарфи чаман,*

*Паҷмурда гуле миёни гулҳо дидам,
Афсурда чу ман,*

*Гуфтам, ки: Чӣ кардӣ, ки чунин месӯзӣ?
Эй ёри азиз,*

*Гуфто, ки: Шабе дар ин чаман хандидам,
Пас вой ба ман.*

Аз лиҳози банду бастӣ мисраъҳо ин рубоӣ бешубҳа дар навъи Мустанод навишта шудааст, зеро ин ҷо ҳар як сатри илова гардида шакл, мазмун ва қофияи мустақилона дорад. Масалан бидуни сатрҳои иловагӣ рубоии мазкур чунин шакл мегирад:

*Дишаб зи пайи гулоб мегардидам,
Паҷмурда гуле миёни гулҳо дидам,
Гуфтам, ки: Чӣ кардӣ, ки чунин месӯзӣ,
Гуфто, ки: Шабе дар ин чаман хандидам.*

Дар навбати худ маҷмӯи сатрҳои илова гардида низ мазмуни нисбатан мустақилонаро соҳиб мебошанд:

*Дар тарфи чаман,
Афсурда чу ман,
Эй ёри азиз,
Пас вой ба ман.*

Дар ҳолати ба оҳанг даровардани чунин навъи шеърӣ, муғанӣ ва сароянда ҳатман бояд барои сатрҳои иловагӣ низ оҳанги муносиб пайдо кунад ва азбаски калимаҳои мустазодшуда аз лиҳози вазн нисбат ба мисраъи асосӣ хеле кӯтоҳтаранд, пас ногузир оҳангсоз алҳони ин сатрҳоро бевосита аз оҳанги асосӣ "иктибос" мегирад, яъне ин лаҳза дар сохтори оҳанг низ айнан мисоли шеър, порчаи иловагӣ - мустазод ба вучуд меояд.

Ин услуби хеле нодирӣ оҳангсозӣ, ки бо кӯшиши эҷодкоронаи ҳунармандони қадим офарида шудааст, дар доираи жанрҳои зиёди мусиқии суннатии тоҷик намунаи тоза - жанри Мустазодро тавлид гардонид. Аз ҳамин давра, яъне аз асрҳои 14-15, ки жанри Мустазод дар эҷодиёти шоирони классик комилан рушду нумӯё пайдо намуд, ба сохтори силсилаҳои мусиқии анъанавӣ низ (аз қабилӣ мақомхонӣ, мувашшаҳ, фалакхонӣ, савтхонӣ ва ғ.) жанри мустақили Мустазод ворид гардид.

Дарвешалии Чангӣ дар рисолаи "Тӯҳфат-ус-сурур" дар боби "Дар зикри Абдураҳмони Ҷомӣ" доир ба мустазод чунин мисоли нодир меорад:

*Чӯбе битарошиду дусад тор бар он баст,
Қонунӣ олам.
Сад нолаи зор зи дили ҳар тор баромад,
То рӯҳ равон шуд.*

Дар ин мустазод шояд лаҳзаҳои нахустини офариниши мусиқӣ зикр гардида бошад, зеро ривояти машҳур, ки тибқи он гӯё рӯҳи инсон бар тани Ҳазрати Одам маҳз ба воситаи сеҳри оҳанг ворид карда шуда бошад, дар сарчашмаҳои таърихӣ хеле зиёд дучор мегарданд. Ин ҷо калимаҳои "қонун" (номи сози мусиқӣ, иборат аз тақрибан дусад тор), тор, нола, рӯҳи равон, Қонунӣ (Офаридгор) бо рамзҳои гуногун хеле устодона тасвир шудаанд.

Таърихи тадричан ба доираи жанрҳои мусиқӣ, хусусан ба сислсилаҳои мусиқӣ илова гардидани мустазод лаҳзаҳои хеле аҷибро дар бар гирифтааст. Масалан, аз маълумоти сарчашмаҳои таърихӣ бармеояд, ки замоне "мустазодхонӣ" дар Самарқанд низ маъруф гардида будааст.

Доир ба ҳамин мавзӯ бояд ёдовар гардид, ки дар асрҳои 13-14 ҳамчунин дар Ҳирот, умуман дар Мовароуннаҳру Хуросон навъи хеле маъруфи мусиқии суннатӣ - "нӯба"-ҳо низ маъмул гардида буд, ки мустазод яке аз бахшҳои он ба шумор мерафт.²¹⁹

Дар бораи дар Самарқанд маъмул будани нӯбаҳо, ки як намуд сюитаи бисёрқисма, вале начандон бузурги мусиқиро ташкил медоданд, Абдулқодири Мароғай дар китоби "Мақосид-ул-алҳон" маълумоти дақиқ баён намудааст. Аз сарчашмаҳои таърихӣ маълум аст, ки Мароғай худ мусиқидон, мутриби чирадаст, шоир ва оҳангсоз низ буд ва тибқи нишондоди сарчашмаҳои мухталиф ӯ ба сохтани "Нӯба"-ҳо низ шавқи зиёд доштааст.

Мароғай дар яке аз бобҳои китобаш таҳти унвони "Дар баёни аснофи тасониф" (намудҳои таснифҳо) доир ба ин ҳунараш чунин навиштааст: "Бибояд донист, ки аъзам ва ашкали тасониф нуботи мураттаб аст ва кудамо онро чаҳор қитъа сохтаанд: қитъаи аввалро "қавл" гӯянд ва он бар шеъри арабӣ бошад. Ва қитъаи сониро "ғазал" (гӯянд) ва он бар абёти порсӣ бувад. Ва қитъаи солисро "тарона" - ва он бар баҳри рубоӣ бошад ва қитъаи робеъро "фурудошт" ва он мисли "қавл" бошад. Ва қавлро агар хоҳанд "байт-ул-васат" созанд ва агар набошад ҳам шояд... Аммо ин фақир, ки дар моҳи рамазон сӣ нуботи мураттаб сохтам, чунонки ҳар рӯз як нуботи мураттаб месохтам (иборат аз) панҷ қитъа - Қавл ва Ғазал ва Тарона ва Фурудошт ва Мустазод ва дар

²¹⁹ Нубот, нӯбаҳо - истилоҳи арабӣ буда унвони як силсилаи ба ҳам пайванди сурдуду таронаҳоро дар бар гирифтааст.

қитъаи хомис, ки мустазод аст чунон шарт кардаам, ки абёт ва ашъори тамоми нубот бо ҷамиъи саноеъ воқеъ шуда бошад, дар қитъае мундариҷ бошад. Ва нубот бояд, ки дар даври сақили сонӣ ё сақили рамал бошад..."²²⁰

Маълум мешавад, ки маҳз Абдулқодир Мароғай ба таркиби нӯбаҳои ҷаҳорқисма бахши панҷум - мустазодро илова намудааст ва шояд инро ҳамчун ихтирооти эҷодии ӯ дар давраи зиндагиаш дар Самарқанд эътироф намуд. Аммо қабл аз ин давра низ мустазод ҳамчун бахши иловагии нӯбаҳо маъмул гардида будааст. Масалан, муаллифи рисолаи маъруфи "Китоб-ул-адвор" - Сафиуддини Урмавӣ (а.13) доир ба он, ки дар таркиби нӯбаҳои замонаш "мустазод" ворид карда шудааст, чунин маълумот додааст: "Нӯбот ва он ҷаҳор қитъа бувад - яке "қавл", дуюм "ғазал", сеумро, ки албатта дар баҳри рубой созанд "тарона" ва ҷаҳорум - "фурудошт". Хоҷа Абдулқодир бар ин ҷаҳор як кори дигар музайяд сохта ва онро "мустазод" номида ва нӯбот ба мазҳаби ӯ панҷ кор бошад".²²¹ Ишора ба он, ки мустазодро Хоҷа Абдулқодир илова намудааст, шубҳанок аст, зеро Урмавӣ рисолаашро хеле пештар аз замони Мароғай навиштааст. Ин масъала шарҳи худро тақозо дорад ва поинтар ба ин нукта мурочиат хоҳем кард.

Мароғай таъкид намудааст, ки нӯбот бузургтарин ва комилтарин шаклҳои мусиқии суннатии замон мебошад (иборат аз ҷаҳор қисм!), яъне гуфтаҳои ӯ далели онанд, ки дарвоқеъ мустазод ба нӯбаҳо ҳамчун қисми панҷум илова

²²⁰ Мароғай Абдулқодир. Мақосид-ул-алҳон. - Техрон.- 1344.- С. 103.

²²¹ Урмавӣ Сафиуддин. Китоб-ул-адвор.// Маҷ. мусиқии Эрон, 1339 (давраи 3), сах.82 (Ин маълумотро муаллифи тарҷимаи форсии рисолаи Исмоил Ҷаъфар Исфаҳонӣ шояд иштибоҳан ба Сафиуддин Урмавӣ (ваф. 1293) нисбат додааст, зеро Хоҷа Абдулқодир (Мароғай, ваф. 1434) дар асрҳои 14-15 умр ба сар бурдааст. Тахмин меравад, ки ин гуфтаҳо ва ишора ба Хоҷа Абдулқодир аз рисолаи Сафиуддин Абдулмуъмин (а.17) иқтибос оварда шудааст (А.Н.).

карда шудааст. Илова бар ин, муаллиф истилоҳи мустазодро бо ду маънӣ - аввал ҳамчун номи қисми илова карда шудаи силсилаи нӯбот, сониян, онро алоҳида шарҳ медиҳад, ки чунин ном гирифтани ин қисм ба шакли шеърӣ он вобастагӣ дорад.

Маълум мегардад, ки Абдулқодири Мароғай, ки яке аз устодони мусиқии Самарқанди замони темуриён ҳисоб меёфт, дар таҷрибаи "мустазодсозӣ" ҳамто надоштааст. Дар рисолаи "Шарҳи адвор", ки ба осори Сафиуддин Урмавӣ бахшида шудааст, Мароғай маълумоти хеле муфассал ва дақиқро оид ба анъанайи мустазодсозӣ дар амалияи мусиқии замонаш зикр намудааст. Ӯ менависад, ки ба силсилаи чаҳорқисмаи нубот (Қавл, Ғазал, Тарона, Фурудошт) метавон қисми панҷӯро низ илова намуд: "Ва ин фақир (яъне Мароғай-А.Н.) гуфтам, ки нуботро кудамо чаҳор қитъа сохтаанд, аммо ин фақир нуботро панҷ қитъа созам то шакли тарбия (чаҳоргона) набошад. Устодон гуфтанд дар муқаттаъот арбаъа шурут (шартҳо) кардаанд, ту дар ин қитъаи хомиса шурут мекунӣ? Гуфтам, ки шарт он мекунам, ки ҳар он чи аз саноеъ ва абёт ва ашъор, ки дар муқаттаъоти арбаъа бошад, ки дар қитъаи хомисаи Мустазод иъодаи онҳо воқеъ шавад."²²²

Муҳаққиқони муосир низ (аз ҷумла - С.Имронов) дар хусуси бо мусиқӣ пайванд будани жанри шеърӣ мустазод ақида баён намудаанд.²²³ Бояд илова намуд, ки намунаҳои зиёди мустазодҳо ба сифати матни ин ё он бахши Шашмақом ба Баёзҳои махсус ворид шудаанд, ки яке аз онҳо чунин аст:

*Имшиаб ба таманнои лабат тавба ишкастам,
Эй соқии кавсар,*

²²² Мароғай Абдулқодир. Шарҳи адвор.- Техрон.- 1370.- С.338.

²²³ Имронов С. Мустазод. - ЭАС, ҷ.2.- С. 591.

*Дар маҷлиси риндони харобот нишастам,
Саргашта чу соғар.²²⁴*

Маълум мешавад, ки тибки гуфтаҳои муаллифони рисолаҳои мусиқии асрҳои миёна жанри мусиқии мустазодро дар таҷрибаи оҳангсозӣ маҳз Абдулқодирӣ Мароғай, мусиқидон ва мутриби дарбори теуриён эҷод намудааст ва ба силсилаи нӯбаҳои чаҳорқисмаи замонаш онро ҳамчун қисми панҷум илова намудааст. Қолиби тавачҷӯҳ аст, ки дар ин маврид Мароғай ин иқдоми эҷодии худро тавассути истилоҳи "қор" ифода намудааст, яъне сохтани қисми панҷуми нӯботро ӯ "қор" номидааст.²²⁵

Мароғай дар рисолааш ҳамчунин намунаи нодирӣ Мустазодро ҳамчун матни "Таронаи мақоми Рост" мисол овардааст:

*Якчанд ба хонақоҳи шайхон рафтем,
Дидем ҷафо,
Якчанд ба бутхонаи габрон рафтем,
Кардем хато,
Дидем аз ин ду хона сад макру фиреб,
Ё ҳазрати шоҳ,
3-ин ҳар ду гузашта сӯи ҷонон рафтем,
Дар роҳи Худо.*

Бо дарназардошти маҷмӯи кулли маълумот ва ишораҳое, ки дар саҳифаҳои рисолаҳои мусиқӣ доир ба мустазод дучор мегарданд, ҳамчунин бо ба инобат гирифтани намунаҳои хеле зиёди мустазодҳо, ки дар Баёзҳои

²²⁴Баёзи Шашмаком (мақоми Дуғоҳ).- Нусхаи дастхати № 8827 (Ҳазинаи ИШ АИ Ўзбекистон).

²²⁵Шояд ин тарҷимаи истилоҳи маъруфи арабии "амал" бошад, ки онро муаллифони рисолаи пешина ба маънои "оҳанг сохтан" васеъ истифода мебарданд (А.Н.).

Шашмақом чой дода шудаанд, метавонем чунин хулосабарорӣ намоем, ки ташаккули навъи шеърӣ мустазод дар чараёни пайвандии бисёрасра бо ҳунари мусиқӣ айнан ба мисоли байт, тарона ё худ ғазал зери таъсири бевоситаи таҷрибаи оҳангсозӣ арзи вучуд намудааст.

Яке аз анъанаҳои устувори оҳангсозӣ, аниқтараш ба оҳанг даровардани матни шеърӣ таронаҳо - анъанаи ба суҳанони матн ҳатман илова намудани чанд ибораҳои хоси санъати сарояндагӣ ба шумор меравад. Болотар мо ин анъанаро дар мисоли жанри "байтхонӣ" муфассал шарҳ дода будем. Ҳоло маълум мешавад, ки айнан ҳамин гуна услуб, яъне бо роҳи илова сохтани ибораҳои "сарояндагӣ" (Эй, ёр, ман садқа ва ғ.) тағйир додани матни шеър дар мисоли мустазод низ мушоҳида карда мешавад. Як мисоли хеле нодирро пешниҳод менамоем, ки дар он матни шеърӣ жанри тарона дар ҷойи дигар тавассути иловаи ибораҳои "сарояндагӣ" ба мустазод табдил меёбад. Ин матн дар Баёзи Шашмақом, ки дар шӯъбаи дастхатҳои Китобхонаи миллии Ёзбекистон маҳфуз аст, чунин омадааст:

*Не ҳавсалаи он, ки далерат бинам,
Аз бадхӯй,*

*Не тоқати он, ки дер-дерат бинам,
В-аз дилчӯй,*

*Меову нонишаста бармегардӣ,
Аз дил чу оҳ,*

*Дар ними нафас чӣ гуна серат бинам,
Эй ҳарсӯй.*

Айнан ҳамин рубой, аммо бидуни иловаи ибораҳои мустазодӣ дар репертуари сарояндагони мардумии Тоҷикистон (аз ҷумла Ҳофизи халқии Тоҷикистон Одина Ҳошим) дучор мегардад:

*Не ҳавсалаи он, ки далерат бинам,
Не тоқати он, ки дер-дерат бинам,
Меову нонишаста бармегардӣ,
Дар ними нафас чӣ гуна серат бинам.*

Яъне муайян мегардад, ки услуби "мустазод сохтан" (ё худ мустазод бастан) айнан тибқи риояи хусусиятҳои хунари сарояндагӣ, масалан анъанавӣ ба овозхонии якҷаҳон ҳамроҳ шудани гурӯҳи нақаротхонон ё худ таҷрибаи бадеҳасарой ба вучуд омадааст.

Боби Мустазод дар силсилаи Шашмақом ба сифати шӯъбаи мустақил ду қарат дучор мегардад - инҳо "Мустазоди Рок" (мақоми Бузург) ва "Мустазоди Наво" (мақоми Наво, бо иловаи Уфари Мустазоди Наво) мебошанд. Бо мақсади дақиқан муайян намудани роҳҳо ва омилҳои "мустазод сохтан" дар сохтори мақомҳои классикӣ чанд мисол меорем. Нахуст ба сохтори оҳангии порчае аз Мустазоди Рок (мақоми Бузург, шеъри Исо Махдуми Кӯлобӣ) таваҷҷӯҳ менамоем:

Нар- гис ба ча- ман мун - та-зи - ри чаш- ми си - ё- хат,
9 Бих ром ба гул - зор Гул - хо ха ма тан гӯш ни -
17 хо - да ба па - ё - мат, Бин - воз ба гуф- тор

Матн:

*Наргис ба чаман мунтазири чаими сиёҳат,
Бихром ба гулзор,*

*Гулҳо ҳама тан гӯш ниҳода ба паёмат,
Бинвоз ба гуфтор.*

Чуноне ки аён гардид, ин чо Муस्ताзоди Рок дар сохтори таркибии шӯба чойи Талқинчаро ишғол намудааст, вале азбаски матни шеър дар жанри муस्ताзод эҷод шудааст ва услуби ба оҳанги Рок даровардани шеър комилан ба вазни муस्ताзод тобеъ карда шудааст, ин шӯба ҳамчун "Муस्ताзоди Рок" ном гирифтааст.

Бар хилофи сохтори маъмулии гурӯҳи шуъбаҳои дувум (ба монанди Савт, Замзама ва ғ.), ки дар онҳо одатан оҳанги нахустини шуъба дар қисмҳои оянда дар маҷмӯъ тағйир намеёбанд ва танҳо тариқи иваз шудани усул (талқинча, шодибашш, соқинома, уфар) ва матнҳои муносиби ҳамин вазнҳо инкишофи композитсия таъмин карда мешавад, Муस्ताзоди Рок аз дигар шуъбаҳо ба кулӣ фарқ мекунад.

Сараввал бояд қайд намуд, ки оҳанги саршавии Муस्ताзоди Рок бар хилофи ҳамаи анъанаҳои мақомсароӣ бевосита аз пардаҳои баланд оғоз мешавад, ҳол он, ки асосан дар аксари кулли ҳолатҳо ҳаракати оҳанги ин ё он шӯба аз пардаҳои асли (тоника) оғоз карда мешаванд. Аз мисоли боло аён аст, ки ин маврид оҳанг аз пардаи "си" оғоз шуда, танҳо дар охири сатри илова гардида (муस्ताзодшуда) ба пардаи асли бармегардад, яъне ҳолати ноустувории лаҳн танҳо баъд аз иҷрои сатри муस्ताзод ба пардаи "устувор" бармегардад. Ғайр аз ин, тааҷҷубовар аст, ки яке аз "намуд"-ҳои машҳур - "Намуди Уззол", ки дар сохтори шӯбаҳо одатан вазифаи "фуровард"-ро иҷро менамояд, ин чо ба сифати "Дунаср" омадааст.

Таъсири матни шеър, аниқтараш сатри иловагии "муस्ताзод" сарояндаро маҷбур менамояд, ки сохтори

чумлабандии оҳангро фарохтар намуда, ба он чаҳор тактеъ илова созад (8+4). Аз лиҳози хусусияти лаҳнӣ ин чаҳор тактеъи илова гардида аслан такрори порчаи ниҳоии чумлаи асосӣ - огози оҳанг ба шумор меравад. Айнан ҳамин услуби композитсионӣ асноӣ иҷрои сатрҳои оянда ва умуман дар ҳамаи байтҳои минбаъда дида мешавад.

Дар шуъбаи Мустазоди Наво (аз мақоми Наво) низ ҳамин гуна услуби оҳангсозӣ мушоҳида мешавад ва сатрҳои мустазодшуда - "чун моҳ аён шуд" ё худ "дил бурду ниҳон шуд" дақиқан бо оҳанги қаблан садо додаи сатри аввал иҷро карда мешаванд:

9 Он ло - ла-рух аз хай-ма - и кӯҳ-сор ба - ро - мад, Чун

15 моҳ а - ён шуд, Бо кас - ди ман он

22 хай - ра ти гул зор ба - ро - мад, Дил бур-дуни хон

29 шуд, Гул - гу - на ба рух- сор, хи - но

35 бар ка-фи дас - - тоъ, Бо - но ~ зу қа - раш

41 ма, Пе - шо - на ба чин он бу ти мак -

кор ба рё - мад, - Сад фит на ба чон шуд.

Доир ба ин услуби нодир ба оҳанг даровардани шеъри мураккаб гуфтан зарур аст, ки дар доираи васеи услубҳои оҳангсозии мусиқии ҷаҳонӣ ин гуна мисолҳо хеле зиёд дучор мегарданд. Муаллифони таҳқиқоти хеле ҳам пурарзиш доир ба муаммои шаклбандии оҳангҳо ва тариқи шинохти онҳо - Л.Мазел ва В.Цукерман ин услуби наҷиби оҳангсозиро шарҳ дода, ҳамзамон таъкид намудаанд, ки "услуби маъмулии такроран иҷро кардани порчаҳои оҳангӣ эҳсоси ягонагии асарро ба вучуд меорад, яъне такрори оҳанг дар зехни шунаванда дарки онро осонтар месозад."²²⁶

Дар сохтори шеърии Мустазодҳо сатрҳои иловагӣ маъниҳои тоза доранд, яъне мутлақо образ ва ифодаҳои сатри асосиро такрор намекунанд, вале дар мавриди оҳанги Мустазодҳо бояд гуфт, ки ин ҷо ҳатман порчаи охири оҳанги сатри аввал такроран сароида мешавад ё худ гӯё оҳанги мустазод аз сатри аввал ба тариқи иқтибос "дуздида" мешавад. Муаллифони болотар зикр гардида ҳамчунин доир ба ин масъала чунин андеша баён намудаанд: "услуби такрор шудани оҳанг (дар мақомҳо "тарҷеъ" - А.Н.) чандон ба гардиши доираҳои зарбӣ алоқаманд нестанд, балки ин услуб як намуд таносуби симметрии оҳангро ба вучуд меорад (масалан на "а-в-а-в", балки "а-в-в-а").

Дар мисоли Мустазоди Наво мушоҳида намудан мумкин аст, ки порчаи оҳангии "Бихром ба гулзор" айнан нақши ҳамин гуна симметрияро иҷро менамояд.

Дар асоси мушоҳидаҳои боло метавон чунин хулоса баровард, ки услуби шаклбандии оҳанги шӯъбаҳои Мустазод дар силсилаи Шашмақом, қабл аз ҳама, ба унсурҳои ҳунари мусиқӣ таъя менамоянд.

²²⁶ Мазель Л., Цуккерман В. Анализ музыкальных произведений. - М., 1967, стр.397.

Ғазал

Дар силсилаи Шашмақом аз ҳама бештар навъи ғазал мавриди истифода қарор гирифтааст. Дар маҷмӯъ бояд тасаввур намуд, ки ашъори Шашмақом як намуд "симфония"-и пуршукӯҳи маҷмӯи ғазалҳои форсии тоҷикиро дар бар гирифтаанд ва тайи садсолаҳои ташаккули хеш осори аксари қулли шоирони ин ё замонро фарогир гардиданд.

Дар Шашмақом ғазалҳои Рӯдакӣ, Шаҳидӣ Балхӣ, Анварӣ, Низомии Ганҷавӣ, Адиб Собирӣ Тирмизӣ, Саъдӣ, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ, Амир Хусрави Деҳлавӣ, Ҳилолӣ, Бедил, Ҷомӣ, Соиб, Сайидои Насафӣ, Восифӣ, Шоҳин, Ҳоҷӣ Хусайни Кангуртӣ, Қоонӣ, Бадри Чочӣ, Шайдо, Зебуннисо, Саҳбо, Амирӣ, Фурӯғӣ, Мулло Раҷаб Парии Ҳисорӣ, Салмони Соваҷӣ, Фузулӣ, Машраби Намангонӣ, Васлии Самарқандӣ, Мулло Бурҳон Бисмили Кӯлобӣ, Мушфиқӣ, Исо Махдуми Кӯлобӣ ва дигар шоирони асру замонҳои гуногун аз ҷониби муқрибону муғанниён ба оҳанг дароварда шудаанд.

Яқин аст, ки ба силсилаи оҳангҳои Шашмақом - ин шоҳасари мусиқии тоҷикӣ, ворид шудани осори шоирони назми оламшумули ҷаҳонӣ шаҳодати аёни пайвандии назму мусиқӣ дар фарҳанги халқи тоҷик ба шумор меравад. Дар ҳамин маврид алоҳида таъкид намудан зарур аст, ки ба доираи матнҳои Шашмақом 19 адад ғазалҳои Ҳофизӣ Шерозӣ ворид карда шудаанд. Ин мисоли хеле ҳам нодир мебошад, зеро дар ягон падидаҳои дигари мусиқии Ҳирфаии мардумони Хуросону Мовароуннаҳр (масалан, ҳатто дар дастгоҳҳои эронӣ), ин миқдор ғазалҳои Ҳофиз оҳангбандӣ нагардидаанд.

Доир ба хусусиятҳои бадеӣ, доираи образҳову воситаҳои баён ва услуби шаклбандии жанри ғазал таҳқиқоти хеле зиёд анҷом дода шудааст. Адабиётшиносони маъруф (А.Мирзоев,

М.Рейснер ва диг.) таъкид намудаанд, ки пайдоиш ва ташаккули жанри ғазал яке аз муаммоҳои илми адабиётшиносӣ ба шумор меравад. Масалан, М.Рейснер навишта буд, ки "истилоҳи ғазал сараввал барои ифодаи бахши ифтиҳои қасида, ки характери ишқӣ-лирикӣ дорад, истифода мешуд, сониян шеърҳои начандон калонҳаҷми ишқӣ низ ҳамчунин "ғазал" номида шуданд".²²⁷

Яқинан муайян карда шудааст, ки истилоҳи ғазал аз адабиёти арабӣ гирифта шудааст ва дар шеъри арабӣ ҳамчун "тағазул" (аз феъли арабии "ғазала" - васфи ҳусну ҷамоли қардан, дӯст доштан, ишқ варзидан) низ маъмул гардида буд. Адабиётшиноси тоҷик Р.Мусулмонқулов дар чунин ақидааст, ки "ғазал дар заминаи анъанаҳои адабии миллӣ, шеърӣ таронаҳои халқӣ, сурудҳои ишқӣ ташаккул ёфтааст."²²⁸

Доир ба хусусиятҳои композитсионӣ - масалан, дорои "матлаъ" ва "мақтаъ" будан, нисбатан мустақил будани мазмуни байтҳои дохили ғазал, зикри ҳатмии таҳаллуси шоир дар охири асар ва аз ҳама муҳимтараш, оид ба мавзунияти ҳоси мусиқӣ жанри ғазал аксари кулли муҳаққиқони соҳа андешаҳои муфид баён кардаанд.

Шамсиддин Қайси Розӣ дар "Китоб-ал мӯъҷам" доир ба жанри ғазал чунин қайд намудааст, ки "арбоби синоъати мусиқӣ бар ин вазн (яъне ғазал-А.Н.) алҳони шариф сохтаанд ва тариқи (роҳҳои, оҳангҳои - А.Н.) латиф таълиф карда ва одат чунон рафтааст, ки ҳар чи аз он чинс бар абёти тозӣ созанд, онро "қавл" хонанд ва ҳар чи бар муқаттеъоти порсӣ бошад, онро "ғазал" хонанд. Аҳли дониш малҳуноти (оҳангҳои) ин вазнро "тарона" ном карданд ва шеъри мучарради онро "дубайтӣ" хонанд ва барои он, ки

²²⁷ Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси (10-14вв.).- М.- 1989.- С.24.

²²⁸ Мусулмонқулов Р. Ғазал.- ЭАС, ҷ.3.- С.401.

бинои он бар ду байт беш нест, мустаърибан (ба арабӣ) онро "рубой" хонанд, аз баҳри он ки баҳри ҳазаҷ дар ашъори араб "мураббаъ-ул-аҷзо" (ҷузъҳои чаҳоргона) омадааст.²²⁹

Аз навиштаҳои мазкури муаллиф бармеояд, ки навъи ғазал ҳамеша ва ҳатман бо мусиқӣ пайванд будааст ва муғанниён ба ин намуди шеърӣ оҳангҳои зиёде офаридаанд. Қайси Розӣ ин ҷо истилоҳи "роҳ"-ро низ ба маънии оҳанг, мусиқӣ истифода намудааст. Муҳимаш он аст, ки олими бузурги шеършинос ин замон гӯё риштаи таърихии ташаккули ғазалро муқаррар карда таъкид менамояд, ки он сараввал аз тарона, дубайтӣ ва рубой сарчашма гирифтааст.

Андешаҳои Маликушшуаро Баҳор низ дар бораи жанри ғазал ҷолиби қайд аст. Ӯ ҳамчунин ба сарчашмаҳои таърихии пайдоиши ғазал тавачҷӯх намуда ба жанри қадимии шеъри дарӣ - "чома" мурочиат кардааст: "Чома, ки аъроб онро "ғазал" ё "қавлу ғазал" гӯянд, таснифест ошиқона, ашъораш бинобар маъмул дувоздаҳҷиҷой буда, оҳанги он низ вазни нисбатан сабук дошта".²³⁰

Вазни нисбатан сабук (дар муқоиса ба қасидаи арабӣ) пайдо кардани оҳанги ғазал шояд маҳз дар натиҷаи пайвандии он бо намунаҳои шеъри дарӣ - тарона, срот, чакомак ва ғ. ба вучуд омада бошад, зеро чуноне ки болотар дар мавриди ташхиси байту рубоӣҳои халқии тоҷикӣ зикр намуда будем, вазни оҳанги ин намуд ашъор ҳамеша сабук ва фараҳангез буд.

Муаммои ҷӣ гуна бо падидаҳои ашъори халқӣ пайвандӣ пайдо кардани навъи ғазал ҷанбаҳои гуногун дорад. Ҳофизи Шерозӣ дар яке аз ғазалҳои ин муаммороро чунин шарҳ додааст:

²²⁹ Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам.- С.85.

²³⁰ Маликушшуаро Баҳор. Муқаддима бар китоби "Ҳабдаҳ тарона"-и Кӯҳии Кирмонӣ (Иқтибос аз китоби "Ҳофиз ва мусиқӣ".- Техрон.- 1351.- С.167).

*"Ҷӣ роҳ мезанад ин мутриби мақомшинос,
Ки дар миёни ғазал қавли ошно оварад"*

Дар як байт шоир якчанд истилоҳоти мусикиро мохирона истифода кардааст, ки "роҳ задан" (навохтани оҳанг), "мутриби мақомшинос" (яъне навозандае, ки аз асрори мусиқии мақомҳо бохабар аст) аз қабилӣ онҳо мебошад. Ғайр аз ин, Ҳофиз бевосита ба хусусиятҳои сохтори ғазал муроҷиат намуда, дар "миёни ғазал" иҷро кардани "қавл"-ро зикр кардааст. Ё шарҳ додааст, ки ин корро - аниқтараш "қавлро ба ғазал пайванд намудан"-ро маҳз мутриби мақомшинос иҷро кардааст, тавассути "роҳи дигар задан" (яъне оҳанги дигарро ворид намудан).

Пай бурдан душвор нест, ки ин ҷо суҳан аз шарҳи мураккаботи мусиқӣ меравад, ки дар он ду намуди маъруфи шеър мусиқӣ - қавл ва ғазал ба ҳам омехта гардидаанд. Шорехи маъруфи назми классикӣ Судӣ дар ин хусус зикр намудааст, ки "мақсуд аз "ғазал" дар ин байт - шеър бо тараннумот мебошад ва мурод аз "қавл" - нағма бидуни тараннумот аст, ки ба хонандаи он "қаввол" гӯянд."²³¹

Муҳаққиқони дигар низ (масалан, И.Стеблева) дар чунин ақидаанд, ки яке аз хусусиятҳои хоси шаклбандии ғазал - қолаби махсуси мантиқии он ба шумор меравад, ки ду ҷониби рамзӣ, ё худ ду марказро - "ман" (шоир) ва "ту" (маҳбуба) фаро мегирад. Дар ҷараёни инкишофи маънӣ ин ду ҷониб гӯё ба ҳам ба муколама медароянд. Аз ин ҷост, ки ғазал ҳамчун пурғановаттарин шаклҳои санъати назми классикӣ, намунаи олии таносуби шаклу мазмун ва образнокӣ ба шумор меравад. Қайси Розӣ илова намудааст, ки ғазал, қавл аз ҳама, тасвири ҷамоли маҳбуба ва ҳолати

²³¹ Ниг.: Шарҳи Судӣ бар Ҳофиз (тарҷимаи хонум Исмаи Сатторзода, дар 4 ҷилд).- Техрон.- 1347 (Иқтибос аз китоби "Ҳофиз ва мусиқӣ".- Техрон.- 1351.- С.169.).

бечорагии ошиқро ифодаи мекунад.²³² Ин намуд "тазод" (дар мусиқӣ онро -"контраст" меноманд) дар чараёни оҳангбандӣ низ таъсири бевосита пайдо намудааст.

Маълум аст, дар аксари кулли намунаҳои ғазали классикӣ шоир (муаллиф) ба ҷониби маҳбубааш (мухотабаш) бо нидои "ту" (васли ту, зулфи ту, ҷамоли ту, рӯи ту, қомати ту, холи ту ва ғ.) мурочиат мекунад, аммо дар айни замон симои шахсии худаширо гӯё пайваста пинҳон медорад (яъне "ман"-ро хеле кам истифода мебарад).

Қатъи назар аз ин баъзан намунаҳои дучор мешаванд, ки дар онҳо ҳамаи муаллиф низ баробар тасвир карда шудааст. Масалан дар шеъри зерини муаллифаш номаълум (а.17) ин услуб чунин мушоҳида карда мешавад:

*Бар ман касе нагзида ту,
Бар ту касе нагзида ман.*

*Эй мисли ман пур дида ту,
Эй мисли ту кам дида ман.*

Айнан ҳамин гуна ҳолатро дар яке аз ғазалҳои Амир Хусрави Деҳлавӣ мебинем:

*Ман ту шудам, ту ҷон шудӣ, ман ҷон шудам,
ту тан шудӣ.
То кас нагӯяд баъд аз ин, ман дигарам, ту дигарӣ.*

Ин гуна мисолҳоро мо барои он иқтибос овардем, ки чунин шакли муколамаи мушаххас дар композитсияи оҳангҳои Шашмақом низ таъсири худро ворид намудааст. Ҷонибҳои "ман" ва "ту", ки дар семантикаи ғазалҳо бо ҳам муколамадоранд, дар услуби оҳангсозӣ низ айнан бо ҳамин

²³² Ал-мӯъҷам..., С.306.

минвол бо ҳам "сӯҳбат", аниқтараш бо ҳам "саволу ҷавоб" мекунад. Масалан дар боби "Шодибахши Замзамаи Бузург" (мақоми Бузург, шеъри Тачаллӣ) матни зерин иҷро шудааст:

*Бар ман назар барбаства ту, чашим аз ҷаҳон пӯшида ман.
Бо дигарон биниаста ту, дар гирди ту гардида ман.*

Аз маънии байтҳо аён аст, ки дар дохили ҳар яке аз онҳо ҳаракати маълуми маъшуқа (масалан ба ошиқ "назар накардан"- ӯ) ҳатман ҳолати ҷавобии ошиқро ба миён меорад (чашм аз ҷаҳон пӯшиданаш). Яъне қаблан дар сохтори ғазал шакли муколама, иштироки ду ҷониб муайян карда шудааст. Дар мусиқии боби "Шодибахши Замзамаи Бузург" тавассути ба ҳам муҳолиф гузоштани алҳони рӯи пардаҳои ноустувор ва ҷавобан баргаштани оҳанг рӯи пардаҳои устувор айнан ҳамин тасвири муколамаи ҳарду ҷониб таҷассум карда шудаанд:

Ба ман на-зар бар бас- та ту, Чашм аз ча- хон пӯ - ши- да ман,
5 Боди- га- рон гар - ди- да ту, Бар гир- ди ту гар- ди- да ман.
9 Ман шам- ба- му ту шӯъ- ла- й Манхо- ра- му ту о - та- шӣ
13 Ёра, Аз сӯ- зи- шам но - ли - да ту,
16 В- аз шӯ- ри - шат ко - хи - - да ман

Дар хусуси ҳамин гуна сифатҳои аҷиби композитсияи ғазал И.Брагинский зикр намудааст, ки "айнан дар ягонагии шаклу мазмуни ғазал услуби хоси эстетикаи Ҳофиз - гуногунрангӣ дар чаҳорҷӯбаи яклухт мушоҳида карда мешавад".²³³

Вале бояд иқрор шуд, ки ҳамин гуна гуногунрангӣ маҳз тавассути истифода аз унсурҳои оҳангсозӣ (масалан, ба ҳам зидгузории пардаҳои мақом) таҷассуми комили бадеӣ пайдо мекунад.

Агар мо баҳши Даромади Чоргоҳро бо сархати мақоми Дугоҳ муқоиса намоем, дарҳол маълум мешавад, ки асоси лаҳнии ин ҳарду шӯбаҳо қаторовози мақоми Дугоҳ ташкил кардааст (паи ҳам омадани ду «танинӣ»²³⁴, яъне ду секундаи бузург). Чоргоҳ аз ҷиҳати сохтори лаҳн марбути мақоми Дугоҳ мебошад ва сабаби ба ҷилди Шашмақом (чоппи Маскав) ворид нагардиданаш низ дар ҳамон аст, ки оҳанги мазкур айнан мисли «Ушшоқи Самарқанд» ё худ силсилаи зиёди Баётҳо ва Ушшоқҳо маҳз дар мавзеи Хучанд ҳамчун шӯбаҳои алоҳида маъмул будааст.²³⁵ Пайвандии ашъори Камол бо мусиқӣ ҳамчунин дар истифодаи истилоҳу рамзҳои мусиқӣ аён мегардад:

*Ба мутриб шаб ҷӣ хуш мегуфт чангаи,
Хуш он май, к-аз лаби соқист рангаи.
Чу соғар рафта буд аз дасти мутриб,
Ба сад тасниф овардам ба чангаи.*

²³³²³³ Брагинский И.С. Иранское литературное наследие.- М., 1984, стр.256.

²³⁴ «танинӣ» - дар аксари кулли рисолаҳои қадимии мусиқӣ фосилаи секундаи калонро (масалан, аз до то ре) чунин ном мекарданд.

²³⁵ Нашри панҷилдаи Шашмақом (солҳои 1950-1967) асосан мероси мактаби мусиқии Бухороро дарбар гирифтааст, гарчанде дар он замон аллакай осори мақомҳои хучандӣ - Содирхон, Максудҷон Болтаев, Маъруфхӯҷа Баҳодуров мавриди омӯзиш қарор гирифта буданд.

Ибораҳои «чанги мутриб» (сози мусиқӣ дар дасти навозанда), «ба тасниф овардан» (тасниф – эҷод кардан, навохтан, ё худ номи яке аз бахшҳои созии Шашмақом), «чанги сухангӯ», «овози барешим» (садои торҳои чанг), ки дар ғазалҳои Камол хеле зиёд дучор мегарданд, далели он шуда метавонанд, ки шоир бештар ба ҳамин сози мусиқӣ – чанг тавачҷӯх доштааст (мисли он, ки Мавлоно Балхӣ ба сози най). Якчанд ғазалҳои маъруфи Камоли Хучандӣ баъдан, дар асри 20 ба репертуари сарояндагони маъруфи хучандӣ Маъруфхӯча Баҳодуров ва Боймуҳаммад Ниёзов ворид шудаанд.

Доир ба хислатҳои семантикии жанри ғазал ва тавассути оҳанг таҷассум кардани онҳо мисоли дигареро пешниҳод менамоем, ки дар он ҳамчунин муколамаи ҷонибҳо дар мусиқӣ хеле рӯшан акс ёфтаанд. Дар "Сарахбор"-и мақоми Бузург ғазали зерини шоир Анварӣ истифода шудааст:

*Эй аз камоли ҳусни ту шавқе дар офтоб,
Мӯят кашида доираи шаб дар офтоб.*

Маълум аст, ки бевосита дар байти нахустин - яъне матлаъи ғазал шоир услуби махсуси ба ҳам "зидгузорӣ"-ро истифода намуда, образҳои "ҳусн - офтоб" ва "мӯй - шаб"-ро ба ҳамдигар ташбеҳ медиҳад. Яъне ҳусни равшан ва пурчилои маъшуқа, мӯи сиёҳи тира, нури офтоби дурахшон ва торикии сиёҳи шаб тазоди ҳамдигар мегарданд. Дар оҳанги Сарахбори Бузург айнан ҳамин гуна ба ҳам зидгузории образҳо бо тариқи ҷилваии алҳон чунин тасвир карда шудаанд:

Эй аз ка-мо-ли хус-ни ту шав-ке дар оф-тоб Му
 9 ят ка-ши-да до-и-ра-и шаб бар оф-тоб О -
 18 чо-нам, о - О -
 28 о - о - о -
 35

Инкишофи оҳанг дар сатҳи байтҳои минбаъда (Миёнхат, Дунаسر, Авҷ ва ғ.) нишон медиҳад, ки пайвандии образи маъниҳо миёни байтҳои мухталиф (матлаъ-миёнхат-шохбайт-мақтаъ) дар мусиқӣ тавассути истифодаи зинаҳои болотари мақоми мазкур ва тадриҷан ба "шиддат" овардани драматургияи оҳанг таҷассум карда шудааст. Хамин тариқ, дар Сарахбор ҳамаи байтҳои гуё нисбатан мустақили ғазал ба ҳам пайвандии маънавӣ пайдо мекунанд, аниқтараш пайвандии "ниҳонии" онҳо тавассути оҳанг ошкор мегардад.

Бо мақсади шарҳи бештари масъалаи ҷи гуна таъсир расонидани композитсияи ғазал ба сохтори оҳангҳои Шашмақом, ба ҷойгоҳи композитсионии ду байти асосии он - Матлаъ ва Мақтаъ муроҷиат мекунем. Ёдовар мешавем, ки дар сохтори ғазал танҳо Матлаъ байтест, ки ҳар ду мисраи он ҳамкофия мебошанд (а-а). Тавре ки Муҳаммад Родуёӣ зикр намудааст, муаллифони ғазал бояд хеле кӯшиш

намоянд, ки оғози ғазал аз лиҳози маъниву ҳусни калом ба хубӣ оро дода шуда бошанд.²³⁶

Шамсиддин Қайси Розӣ ва як идда муҳаққиқони дигар низ доир ба ин мавзӯ чунин арз намудаанд, ки бояд дар байти Матлаъ оид ба маънии асосии ғазал як навъ вокуниш баён карда шавад. Айнан ҳамин гуна назар доир ба Мақтаъ низ мавҷуд аст, вале ин ҷо тақозо мешавад, ки дар мақтаъ хулосаи мавзӯи ғазал оварда шавад.

Дар мусиқии Шашмақом ин гуна хислатҳои композитсионии жанри ғазал мутаносибан тариқи истифодаи оҳангу нолаҳои махсус ифодаи тозаи бадеӣ пайдо намудаанд.

Бори дигар аз суҳанҳои Е.Э.Бертелс ёдовар мешавем, ки чунин гуфта буд: "«дар асл шакли пешинаи ғазал эҳсоси хотимадихиро фарогир набуд, доим тақозои идома доданро пеш меовард ва минбаъд маҳз хусусиятҳои фурудошти оҳанги мусиқӣ ин ноқисиро аз миён бардоштааст»."²³⁷

Маҳз ба ҳамин хотир аксари кулли муҳаққиқони навъи ғазал дар чунин ақидаанд, ки Матлаъ ва Мақтаъ (байтҳои оғоз ва анҷоми ғазал) бояд ҳамчун воҳидҳои мустақили ин шакли шеърӣ эътироф карда шаванд. Насириддини Тӯсӣ дар рисолаи "Асос-ул-иктибос" шарҳи ин акидаро хеле муфассал зикр намуда, бахшҳои асосии "Хитоба"-ро мисол меорад: садр, иқтисос, тасдир ва хотима. Тӯсӣ ин хусусияти жанри Хитобаро бо шеър муқоиса менамояд ва дар сохтори шеър низ айнан ҳамин гуна бахшҳоро таъкид месозад, яъне - матлаъ, ташбиб, таҳаммус, дуо ва мақтаъ.²³⁸

Ин гуна мисолҳоро аз боби композитсияи ғазал ёдовар шуда, ҳатман бояд зикр намуд, ки дар фанни мусиқӣ, аз

²³⁶ Муҳаммад Родуёӣ. Тарҷимон-ул-балоға.- Техрон.- 1339.- С.37.

²³⁷ Бертельс Е.Э. Персидская поэзия в Бухаре X в. «Труды Ин-та востоковедения», вып. 10. М.-Л., 1935, сах.30.

²³⁸ Тӯсӣ Насируддин. Асос-ул-иктибос.- Техрон.- 1336.- С.599.

чумла дар сохтори оҳангҳои Шашмақом, айнан ҳамин гуна услуби шаклбандӣ дучор мегардад. Муғанниён - устодони ин касб бахши ифтихоии оҳангро "даромад" (дар ғазал - матлаъ) ва хатти ниҳоии онро "фурувард" (дар ғазал - мақтаъ) номидаанд ва ҳамчунин муайян гардидааст, ки байти матлаъ ҳамеша бо оҳанги "даромад" иҷро карда мешавад, байти мақтаъ бо оҳанги "фурувард".

Дар шӯъбаи "Самандарии Дуғоҳ" (аз мақоми Дуғоҳ) як намуд ҳолати нодири таносуби на танҳо вазн, балки шаклбандии шеър оҳанг мушоҳида карда мешавад. Дар ин ҷо се мисраъи аввали шеър, ки ба ҳам қофиябандӣ гардидаанд (ба тарзи а-а-а) ва ҳолати ноустувор доранд, танҳо дар мисраъи чаҳорум хулосаи маънӣ баён карда мешавад:

*Ду ҷашмат масту махмур аст,
 Ду рухсорат нур аз нур аст,
 Қадат чун сими танбур аст,
 Ту садбарги кадом боғӣ.*

Яъне аз услуби шаклбандии шеър аён аст, ки мисраъи чаҳорум мисли "фурувард" (чамъбаст) омадааст. Агар ба тарзи шаклбандии оҳанг тавачҷӯҳ намоем, мебинем, ки айнан ҳамин гуна ҳолати ноустувории оҳанги се мисраъи аввал танҳо дар мисраъи чаҳорум ба пардаи аслий (тоника, моя) бармегардад ва оҳанг гӯё "устувор" мегардад.

8 Ду ҷаш - мат мас-ту мах - мур аст, Ду рух - со- ратпураз

13 нур аст, Қа- дат чун си - ми тан - бур аст,

Ту сад - бар - ги ка - дом бо - гӣ

Яъне муқаррар аст, ки ин ду воҳидҳои композитсионии ғазал ва оҳанги мусиқӣ миёни ҳамдигар пайвандии махсус доранд. Аз ин лиҳоз ба чунин хулосаҳо омадан мумкин аст:

1. Истилоҳи "даромад" (ҳамчун ифодакунандаи баҳши ифтитоҳии оҳанг) ва ҳамчунин "фурувард" (интиҳои оҳанг) аслан хеле қадимтар аз замони пайдоиши ғазал маълум буданд (истилоҳи "фурудошт"-ро аз рисолаи Ибни Хурдодбех ба ёд меорем). Яъне ин падидаҳои композитсияи мусиқӣ баъдан ҳамчун қолаби шаклбандӣ барои ғазал хидмат намудаанд.

2. Дар сохтори мусиқии классикии мардумони Мовароуннаҳру Хуросон (масалан, дар дастгоҳҳои эронӣ) ҳамеша дар оғози силсила якчанд "даромад"-ҳо паси ҳам иҷро карда мешаванд, вале ҳамаи онҳо, чи тавре ки Муҳаммад Рашшод зикр намудааст, аз доираи пардаи асосӣ ("моя"-и мақоми мазкур) берун намебароянд.²³⁹

3. Дар композитсияи силсилаҳои мусиқии классикии арабӣ (масалан, нӯбаҳои алҷазоирӣ) ин намуд боби оғози оҳанг "духул" (ар. - даромад) ном дорад ва ин ҷо низ "духул" танҳо дар доираи пардаҳои асосии оҳанг иҷро карда мешавад.

4. Муаллифи "Китоб-ул-адвор" Сафиуддини Урмавӣ (а.13) овардааст, ки "фурувард" маъмулан қисми охири силсилаи нӯбаҳо ба шумор меравад (Қавл-Ғазал-Тарона-Фурудошт). Маълум мегардад, ки дар ҷараёни ташаккули ҳамин силсилаҳо "фурувард" ба сифати қисми анҷомбахши онҳо истифода карда мешудааст.

5. Аз лиҳози пардабандӣ боби "фурувард", чи дар силсилаҳои мусиқии классикӣ ва чи дар сохтори таронаҳои мардумӣ, ҳамеша дар рӯи зинаҳои аввали мақом (қаторовоз) иҷро карда мешавад ва дар нисбати боби аввали оҳанг

²³⁹ Муҳаммад Рашшод. Фалсафа аз оғози таърих, ҷ.5 - Техрон 2521 (шоҳаншоҳӣ), саҳ. 195.

(рубой, куплет) поинтар қарор гирифтааст. Яъне метавон муайян намуд, ки оҳанги "фуровард" баъдан миёни бобҳои "болоӣ" (ичроӣ куплет) вазифаи "нақарот"-ро иҷро мекунад. Ин ҳолатро дар мисоли порчае аз таронаи машҳур ва хеле қадимии халқии тоҷикӣ "Биё як" мушоҳида намудан мумкин аст:

Би-ё се, би-ё се би-ё се-бу а-но-рам, Би-ё се, би-ё

7 се, би-ё се-бу а-но-рам, Би-ё чор, би-ё чор би-ё чо-ра на-до

13 рам, Би-ё чор би-ё чор би-ё чо-рана-до-рам. Вак-ти-гу-ли сав

19 сан, ла-бо-та би-бу-сам о-о

22 Вак-ти-гу сав - сан ла-бо-та би-бу - сам

Дар мавриди таносуби лаҳнии Фурувард ва банди асосӣ (куплет) маълум мегардад, ки ин чо як намуд муколама миёни пардаҳои "устувор" ва "ноустувор" баргузор мегардад. Ба таври дигар гӯем, худи таносуби хеле равшани доираи пардаҳои "поин" ва "боло" айнан ҳамин ҳислати композитсионии асарро ифода кардаанд.

Ин намуд параллелизми тасвирҳо дар мазмуни байтҳои мардумӣ хеле зиёд дучор мегарданд ва ин нишон медиҳад, ки чунин услуби тазоди образҳои бадеӣ (дар байтҳо) ва пардаҳои мусиқӣ (дар оҳанг) яке аз омилҳои пурқудрати

эҷодӣ ба шумор меравад. Дар байтҳои мардумӣ ин услуб
чунин акс ёфтааст:

*Кафтар шавамо, боғу чаманро бинамо,
Оҳу шавамо, кӯҳи баландро бинамо.*

Байти дигар:

*Духтар, духтаре рӯта машуй дар лаби ҷӯ(й),
Ту беҳабарӣ, додот туро додаст ба шӯ(й).*

Аснои сароидан ин гуна байтҳо бадоҳатан дар шакли ба
ҳам пайванд - яке дар пардаҳои боло (мисли як намуд "авҷ")
ва дуввӯмӣ поинтар дар шакли "фуровард" иҷро карда
мешавад:²⁴⁰

Эй аг-ба шу-нав, ки мо ку-нун о-зо - дем, Роҳ-ҳои ту-ро
ба бар-фу бо-рон до - дем. Эй ё-ри а-зиз, аз ха-ма бо - ло бо- шӣ,
О,я Чун бай-ра-ки дас - ти кам-са-мо - ло бо - шӣ. О,я

²⁴⁰ Ин ду байт маҳсули эҷодиёти мардумӣ дар нимаҳои дувуми қарни бистум
ба шумор меравад, зеро дар мазмуни онҳо оҳангҳои нави замонавӣ -
таҷассуми бунёди роҳҳои нав мушоҳида мешаванд. Ин ҳолат бори дигар
исбот мекунад, ки байтҳои нави ҳар замон ба оҳанги маълуму маъруф
"қарин" мешудаанд.

Маълум гардид, ки ташаккули услуби композитсионии "матлаъ-мақтаъ" ҳамчун Даромад ва Фуруварди ғазал зери таъсири қолабҳои оҳангии таронаҳои мардумӣ (Байт-Фурувард) ривоч ёфтааст.

Дар мавриди таҷрибаи он, ки дар шӯъбаҳои Шашмақом аз ҷониби устодони ин ё он замон ғазалҳои гуногун истифода карда мешаванд, бояд зикр кард, ки иваз намудани ғазал, яъне дар мавриди ба ҷойи ғазали пешина ғазали навро интихоб намудани устоди мақомхон ҳатман зарурати он пеш меояд, ки ба хусусиятҳои мизонӣ ва иқоъии (ритми) оҳанг андаке тағйирот ворид карда шавад. Пас бояд иқрор шуд, ки шакли ниҳонии оҳанги Сарахбор ва дигар шӯъбаҳои овозӣ низ дар ниҳояти амал маҳз аз нозуқиҳои вазни шеър вобастагӣ пайдо мекунанд.

Яке аз анъанаҳои наҷиби бадеӣ, ки дар назми форсии тоҷикӣ хеле васеъ истифода мешаванд, ин услуби "назиранависӣ" ба шумор меравад. Тибқи ин анъана муаллифи назира то ҳадди имкон кӯшиш ба харҷ медиҳад, ки тасвирҳои бадеӣ, вазну қофия ва дигар унсурҳои ғазали барои назира интихоб карда шуда нигоҳ дошта шавад.

Дар саҳифаҳои девонҳои бузурги мухлисон ва пайравони эҷодиёти Ҳофизу Саъдӣ, Бедил даҳҳо намунаи назираҳоро пайдо кардан мумкин аст, ки дар онҳо аксари кулли сифатҳои шаклбандӣ, вазни арӯз, тасвирҳои бадеӣ комилан маҳфуз дошта шудаанд.

Ин намуди пайравии эҷодӣ, яъне назиранависӣ услуби нав - аз ғазали шоири дигар иқтибос оварданро ба миён овард, ки онро "тазмин" номиданд. Пайдост, ки дар сохтори оҳангҳои Шашмақом "назира"-ҳо ҳатман ба ҷойи ғазали аввала хеле ҳам ба осонӣ вориди қолаби оҳанг мегардиданд. Барои мисол ба яке аз шӯъбаҳои машҳури Шашмақом "Шодиёнаи Савти Калон" аз мақоми Дуғоҳ муроҷиат мекунем. Дар рӯзгори мо ин шӯъба одатан бар матни ғазали

шоири маъруфи асри 17 Мирзо Муҳаммад Соиб ичро карда мешавад, ки матлаъаш чунин аст:

*То зи рӯи оташини ӯ ниқоб афтодааст,
Раъшаи гайрат ба ҷони офтоб афтодааст.*

Оҳангаш чунин аст:

5
То зи рӯ - и о - та - ши - ни ӯ ни - коб аф - то - да - аст,
9
То зи рӯ - и о - та - ши - ни ӯ ни - коб аф - то - да - аст,
13
Раъ - ша - и гай - рат ба чо - ни оф - тоб аф - то - да - аст.
Раъ - ша - и гай - рат ба чо - ни оф - тоб аф - то - да - аст.

Маълум аст, ки ғазали мазкур дар вазни "рамали мусаммани маҳзуф" (фоилотун-фоилотун-фоилотун-фоилун) эҷод шудааст ва дар доираи ин вазн садҳо ғазалхоро интиҳоб намудан мумкин аст. Ин ҷо саволе ба миён меояд, ки пас қабл аз замони эҷод карда шудани ғазали болотар зикр шудаи Соиб ин оҳанг, яъне "Шодиёнаи Савти Калон" бо кадом матн иҷро карда мешуд? Албатта метавон тахмин намуд, ки устодони мақомхон аз зумраи дахҳо ғазалҳои баҳри "рамали мусаммани маҳзуф" якеашро барои сурудан интиҳоб карда метавонистанд.

Аммо ин ҷо муаммосе пеш меояд, ки он бевосита ба муносибати устодони мақомхон ба жанри ғазал алоқамандӣ дорад. Аслан ғазалҳои (баъзан "ғазалронӣ" низ мегӯянд) ӯ

худ ғазалҳоро ба оҳанг дароварда ичро намудан, ҳамеша яке аз воситаҳои асосии тарғиби шеър ба шумор мерафт. Азбаски мусиқии шуъбаҳои Шашмақом қомилан тариқи услуби шифоҳӣ роиҷ буданд, алҳол муайян намудани он, ки сараввал "Шодиёнаи Савт Калон" бо матни қадом ғазал ичро мекарданд, қори хеле душвор аст.

Масалан, барои услуби эҷодии Соиб хос аст, ки ӯ дар муносибат ба ашъори Ҳофизу Саъдӣ на танҳо ба шаклу мазмуни онҳо пайравӣ менамуд, балки дар ҳар падидаи нави эъҷози ғазалнависи хеш як қанбаи тозаи лирикӣ, ё худ ягон намуд воситаи нави бадеиро ихтироъ менамуд. Барои мисол ба ғазали зерини Соиб мурочиат мекунем:

*Ҷон ба танг омад зи қулфат, гамгусоронро чӣ шуд?
Дил ба ҷон омад зи ваҳшат, дилишкоронро чӣ шуд?*

Шубҳае нест, ки ғазали мазкур ҳамчун назира ба ғазали маъруфи Ҳофизу Шерозӣ навишта шудааст:

*Ёрӣ андар қас намебинем, ёронро чӣ шуд?
Дӯстӣ қай охир омад, дӯстдоронро чӣ шуд?*

Ғайр аз ин, ғазали дар шуъбаи "Шодиёнаи Савти Калон" ичро гардидаи Соибро метавон ҳамчун назира ба ғазали шоири асри 14 Салмони Соваҷӣ муқаррар намуд. Ин ғазалҳоро муқоиса мекунем:

Соиб:

*То зи рӯи отабини ӯ ниқоб афтодааст,
Раъшаи гайрат ба ҷони офтоб афтодааст.*

Салмони Соваҷӣ:

*То зи роҳи талъатат тарфи ниқоб афтодааст,
Ларза аз акси рухат бар офтоб афтодааст.*

Нахуст бояд ёдовар гардид, ки миёни замони эҷоди ин ду ғазал якчанд садсола мурур кардааст ва албатта метавон тасаввур кард, ки дар ин давра дар олами назм, кашфи образҳои нави бадеӣ ва услуби эҷодӣ шоирон чӣ қадар таҳаввулоте ба миён омадаанд. Вале, чи тавре ки мебинем, Соиб дар назираи худ гӯё қасдан ҳамаи унсурҳои баёнро (вазни комилан баробар, радифи хос, ва ғ.) риоя намудааст. Ба замми ин, Соиб услуби махсуси пайдархам омадани рукнхоро низ маҳфуз доштааст, ки ин ҳолат дар мавриди оҳангбандӣ моҳияти хосро соҳиб мегардад.

5

То зи мо-хи тал-ба-таг тар - фи ча - ман аф - то - да - аст,

Лар - за аз ак - си ру-ҳаг бар оф - тоб аф - то - да - аст.

Аз ҳамин рӯ метавон гуфт, ки дар асри 14 шуъбаи "Шодиёнаи Савти Калон"-ро устодони мақомхон метавонистанд айнан бар матни ғазали Салмони Соваҷӣ низ иҷро намоянд. Шояд он замон ин оҳанг воридаи силсилаи мақомҳо нагардида буд, вале яқин аст, ки услуби шаклбандии ғазал айнан ҳамин гуна тарзи оҳангсозиро тақозо менамуд.

Ин ҷо ҳулосае пеш меояд, ки иддаи зиёди ғазалҳое, ки дар тазмини ҳамдигар сохта шудаанд, инчунин вазни ягона ва пайвандии образу тасвирҳо доранд, аз ҷониби хунармандон маъмулан бо як оҳанги муқаррари мусиқӣ иҷро мешуданд. Масалан, маълум аст, ки аксари кулли ғазалҳои шоирони тоҷику форс (баъдан, дар асрҳои 15-16 ҳамчунин осори шоирони туркзабон) дар баҳрҳои маъруфи ҳазач ва рамал эҷод шудаанд.

Дар мусиқии Шашмақом истифодаи ин намунаҳои нодири назми классикӣ бо қонуниятҳои махсус фаро гирифта

шудаанд ва тибқи риояи суннатҳои Шашмақом ғазалҳои баҳри ҳазаҷ ва баҳри рамал бештар дар шуъбаҳои Сарахбор, Наср, Талқин ба оҳанг дароварда шудаанд.

Ҳамзамон ҷолиби зикр аст, ки дар шуъбаҳои дигар ба монанди Соқинома, Муस्ताзод, ё худ дар баҳши таронахониҳои Шашмақом ҳамеша ашъоре суруда мешуданд, ки айнан дар заминаи ҳамин навъҳо - яъне Муस्ताзод, Тарона, Соқинома сохта шудаанд. Яъне пайдост, ки номи шуъбаҳои зикр шудаи мақомҳо бевосита аз унвони навъҳои ҳамноми назм гирифта шудаанд. Бори дигар исбот мегардад, ки композитсияи мақомҳо бо системаи навъҳои назми классикӣ (ғазал, соқинома, муस्ताзод, мухаммас, тарҷеъбанд) ва ҳамчунин бо шаклҳои назми халқӣ (тарона, байт, рубой, қитъа) алоқамандии зич доранд.

Мухаммас

Навъи шеърии Мухаммас дар таркиби оҳангҳои Шашмақом нисбат ба дигар анвои шеър камтар истифода шудааст. Дар нашри панҷилдаи Шашмақом (с.1950-1967) устодон Б.Файзуллоев, Ф.Шаҳобов ва Ш.Соҳибов ҳамагӣ чаҳор мухаммасро сабт намудаанд, ки инҳо "Мухаммаси Ҳаё бар ғазали Нозим" (дар оҳанги Савти Сарвиноз аз мақоми Бузург), "Мухаммаси Хокии Кӯхистонӣ бар ғазали Ҷомӣ" (дар оҳанги Уфари Савти Сарвиноз аз мақоми Бузург), "Мухаммаси Мулҳам бар ғазали Рафеъ" (дар оҳанги Талқинчаи Муस्ताзоди Наво аз мақоми Наво) ва "Мухаммаси Сипандӣ бар ғазали Шавкат" (дар оҳанги Бебокча) ба шумор мераванд.

Аз ин шумораи мухаммасҳо якешон дар шуъбаи Муस्ताзоди Наво ҳамчун матни "талқинча"-и он оварда шудааст, ки "Талқинчаи Муस्ताзоди Наво" ном дорад. Чуноне ки маълум аст, дар шуъбаи Муस्ताзод маъмулан танҳо қисми аввал бо навъи шеърии муस्ताзод алоқамандӣ

дорад, қисмҳои дигар бештар бо матни ғазал ва мухаммасҳо иҷро мешаванд.

Доир ба хусусиятҳои ҷойгоҳи навъи мухаммас дар таркиби Шашмақом бояд илова намуд, ки аксари кулли мутахассисон - бештар сарояндагони номӣ ҷонибдори он ақидаанд, ки одатан бояд ҳамаи Савтҳо бо матни мухаммас сароида шаванд.²⁴¹ Ин ақидаро ҳамчунин навозандаи маъруфи Шашмақом Арӣ Бобохонов низ тарафдорӣ намудааст.²⁴² Аммо, чуноне ки маълум мешавад, мухаммасҳои ва ҳамчунин анъанаҳои ба алоҳидагӣ савтҳои (шояд маҳз дар доираи ҳамин гуна савтҳои навъи мухаммас бештар истифода мешуд) дар давраҳои охир тадричан ба фаромӯшӣ рафтанд.

Бо вучуди ин, навъи мухаммаса, ки дар шуъбаи "Савти Сарвиноз" иҷро карда мешавад, намунаи хеле ҳам олий ва нишондиҳандаи хусусиятҳои пайвандии навъи мухаммас бо оҳангҳои Шашмақом ба шумор меравад. Барои мисол порчаеро аз ин шуъба пешниҳод менамоем:

А, Чудардил ор - зӯ - и сӯх-ба-ти ши-рин-ка-
лом о - мад,а Зи но - ми ў за-бон - ро лаз-за-
ти шак карба ком о - мад-е

²⁴¹ Масалан, устодон М.Баходуров, Ҷ.Набиев низ ҷонибдори ҳамин ақида мебошанд.

²⁴² Ниг.: Ангелика Юнг. Шашмақом из Бухары (переданный от древних мастеров и записанный Ари Бабахановым).-Веймар.- 2010.- С.9.

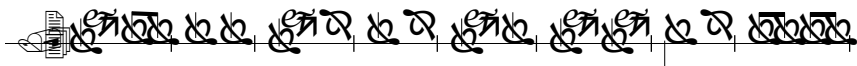

Маълум аст, ки ҳар як банди шеъри мухаммас аз панҷ мисраъ иборат мебошад ва ин ҳолат таснифи композитсияи хоси оҳангро тақозо мекунад. Дар ҳуди ҳамин шуъбаи мақоми Бузург жанри мухаммас ҳамчун матни Уфр иҷро карда шудааст ва ин ҷо низ иловаи мисраъи панҷӯм ба андозаи назаррас қолаби оҳангро тағйир додааст.

Дар мақоми Наво жанри мухаммас дар шуъбаи "Мустаноди Наво" оварда шудааст, вале на дар оғоз (зеро ки он ҷо ҳатман бояд жанри Мустанод қарор гирад), балки дар қисми "Талқинҷаи Мустаноди Наво" (мизони тақтеъи 3/4+3/8):

Гуф-гӣ ба мо ки он гу-ли рух-сор но - зукаст,
Саp то ба по - й нах - ли ка ди ёр но - зукаст.

Дар мавриди мухаммас бояд ёдовар гардид, ки дар шуъбаи созии Шашмақом бахшҳои зиёд айнан чунин унвонро соҳиб гардидаанд, ки ба инҳо "Мухаммаси Ушшоқ" (дар мақоми Рост), "Мухаммаси Насруллоӣ" (дар мақоми Бузург), "Мухаммаси Баёт" (дар мақоми Наво), "Мухаммаси Чоргоҳ" (дар мақоми Дугоҳ) ва дигарон (ҳамагӣ 16 номгӯи мухаммасҳои соӣ) мисол шуда метавонанд. Умумияти асосии ин шӯъбаҳои соӣ дар онанд, ки ҳамаи онҳо бо истифодаи усули махсуси доира, ки "усули мухаммас" ном дорад иҷро карда мешаванд.

Чуноне ки аз мисолҳои боло бармеояд, ҳамаи мухаммасҳои дар Шашмақом истифода карда шуда, аз навъи "мухаммаси тазминшуда" (яъне мухаммасҳое, ки ҳамчун тазмин бар ғазалҳои шоирон гуфта шудаанд) ба шумор мераванд.

Тарона

Пайвандии мусиқии Шашмақом бо назми мардумӣ махсусан бо навъи Тарона қобили зикр мебошад. Дар бобҳои аввал андаке доир ба ин масъала баҳс намуда будем. Ҳоло бори дигар бояд ёдовар гардид, ки жанри тарона дар доираи хеле ҳам фарохи эҷодиёти мардумӣ, инчунин дар осори классикони назми форсии тоҷикӣ нақши хеле бузург дорад. Таронахонӣ (дар қадим - сурудани "троник"-ҳо) дар давраи тоисломӣ дар байни мардум роиҷ будааст ва бесабаб нест, ки асосгузори назми классикии тоҷику форс устод Абӯабдуллоҳ Рӯдакӣ ин навъи маъмули эҷодиёти мардумиро бо маҳорати хеле воло вориди доираи намудҳои назми классикӣ намудааст.

Муҳаққиқони таърихи назми тоҷикӣ барҳақ Рӯдакиро ба сифати созандаи навъи тарона эътироф намуда, зикр кардаанд, ки "тарона -сароидани рубоӣ бошад, возеъи он устод Рӯдакӣ аст, ки аз шоирони мутақаддим буда."²⁴³

²⁴³ Ниг.: Вочид Алихон. Матлаъ-ул-улум ва мачмаъ-ул-фунун (нусхаи № 2741 дар ҳазинаи Китобхонаи миллии Тоҷикистон).- С.213.

Шамсиддин Қайси Розӣ яке аз чунин намунаҳои осори Рӯдакиро мисол оварда, чунин зикр намудааст, ки "ва яке аз мутақаддимони шуароӣ Ачам ва пиндорам Рӯдакӣ (валлоҳу аълам) аз навъи "аҳрам" ва "аҳраб"-и ин баҳр (баҳри ҳазач - А.Н.) вазне таҳриҷ кардааст, ки онро "вазни рубоӣ" хонанд ва алҳақ вазне мақбул ва шеъре мусталазз (лаззатбахш) ва матбуъ аст... ва бештар тибоъи (табъҳои) солихро бад-он майл аст":²⁴⁴

*Гули баҳорӣ,
Бути таторӣ,
Набиз дорӣ,
Чаро наёрӣ ?*

*Набизи рӯшан
Чу абри баҳман,
Ба назди гулшан,
Чаро наборӣ ?*

Қайси Розӣ доир ба хусусиятҳои бадеии таронаи мазкури Рӯдакӣ зикр қайд кардааст, ки шоир вазни хеле форам ва нишотангезеро ихтироъ намудааст. Дар мавриди ақидаи мазкури Қайси Розӣ, бояд илова намуд, ки ин муҳаққиқи воқеан забардаст ва донишманди шеъри форсии тоҷикӣ асноӣ таҳлили вазни Тарона дар эҷодиёти Рӯдакӣ бевосита аз назарияи арӯзи классикӣ истифода бурдааст ва таъкид намудааст, ки Рӯдакӣ "аз навъи "аҳрам" ва "аҳраб"-и ин баҳр (баҳри ҳазач - А.Н.) вазне таҳриҷ кардааст, ки онро "вазни рубоӣ" хонанд". Вале бояд эътироф намуд, ки Рӯдакӣ вазни таронаро шояд на аз доираи баҳрҳои арӯз, балки бевосита аз мизони зарбу вазнҳои дар замонаш хеле машҳури таронаҳои мардумии тоҷикӣ гирифтааст.

²⁴⁴ Қайси Розӣ. Ал-мӯъҷам..., сах. 83.

Ин таронаи маъруфи Рӯдакӣ то ба замони мо на танҳо дар авроқи баёзҳо, балки дар шакли "зинда", яъне бо оҳанги хоси худаш (шояд хеле қадимӣ ҳам бошад) омада расидааст. Вазни ин тарона дар яке аз намунаҳои баҳри мутақориб - яқинан: "мутақороби мусаммани мақбуз" (фаъулу-фаълун, фаъулу фаълун, фаъулу фаълун, фаъулу фаълун) сохта шудааст. Оҳанги замонавӣ ин тарона дар шакли нотавиаш чунин аст:

5
Гу- ли ба - хо - рӣ бу- ти та - то - рӣ,
9
На - биз до - рӣ ча- ро на - ё - рӣ,
13
На- би - зи рӯ - шан Чу аб - ри баҳ - ман
Ба наз - ди гул - шан Ча- ро на - бо - рӣ

Оид ба жанри Тарона ва хусусиятҳои оҳангии он Муҳаммад Ҳусайни Бурҳон (а.17) низ маълумоти аҷоиб зикр намудааст: "Тарона - ба истилоҳи аҳли нағма (яъне оҳангсозону сарояндагон-А.Н.) таснифотест, ки се гӯша дошта бошад, ҳар қадом ба тарзе: яке дубайтӣ, дигаре мадҳ ва якеи дигар - "тало ва талоло". Ин навиштаҳои муаллиф барои шиноختи он, ки тарона аслан жанри мусиқӣ мебошад, далел шуда метавонад. Яъне ӯ таъкид намудааст, ки сохтори таронаро "аҳли нағма" (аҳли мусиқӣ) иборат аз се "гӯша" мураттаб кардаанд.

ГЎША. Ин ҷо хеле бамаврид аст, ки доир ба маъниҳои истилоҳи "гӯша" андаке таваккуф намоем, зеро дар баробари мақом, шувба, овоза ва ғ. ин истилоҳ бевосита ба сохтори таркибии Дувоздахмақом тааллуқ дорад. Тахмин меравад, ки "гӯша" хеле қадимтар аз истилоҳи "хона" мебошад, зеро баъзе муҳаққиқон (аз ҷумла М.Баркашли) дар ҷунин ақидаанд, ки шояд пайдоиши истилоҳи "гӯша" аз "Гос" ё худ "Госа"-и авестой бошад. Дар ҳар сурат маълум аст, ки баъдан дар композитсияи Шашмақом порчаи оҳангиро, ки баробари иҷрои як байти шеърӣ мебошад, "хона" номиданд, вале "гӯша" низ тибқи маълумоти сарчашмаҳои муътамад баробар ба азминаи як байт аст.

Вочид Алихон дар "Матлаъ-ул-улум" (боби "Дар илми мусиқӣ") доир ба мафҳуми "гӯша" ҷунин андеша баён намудааст: "Ҳар як мақоми дувоздахгона (яъне Дувоздахмақом - А.Н.) чаҳор фарзандон дорад, ки бад-ин ҳисоб фарзандони дувоздах мақомот чиҳилу ҳашт мешаванд ва ин фарзандонро ба истилоҳи аҳли форс гӯшаҳо гӯянд, ки он муҳаффифи "чигаргӯшаҳост".²⁴⁵

Аз номгӯи гӯшаҳое, ки Вочид Алихон зикр намудааст, иддаи зиёдашон - аз ҷумла Савора, Бастанигор, Муҳайяр, Баёти турк дар сохтори Шашмақоми тоҷикӣ то ҳанӯз мавҷуданд. Дар ҳар сурат бо итминони комил метавон гуфт, ки истилоҳи "гӯша" ба яке аз воҳидҳои кӯчақтарини оҳангҳои Шашмақом алоқамандӣ доранд (дар баробари истилоҳи "хона").

Аз се гӯша иборат гардидани Тарона маънии онро дорад, ки дар баробари рубоӣ ва байт дар ин баҳши оҳангӣ гӯшаи "тало ва талоло" низ иҷро карда мешавад. Аз қадимулайём дар сохтори мақомҳои тоҷикӣ, эронӣ (дастгоҳҳо), арабӣ (мақом), алҷазоирӣ (нӯба) порчаҳои махсусе маъмул буданд, ки дар онҳо матни шеър истифода

²⁴⁵ Матлаъ-ул-улум.- С.216.

намегардид, аммо дар ин маврид сарояндагон бо талаффузи ширини нидоҳои "ло-ло", "лалола", "тало" ва ғ. қисми овозии мақомҳоро идома меоданд.

Муҳаққиқи тоҷик Ф.Азизӣ мавқеи навъи таронаро дар доираи мусиқии суннати кишвари Ҳиндустон муайян намуда, чунин ақида пеш меорад: "Аз асри 13 сар карда тарона дар қатори дигар суннатҳои назми форсӣ-тоҷикӣ ба сохтори рағаҳои ҳиндӣ ворид мешавад ва зимни интиқоли ҳамин жанр минбаъд навъи тозаии рағаҳо - "ҳиндустонӣ" ба вучуд меояд."²⁴⁶

Зимни ин муаллиф илова намудааст, ки шоири бузурги форсизабони Ҳиндустон Амир Хусрави Дехлавӣ, ки ҳамзамон мусиқидони комил буд, бо меҳри зиёд ин падидаи нодири мусиқии тоҷикро бидуни тарҷимаи матнҳои вориди суннатҳои рағасароӣ намуд, ки ин расм то ба имрӯз дар Ҳиндустон боқӣ мондааст.²⁴⁷

Дар боби аввал зикр намуда будем, ки аслан истилоҳи Тарона дар мусиқии замони тоисломӣ дар шакли "троник" маъмул буд, яъне яқин аст, ки ин жанр таърихи хеле қадима дорад. Азбаски ин навъи хеле машҳури овозхонӣ дар байни мардум васеъ паҳн гардида буд, аксари қулли муҳаққиқони шеър мусиқӣ ба шарҳи он тавачҷӯҳи махсус зоҳир намудаанд.

Масалан, муаллифи рисолаи "Замзамаи ваҳдат" Боқиеи Ноинӣ (а.16) дар бораи Тарона чунин гуфтааст: "Ва Тарона низ бар равиши Ғазал аст, аммо ашъори Тарона ба ғайр аз рубоӣ нест, хоҳ форсӣ ва хоҳ арабӣ".²⁴⁸

²⁴⁶ Фароғат Азизӣ. Мақом и Фалак как явления профессионального традиционного музыкального творчества таджиков. - Душанбе.-2009.- С.243.

²⁴⁷ Ёдовар мегардем, ки дар доираи жанрҳои мусиқии суннатии Ҳиндустон анъанаи хеле ҳам маъруфи "қавволӣ" маъмул аст, ки идомаи таърихии "қавлхониҳои" тоҷикӣ мебошад.

²⁴⁸ Ниг.: Боқиеи Ноинӣ. Замзамаи ваҳдат. // Нағмаи ниёгон (мураттиб - А.Раҷабов).- Душанбе.- 1988.- С.134.

Ва ниҳоят бори дигар аз маълумоти Абдулқодир Мароғай (а.14) ёдовар мегардем, ки Таронаро ҳамчун қисми сеवуми "нӯботи мураттаб" ва матни онро чун "дар баҳри рубой" муқаррар намуда буд.

Маълум мегардад, ки жанри Тарона дар тамоми тӯли чараёни ташаккули худ ҳамеша бо машҳуртарин намунаҳои назм ва мусиқии мардумӣ дар ҳамбастагии доимӣ қарор гирифтааст.

ТАРОНА ДАР ШАШМАҚОМ. Дар сохтори Шашмақом иддаи хеле зиёди таронаҳо иҷро карда мешаванд ва аз лиҳози хусусиятҳои лаҳнӣ, зарбӣ ва хусусан аз ҷиҳати матнашон қомилан ба оҳангҳои оддии халқӣ шабоҳат доранд ва бо ҳамин сифати худ дар баробари навоҳои мураккаби шуъбаҳо (Сарахбор, Талқин, Наср ва ғ.) як намуд "контраст"-ро ташкил мекунанд.

Ба сифатҳои хоси мардумии жанри Тарона дар сохтори Шашмақом яке аз аввалинҳо шуда устоди зиндаёд Фазлиддин Шаҳобов тавачҷӯх зоҳир намуда буданд. Дар яке аз мақолаҳои устод доир ба Шашмақом дар хусуси Тарона чунин омадааст: "Вазифаи Тарона дар мақом он аст, ки вай як гузариши байни яккаҳониҳои бузург аст ва алоқаи онҳоро ба ҳам барқарор мекунад. Одатан Тарона аз тарафи ҳамаи ҳофизон ва созандагон иҷро карда шуда, адади он якду, баъзан то шаш-ҳашт мерасад. Таронаҳо аз ҷиҳати дарки моҳияти мусиқӣ ва эҳсосоти зебӣ-эстетикӣ ҳам қобили тавачҷӯҳанд. Онҳо ҳаҷман хурд буда, ба шунаванда таассуроти амиқи бемисл мебахшанд. Таронаҳоро тадқиқотчиён шоҳаи софи халқии мақомот донистаанд, зеро илова ба ҳавои шӯҳ, равону тоза ва ҳатто рақсии худ, матни онҳо низ бештаринашон халқӣ ҳастанд".²⁴⁹

²⁴⁹ Ниг.: Фазлиддин Шаҳобов. Шашмақом. // Шиҳоби мусиқӣ (мураттиб-Ф.Азизӣ), ҷ.2.- Душанбе.- 2011.-саҳ.14.

Болотар зикр намуда будем, ки Тарона хеле қадимтар аз замони ташаккули силсилаи мақомҳо дар шакли "троник" (қадимтар - "Гос", "Госа") маъмул будааст. Вале дар чараёни ташаккули қонуниятҳои таркибии Дувоздахмақом ва сонитар Шашмақом иддаи зиёди таронаҳо вориди сохтори силсилаи мақомҳо гардиданд.

Яъне бори дигар исбот мегардад, ки ба фазои мусиқии устодона, ба қатори оҳангҳои хирфаии мақомҳо ва услуби лаҳнӣ зарбии онҳо дар ҳар даври замон навбат ба навбат намунаҳои машҳури мусиқии мардумӣ ворид мегардиданд. Таронаҳои мардумӣ лаҳн, шаклбандӣ ва зарбҳои соддаву озодона доранд, матнашон низ ҳамеша аз рубоиёту дубайтиҳо иборат аст. 3-ин сабаб, чи тавре ки таҳлилҳо нишон медиҳанд, дар мазмуну мундариҷаи таронаҳо қонуниятҳои шаклбандии хоси шуъбаҳо (Сарахбор, Талқин, Наср ва ғ.) мушоҳида карда намешаванд.

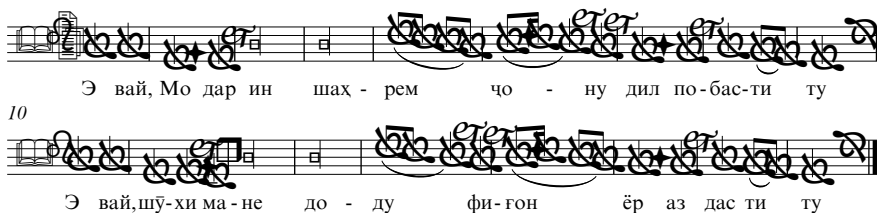
Бори дигар тақрор мекунем, ки матни таронаҳо комилан аз абёти назми халқӣ иборатанд, баъзан ҳатто чанд иборати соддае матни ин ё он таронаро ташкил мекунад. Ғайр аз ин, дар аснои иҷрои таронаҳо бештар ва аксаран нидоҳои "сарояндагӣ" ("алфози тағанӣ") - Яло, яллало, дӯст, чонам, садқа истифода карда мешаванд.

Дар оҳанги таронаҳо таносуби вазни шеър ва оҳанг мутлақо тариқи озодона шакл мегирад ва дар ин маврид ҳеҷ гуна риояи ҳатмии рӯкҳои шеър ё худ қоидаҳои талаффузи ҳичоҳо эҳсос намешавад.

Шояд аз ҳамин сабаб бошад, ки маҳз дар чараёни иҷрои якчанд таронаи хурд дар байни шуъбаҳои бузургҳаҷм зарбу лаҳни мақом тағйир меёбад ва барои иҷрои шуъбаи минбаъда, ки усули нав ва лаҳни тоза дорад, фазои мусоид (барои дарки шунаванда) фароҳам оварда мешавад. Ин чӣ чанд мисол овардан ҷоиз аст.

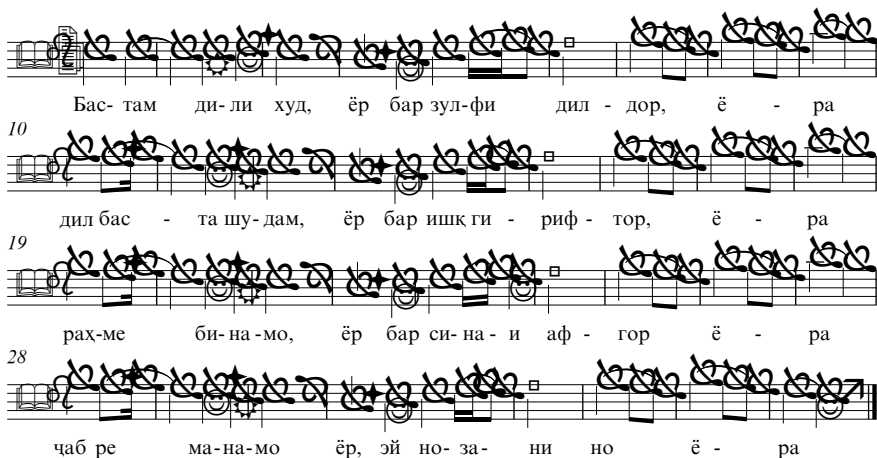

Таронаи аввал (аз Сарахбори Наво):

Э вай, Мо дар ин шах - рем чо - ну дил по-бас-ти ту
10
Э вай, шӯ-хи ма - не до - ду фи-гон ёр аз дас ти ту

Таронаи дувум:

Бас- там ди-ли худ, ёр бар зул-фи дил - дор, ё - ра
10
дил бас - та шу-дам, ёр бар ишк ги - риф - тор, ё - ра
19
рах-ме би-на-мо, ёр бар си-на - и аф - гор ё - ра
28
чаб ре ма-на-мо ёр, эй но-за - ни но ё - ра

Таронаи севум:

8 Эй ба хан - да лаъ - лат - ро май-ли шак

16 кар-аф - шо - ни май-ли шак - кар-аф - шо -

25 ни З он дулаб чй ши - рин аст ё - ра

33 З онду лаб чй ши - рин аст ё - ра хан-да-хо - и пин-

38 хо нй, ё - ра хан - да - хо -

и пин - хо - нй

Таронаи чаҳорум:

8 Сар-ви но - зам - а Бур - диди - лам Ёр я-ла лал - ло,
Я-ла ло я - ла - ло. Э - во я - ла ла - лал -
15 ло, Дуст, я - ла ла - лал ло я -
20 лал ло я - лал - ло

Аз мисолҳо маълум мегардад, ки муносибати шеърро оҳанг дар мавриди иҷрои таронаҳо қомилан аз шӯбаҳо фарқ мекунад ва ҳамин сифати таронаҳо ва муқоисаи онҳо бо шӯбаҳо ба бисёр муаммоҳои пайвандии шеърро оҳанг дар Шашмақом рӯшанӣ меандозанд. Аз ҳама муҳиммаш он аст, ки дар таронаҳо вазн, қофия ва дигар унсурҳои шеър (риояи задаҳои мантиқӣ, таносуби азмина миёни талаффузи ҳичоҳо ва ғ.) моҳияти аввалиндараҷа надоранд ва оҳанги таронаҳо калимаҳои шеърро хеле озодона ва бадоҳатан ба таҳрири навоҳои мусиқӣ меандозанд.

Дар услуби оҳангбандии махсус, ки дар таронаҳои дар боло зикр гардида мушоҳида мегарданд (дар ҳамаи ин ҷаҳор тарона, ки миёни Сарахбор ва Талқини Баёт сароида мешаванд), айнан ҳамин гуна "озодии" вазну услуби иҷрои оҳангро мушоҳида кардан мумкин аст. Дар ҳоле, ки ғазалҳои дар Сарахбор ва Талқин иҷро карда шуда ба мизони оҳанг, ба доираи зарбӣ ва сохтори композитсионии

онҳо (Авчу Фурувард, Матлаъу Мақтаъ ва ғ.) таъсири бевосита доранд.

Дар оҳанги Таронаҳои сеум ва ҷаҳорум услуби тақтеъбандӣ тадриҷан ва гӯё ноаён ба ҷониби усули "талқин" ($3/8 + 3/4$) моил мегардад ва дар ниҳоят (дар Таронаи ҷаҳорум) ин усул комилан омода карда мешавад. Ҳамин тариқ, усули шуъбаи минбаъда - "Талқини Баёт" маҳз дар таи иҷрои Таронаҳо муайян карда мешавад ва шунаванда лаҳзаи гузаришро ба шуъбаи нав гӯё тамоман эҳсос намекунад.

Агар ба сохтори байтҳои таронаҳои дар боло оварда шуда таваҷҷӯҳ намоем, аён мешавад, ки онҳо дар шакли хеле озодона ва комилан берун аз вазну зарби оҳанг сохта шудаанд. Масалан, дар Таронаи 1 ду адад намунаҳои эҷодиёти мардумӣ истифода шудаанд, ки ҳар кадоме дар навбати худ вазни мухталиф доранд:

*(Э, вой) Мо дар ин шахрему ҷону дил побастии ту,
(Э, вой) Шӯҳи мане, доду фиғон, ёр аз дасти ту
(Э, вой) Бе муҳобот хуни, вай, вай, ошиқ рехтӣ,
ошиқ рехтӣ,
(Э, вой) Доду фарёду фиғон, ёр аз дасти ту-е.*

*(Эй) Соқӣ, биёр (ёр), он ҷоми май,
(Ёр), Мутриб навоз (ёр), ин чангу най,
(Ёр) Бар ман бигӯ-е (ёр) ин қиссаро,
(Ёр) Аз ман шунав (ёр) ин нагмаро.*

Дар Таронаи 2 матн асосан аз нидохҳои "ёра, ҷоне" иборат буда, таи такрори порчаҳои оҳангии Таронаи 1 гӯё шакли рӯбоиро мегирад. Ба ҳар ҳол ин ҷо ягон аломати

мавчудияти вазни арӯз дида намешавад, зеро гарчанде се сатри аввал ба ҳам қофиябандӣ шудаанд, вале вазнҳояшон гуногун аст. Ин рубой намунаи хеле ҳам назарраси эҷодиёти шифоҳии мардум ба шумор меравад ва тасаввур кардан душвор нест, ки бо ҳамин шакл ин матн бидуни оҳанг, яъне берун аз доираи сохтори мақомҳо маъмул буда наметавонист.

Дар матни Таронаи 3 порчае аз ғазали Абдурраҳмони Ҷомӣ истифода шудааст:

*Эй ба ханда лаълатро майли шаккарафишонӣ,
3-он ду лаб чӣ ширин аст хандаҳои пинҳонӣ.*

*Чун ту Юсуфи мисрӣ кай бувад ба ин хубӣ,
Дар миёни махрӯён офтоби тобонӣ.*

*Ин ки бар лаби лаълат хол чист медонӣ?
Ҳиндуест бинишаста аз пайи ниғаҳбонӣ.²⁵⁰*

Ин гуна ҳолати дар хониши таронаҳо истифода кардани матнҳои классикӣ дар Шашмақом баъзан дучор мешаванд. Матни ғазали мазкур дар Баёзҳои Шашмақом низ мавҷуд аст, вале дар ҳолатҳои дигар бояд иқрор гардид, ки асноӣ ба нашр омода сохтани панҷчилдаи Шашмақом (1950-1967) муҳаррирони адабӣ А.Мирзоев ва М.Раҳимӣ як идда намунаҳои қадимиро бо матнҳои классикӣ иваз намудаанд. Бо мақсади аниқ намудани ин амал ба саҳифаҳои Баёзҳои Шашмақом, ки дар охири асри 19 мураттаб гардидаанд, мурочиат мекунем.

²⁵⁰ Ин ғазал ҳамчунин Баёзи № 8827 ба сифати матни "Сувораи Чоргоҳ" зикр карда шудааст.

Ёдовар мегардем, ки дар ҳамаи Баёзҳо дар баробари ғазалу рубоиёти классикӣ хатман баёту рубоиёти мардумӣ низ таҳти унвони таронаҳо зикр карда шудаанд. Масалан, дар саҳифаҳои Баёзҳо, ки Таввоб Мадаминов соли 1950 аз Баёзҳои Шашмақоми ҳазинаи дастхатҳои Китобхонаи миллии Ўзбекистон рӯнавис намудааст, дар қатори матнҳои шуъбаҳои асосӣ илҳами таронаҳо низ ҷой дода шудаанд.²⁵¹

Намунаҳои зиёде аз ин таронаҳо бо заҳмат ва эҳтимоми беандоза бузурги Т.Мадаминов ба ҷилдҳои Шашмақом ҳамчун матни аслии ворид шуданд. Дар қатори ин таронаҳо як намунаи хеле нодир мавҷуд аст, ки мо онро дар боби аввал мавриди таҳлил қарор дода будем. Таъҷубовар аст, ки ин тарона дар маҳалҳои кӯҳистони Тоҷикистон берун аз суннатҳои мақомҳои низ васеъ маъмул гардидааст:

*Не ҳавсалаи он, ки далерат бинам, (аз бадхӯй),
Не тоқати он, ки дер-дерат бинам, (в-аз дилчӯй),
Меову нонишаста бармегардӣ, (аз дил чу оҳ),
Дар ними нафас чӣ гуна серат бинам, (эй ҳареӯй).*

Дар Баёзе, ки болотар зикр намудем, ин рубоӣ ҳамчун матни "Сувори Наво" оварда шудааст. Соли 1983 аснои сафарҳои эҷодӣ мо ин таронаро дар иҷрои Ҳофизи халқии Тоҷикистон Одина Ҳошимов дар ноҳияи Москва (ҳоло Ҳамадонӣ) сабт намуда, ба нота гирифта будем:²⁵²

²⁵¹ Таввоб Мадаминов - яке аз аъзои Комиссияи давлатӣ доир ба омода сохтани нашри Шашмақом буд, ки бо супориши Ҳукумати Тоҷикистон соли 1950 ба Тошканд барои сабти Баёзҳои Шашмақом ба сафари хидмати раванг карда шуда буд. (Мадаминов - падари шоир ва драматурги тоҷик Аъзам Сидқӣ мебошад).

²⁵² Ҳофизи мардумии Тоҷикистон, устод Одина Ҳошим ин рубоиро дар суруди машҳураш "Ҷингилак, муй дорӣ" хеле моҳирона истифода кардааст.

7
Не ҳав-са-ла-и он ки да-ле - рат би - нам Не то - қа-ти он

ки дер - де - рат би - нам Ме - о - и ву но - ни-шас-та бар-

12
ме -хе - зӣ Дар ни-ми-на-фас чӣ гу - на се - рат би - нам

Ҷолиби қайд аст, ки матни ин таронаи қадимӣ на танҳо дар Баёзҳои Шашмақом, балки дар байни мардум ва дар шаклҳои гуногуни оҳангсозӣ маъмул гардидааст. Аммо дар Баёзи № 6827 пас аз ҳар мисраи рубоӣ сатрҳои тоза иловаҳо оварда шудаанд, ки албатта аз суннатҳои мустазодсозӣ дарак медиҳанд ва метавон тахмин намуд, ки ин иловаҳо аз ҷониби сарояндагони бомаҳорат ворид шудаанд. Дар Таронаи мазкур ин иловаҳо нақши як намуд муқолама, ҷавобгӯӣ ё худ шарҳи махсуси маънии байтхоро иҷро намудаанд. Маълум аст, ки дар сурати бо чунин иловаҳо ва бо оҳанг иҷро гардидани ин рубоӣ худ аз худ шакли мустазод ба вучуд меояд.

Ва ниҳоят, чуноне ки мебинем, дар Таронаи 4 матн умуман моҳияти худро гум кардааст, аниқтараш ин ҷо матн қариб вучуд надорад. Гап дар сари он аст, ки Таронаи 4 дар силсилаи шуъбаҳо вазифаи хеле нозуки бадеӣ - интиқол додани лаҳну зарбҳои шуъбаи Сарахборро ба услуби зарбии шуъбаи Талқин иҷро менамояд.

Доир ба нақши таронаҳо дар силсилаи Шашмақом чунин хулосаҳо бармеояд:

1. Тарона ҳамчун маҳсули эҷодиёти мардумӣ аз қадимулайём тавассути ҳунари муқрибону муғанниёни касбӣ вориди силсилаҳои мусиқии хирфай гардидааст ва дар

баробари шӯъбаҳои калонҳаҷм ва мураккаби мақомҳо чузби чудонашавандаи Шашмақомро ташкил медиҳад.

2. Дар таркиби Шашмақом, чи матн ва чи оҳанги таронаҳо, моҳияти аслии худро, яъне сифатҳои лаҳниву зарбии мусиқии мардумиро гум накардаанд.

3. Устодони Шашмақом, ки худ албатта аз зумраи донандаҳои хуби анъанаҳои асили мусиқии мардумӣ ба шумор мерафтанд, дар ҷараёни эҷоди бобҳои Шашмақом, махсусан бо мақсади ҳифз намудани таровати миллии онҳо маҳз аз таронаҳои халқӣ истифода менамуданд.

3. Мавҷудияти иддаи хеле зиёди таронаҳои халқии тоҷикӣ дар сохтори мақомҳои классикӣ худ далели раднопазири он аст, ки ин шоҳасари мусиқии оламшумул маҳз дар фазои фарҳанги халқӣ тоҷик ва аз ҷониби муғанниёни тоҷик эҷод карда шудаанд. Дар мавриди ҳатто ба забонҳои дигар интиқол ёфтани мусиқии Шашмақом маҳз таронаҳо қомилан бидуни тарҷима вориди фарҳанги мусиқии мардумони дигар шуданд.²⁵³

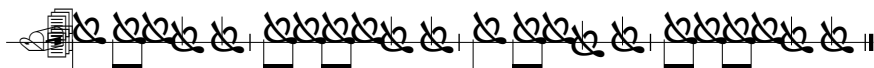
Соқинома

Дар доираи воситаҳои бадеии силсилаи Шашмақом яке аз ҷойҳои намоёнро жанри Соқинома ишғол намудааст. Дар панҷчилдаи Шашмақом, ки аз ҷониби устодон Б.Файзуллоев, Ш.Соҳибов ва Ф.Шаҳобов тартиб дода шудааст, ҳамагӣ дувоздаҳ бахшҳои хеле наҷиби мусиқӣ зери унвони Соқинома сабт карда шудаанд. Дар тартиби композитсияи силсилаи Шашмақом ҳамаи ин Соқиномаҳо бидуни истисно ҳамчун қисми ҷаҳоруми гурӯҳи дувуми

²⁵³ Маълум аст, ки имрӯзҳо Шашмақом дар Тошканд, Фарғона, Хоразм низ бо матнҳои ғазалиёти шоирони ўзбекзабон - Алишер Навоӣ, Лутфӣ, Саккоқӣ, Оғаҳӣ, Фурқат, Машраб ва диг. маъмул гардидааст, вале матни таронаҳои тоҷикӣ дар аксари ҳолат бидуни тарҷима боқӣ мондааст.

шуъбаҳо ҷойгир шудаанд ва дар ҳама ҳолат бо усули ягона, ки ҳамзамон "усули Соқинома" ном дорад, иҷро карда мешаванд. Шакли нотавии усули Соқинома чунин аст:

Номгӯи Соқиномаҳо дар силсилаи Шашмақом чунин аст:

Аз мақоми Бузург:

1. Соқиномаи Савти Сарвиноз (А.Чомӣ)
2. Соқиномаи Замзамаи Бузург (Ҳофиз)
3. Соқиномаи Ироқи Бухоро (Умар)
4. Соқиномаи Рок (Мирзо Азими Сомӣ)

Аз мақоми Рост:

1. Соқиномаи Савти Ушшоқ (Мушфиқӣ)
2. Соқиномаи Савти Сабо (Ҳофиз)

Аз мақоми Наво:

1. Соқиномаи Савти Наво (Ҳофиз)
2. Соқиномаи Замзамаи Наво (Ҳофиз)
3. Соқиномаи Мустазоди Наво (А.Чомӣ)

Аз мақоми Дугоҳ:

1. Соқиномаи Савти Калон (Ҳофиз)
2. Соқиномаи Савти Чоргоҳ (Низомӣ)
3. Соқиномаи Замзамаи Дугоҳ (Ҳофиз)

Ёдовар мегардем, ки дар мақомҳои Сегоҳ ва Ироқ (яъне дар мақомҳои панҷум ва шашуми силсилаи Шашмақом) бобҳои Соқинома вучуд надоранд, шояд аз сабаби он, ки дар замони ба нота гирифтани панҷчилда устодон онҳоро дар хотир надоштанд.

Дар илми мақомшиносӣ яке аз аввалинҳо шуда доктори илмҳои санъатшиносӣ, устод Исҳоқ Раҷабӣ ба хусусиятҳои жанри Соқинома дар мусиқии классикии тоҷик мурочиат намуданд.²⁵⁴ Ӯ дар аввали солҳои 60-уми асри гузашта нахустин шуда муайян кардаст, ки аксари кулли бобҳои Соқиномаи Шашмақом айнан бо матнҳои жанри Соқиномаи назми классикӣ, ки дар саҳифаҳои девонҳои шоирони мутақаддим мавҷуданд, суруда шудаанд. Ғайр аз ин муайян гардид, ки усули хоси мусиқии Соқинома дар таҷрибаи оҳангсозии мардумони Осиёи Миёна (хусусан тоҷикон ва ўзбекҳо) мавқеи хос дорад.²⁵⁵

Вале дар баробари ин бояд зикр намуд, ки пайвандии таърихии жанри Соқинома бо услуби композитсияҳои Шашмақом на танҳо дар истифодаи матнҳои он дар бобҳои ҳамноми мусиқӣ ифода ёфтааст, балки мавқеи Соқинома дар доираи воситаҳои бадеию эстетикӣ мақомҳо хусусиятҳои дигарро низ дар бар гирифтааст.

Аз рисолаҳои бахшида ба таърихи адабиёти тоҷик ва маълумотҳои дақиқ оид ба суннатҳои ташкили базмҳову маҷлисҳои ашрофона маълум мешавад, ки ташаккул ва инкишофи жанри Соқинома ҳамчун падидаи хеле зебои

²⁵⁴ Исҳоқ Раҷабӣ яке аз аввалин муҳаққиқони Шашмақом ба шумор меравад ва солҳои дароз дар консерваторияи давлатии Тошканд ба номи М.Ашрафӣ дарс меод. Ин шахсият аз оилаи донишмандони бузурги Шашмақом мебошад, Падараш - Ризқӣ Раҷабӣ ва амакаш - академик, устод Юнус Раҷабӣ (муаллифи даҳчилдаи "Мусиқии халқии ўзбекӣ") яке аз шогирдони Ҳочӣ Абдуразизи Самарқандӣ ба шумор меравад.

²⁵⁵ Ниг.: Раҷабӣ Исҳоқ. Мақомлар масаласига доир.- Тошкент.- 1963.- С.225.

назми классикӣ, таърихан бевосита дар ҳамбастагии рӯзмарра бо анъанаҳои мусиқӣ сурат гирифтааст.

Аз замонҳои қадимтарин инҷониб шеърӯ суруд дар базмҳо тавҷам садо меоданд, шоирону муғанниён ҳамеша иштирокчиёни ҳатмии ин базмҳо ба шумор мерафтанд. Аҷиб аст, ки маҳз дар доираи тасвирҳои маъниҳои жанри Соқинома шоирон як намуд услуби хоси "даъват ва мурочиат"-ро нисбат ба соқӣ, мутриб ва муғанни истифода менамуданд. Таҳлили намунаҳои хеле зиёди Соқиномаҳо аз осори классикони назми мо - Низомӣ, Хусрави Дехлавӣ, Хочӯи Кирмонӣ, Салмони Совачӣ, Абдурраҳмони Ҷомӣ, Ҳофизи Шерозӣ ва диг. нишон медиҳад, ки хусусияти асосии онҳо - тасвири манзараҳои зебои табиат, рӯҳияи идона ва нишотангези фазои маҷлис, риштаи махсуси сюжет мебошад.

Хеле муҳим аст, ки шоирон дар Соқинома зимни тасвири манзараҳои нишот ва ҳолати махсуси тарабангези базм бо навбат ба соқӣ ("Биё, соқӣ...") ва мутриб ("Биё, мутриб...") мурочиат намуда, гӯё бо ҳамин як намуд манзараи аҷоибӣ ҳунари, ё худ театри хоси сурудӯ мусиқиро дар пеши назари шунаванда ба ҳаракат меоваранд.

Ҳамин омилҳо ба инобат гирифта метавон исбот намуд, ки Соқинома дар миёни анвои назми классикӣ аз ҳама бештар дорои рӯҳияи хушбинона ва характери "оптимистона" дорад. Дар мусиқии силсилаи Шашмақом айнан ҳамин гуна сифатҳои бадеию эстетикӣ ва фалсафии Соқиномаҳо таҷассуми олии ҳешро пайдо намудаанд. Аз таровати шӯҳу дилангез, зарбу усули шодӣна, лаҳнҳои рӯҳафзои Соқиномаҳои Шашмақом аён мегардад, ки ин жанри маъруфи назми классикӣ воқеан бо оҳангҳои мусиқии мақомҳо як намуд воҳиди ягонаи эстетикиро ташкил кардаанд.

Барои таҳлили ҳамачонибаи ҳамбастагии Соқиномаҳои шоирони классик бо мусиқии Шашмақом қабл аз ҳама

мебояд, ки сараввал чанд андешаеро доир ба таърихи пайдоиши ин навъи шеърӣ дар назми форсии тоҷикӣ пешниҳод намоем.

Дар давраҳои нахустини инкишофи назми форсии тоҷикӣ ва ҳамчунин арабӣ намунаҳое пайдо шуда буданд, ки онҳоро "хамрия" меномиданд ва маълум аст, ки анъанаи васфи май, услуб ва санъати омода намудани он дар эҷодиёти шоирони қадим васеъ маъмул гардида буд. Намунаҳои жанри "хамрия"-ро дар осори шоирони араб Абу Нувос, Ибн Ал-Муътаз, Обид бин ал-Аброс ва ғ. дучор омадан мумкин аст.

Муҳаққиқи араб Илё Ҳовӣ (Лубнон) доир ба мавҷудияти навъи "хамрия" дар шеъри давраи тоисломӣ чунин гуфтааст, ки "маҷлиси хамр дар шеъри чоҳилия он қадар возеҳ васф нагардидааст, илло чанд байти камшумор".²⁵⁶

Адабиётшиноси маъруф устод Холиқ Мирзозода ба хусусиятҳои жанри Соқинома чунин баҳогузорӣ намудаанд: "Соқинома дар асрҳои 13-14 яке аз жанрҳои классикӣ буда, бештар дар шакли маснавию вазни "мутақорибӣ мусаммани максур" эҷод гардидааст. Аввалин маротиба Салмони Совачӣ Соқинома офаридааст. Дар асрҳои 13-14 машхуртарин Соқиномаҳо аз Ҳочуи Кирмонӣ ва Ҳофизи Шерозӣ мебошад".²⁵⁷

Вале ҳамзамон муҳаққиқон мегӯянд, ки дар шеъри форсии тоҷикӣ яке аз аввалинҳо шуда Манучехрии Домғонӣ (а.11) ба навиштани ин жанр оғоз кардааст. Албатта, бояд дар хотир дошт, ки қасидаи "Модари май"-и Абӯ Абдуллоҳи Рӯдакӣ ҳамчунин ба жанри хамрия алоқамандӣ дорад, вале доираи образҳо, фалсафаи бениҳоят амиқ ва маъниҳои ирфонии ин қасида имконият медиҳад, ки мо онро дар равшанӣ дигари шеъри классикӣ ҷойгузорӣ намоем. Дар ҳар

²⁵⁶ Ҳовӣ Илё. Фанн-аш-шеър-ал-хамрия.-Бейрут.- 1960.- С.24.

²⁵⁷ Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик., ҷ.2.- Душанбе.- 1977.- С. 37.

сурат, дар бобати "Модари май" суҳан аз жанри қасида меравад, ки шаклбандиҳои хоси худро дорад.

Ин ҷо яке аз ғазалҳои машҳури Абӯалӣ Ибни Синоро низ бояд ёдовар шуд, ки он гарчанде дар вазни Соқинома набошад ҳам, вале аз майли шоир ба эҷод кардани ҳамин гуна намунаҳои "хамриёт", аммо дар жанри ғазал дарак медиҳад:

*Ғизои рӯҳ бувад бодаи раҳиқ алҳақ,
Ки рангу бӯи кунад рангу бӯи гулро дақ.*

*Ғуломи он майи софам, ки аз руҳи хубон
Ба як ду ҷом барорад ҳазор гуна арақ.*

*Ба тамъ талх ҷу панди падар, валеқ муфид,
Ба пеши ҷоҳил ботил, ба назди доно ҳақ.*

*Ҳалол ғашта ба ғатвои ақл бар доно,
Ҳаром ғашта ба аҳкоми шаръ бар аҳмақ.*

*Ҷу Бӯалӣ ту агар май хурӣ ҳақимона,
Ба ҳаққи ҳақ, ки вучудат ба Ҳақ шавад мулҳақ.*

Қасидаи "Модари май"-и Рӯдакӣ ва ин ғазали Абӯалӣ Ибни Сино далели онанд, ки дар асрҳои 10-11 дар эҷодиёти аввалин классикони назми тоҷикӣ образи майю соқӣ, васфи айшу тараб, тасвири манзараҳои идона ҷойгоҳи хоси худро пайдо намуда буданд.

Васфи Соқӣ, мутриб, муғаннӣ ва май, инчунин тасвири саҳнаҳои базму хурсандӣ ҳамеша дар маркази таваҷҷӯҳи аҳли ҳунар қарор гирифта буданд ва дар аксари ҳолат онҳо мазмуни ирфониро низ дар бар мегирифтанд. Дар луғатномаи "Мирёти ушшоқ" доир ба шарҳи маънии Соқӣ

чунин омадааст: "Соқӣ - мабдои фаёзро гӯянд, ки ҳамагӣ зарроти вучудро аз бодаи ҳастӣ изофӣ сархуш намуда. Байт:

*Соқӣё, бар хоки мо чун ҷуръаҳо мерехтӣ,
Гар намечустӣ ҷунуни мо, чаро мерехтӣ?*²⁵⁸

Ноғуфта намонад, ки дар саҳифаҳои адабиёти классикӣ ҳамчунин нидоҳои ба мазаммати соқиву май равон карда шуда низ кам набуданд. Масалан, дар рисолаи "Нағмаи Ушшоқ" ишораҳои хеле шадидро доир ба мазаммати май ва мусикӣ дучор меоём: "Расми куффор ва мушрикин... дар ибтидои ислом будааст, ки ба вақти таом ва шаробхорӣ сирф маъозиф²⁵⁹ менавохтанд... машруботи мубоҳа дар ҷомҳо андохта мусулмонон бо ҳамдигар бинӯшанд ва алфози махсуси майпарастон ба миён оранд... ҳаром хоҳад буд."²⁶⁰

Дар таҳқиқи жанри Соқинома хизмати аз ҳама бузургро яке аз донишмандони зақӣ ва хушсалиқаи асри 17 Мулло Абдунабӣ Фаҳруззамон Қазвинӣ ба ҷо овардааст ва беҳтарин намунаи осори ба ин мавзӯ бахшидаи ӯ "Тазкираи майхона" ном дорад.²⁶¹

Қиммати илмӣ, таърихӣ ва ҳунарии ин асар дар он аст, ки муаллиф иддаи хеле бузурги Соқиномаҳои шоирони гузашта ва замони худро гирд оварда, онҳоро хеле мӯшикофона шарҳу тафсил намудааст.²⁶² Доир ба хусусиятҳои хоси ин навъи шеър Қазвинӣ чунин менигорад:

²⁵⁸ Ниг.: Миръоти Ушшоқ (словарь суфийских терминов). В кн.: Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература //Избр. труды.- Москва.- 1965.- С.155.

²⁵⁹ Маъозиф - яъне соҳои мусикӣ.

²⁶⁰ Нуруллоҳ Ал-Чиштӣ (а.19). Нағмаи Ушшоқ.- Нухаи №1563 дар ҳазинаи шӯъбаи Санкт-Петербурги ИШ Русия.- С. 194.

²⁶¹ Қазвинӣ Фаҳруззамон. Тазкираи майхона.- Техрон.- 1340.

²⁶² Дар ин Тазкира чамбулчамъ 71 намунаи Соқиномаҳо зикр карда шудаанд.

"Соқинома - назми махсусест, ки ба сурати маснавӣ дар баҳри мутақориб гуфта шавад".²⁶³

Дар шарҳи Соқиномаҳои Низомӣ, Хусрави Дехлавӣ ӯ, қабл аз ҳама, ба мавқеи ҷойгиршавии онҳо ишора намудааст. Ҳамзамон муаллиф доир ба мазмуни Соқиномаҳои Ҳофизи Шерозӣ қайд менамояд, ки онҳо бештар чанбаҳои иҷтимоӣ (арзу шикоят аз замон ва ғ.) доранд. Бино ба маълумоти Қазвинӣ дар асри 10 шоир Зухурӣ Соқиномаи муҳташамеро иборат аз 4500 байт эҷод намудааст, ки дар он дар баробари риояи анъанаҳои хоси Соқинома (васфи май, хитобаҳо ба мутрибу соқӣ ва ғ.) ҳамчунин мадҳияе дар васфи ин ё он амалдор оварда шудааст.²⁶⁴

Қазвинӣ ҳамчунин оид ба намунаи дигар - маҷмӯаи "Маҷмаъ-ул-мазомин" (асри 11) маълумот оварда зикр намудааст, ки муаллифи он - шоир Кавқаб кулли Соқиномаҳои худро ба Ҷаҳонгир подшоҳ бахшидааст. Устод Садриддин Айнӣ дар "Намунаи адабиёти тоҷик" якчанд Соқиномаҳои шоирони давру замони муҳталиф, аз ҷумла аз осори Нақибхон Туғрал иқтибосҳо овардааст.

Аз муҳаққиқони асри 20 ба чанбаҳои муҳталифи жанри Соқинома (аниқтараш - Ҳамриёт) олимони маъруф И.Фильштинский ва Б.Шидфар тавачҷӯх зоҳир намудаанд. Доир ба хусусиятҳои адабиёти давраҳои нахустини тамаддуни арабу исломӣ онҳо зикр намудаанд, ки ин давраро метавон "давраи таҷдид" номид ва маҳз дар ҳамин давра жанри "ҳамрия" гӯё аз нав зинда карда шудааст. Устодони ин жанр, аз ҷумла Абу Нувос дар ашъораш маъниҳои воқеияти зиндагии фараҳбахш, арзишҳои дунявиро васф намудаанд ва гӯё бо ҳамин ғояҳои зӯҳднишиниро мазаммат намуда бошанд.²⁶⁵

²⁶³ Ҳамон ҷо, сах. 31.

²⁶⁴ Ҳамон ҷо, сах.40.

²⁶⁵ Фильштинский И.М., Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусулманской культуры.- М.- 1971.- С.207.

Ҳамин муаллифон бори дигар таъкид намудаанд, ки дар назми асримиёнагии форсии тоҷикӣ аз қасидаи "Модари май"-и Рӯдакӣ сар карда навъи махсусе бо номи Соқинома (аввал зери унвони "хамрия") пайдо мешавад, ки дар мазмуни он ҳамаи амалҳои вобаста ба омода сохтани май тасвир шудаанд ва ҳамзамон андешаҳо доир ба нақши май, мусиқӣ ва дигар хушиҳои зиндагӣ ифодаи бадеии хешро пайдо кардаанд.

Вале минбаъд Соқинома бештар ҳамчун банди иловагии таркиби дostonҳои бузург истифода карда мешавад, яъне дар мавриди тасвири сахнаи базм бо иштироки соқӣ ва мутриб, хатти асосии сужети дoston, ки пур аз лаҳзаҳои гуногунмазмун ва драматургияи ҳаяҷонбахш буд, гӯё лаҳзае ба гӯшаи фаромӯшӣ меравад.

Дар ҳамин ҳолат низ композитсияи Соқинома хусусияти асосии худ - услуби муколамаро нигоҳ медорад ва муаллиф ҳар замон бо эҳсосоти воло ва рӯҳияи фараҳбахш бо навбат ба Соқӣ ва Мутриб муроҷиат мекунад. Барои боз ҳам рӯшантар шудани ин маъниҳо ба баъзе намунаҳои Соқиномаҳо аз осори Низомии Ганҷавӣ ва Хусрави Деҳлавӣ муроҷиат мекунем.

Дар дostonҳои "Шарафнома" ва "Иқболнома"-и Низомӣ Соқинома бо риояи тартиби муайян эҷод карда шудааст, яъне дар ҳар лаҳзаи оғоз шудани боби навбатии дoston шоир, қабл аз ҳама, ду байтеро пеш меорад, ки дар онҳо ба унвони Муғанӣ ва Соқӣ ишораи хеле бамаврид мавҷуд аст. Масалан, шоир Соқиро ба он даъват менамояд, ки май пеш ораду андаке аз ғавғои зиндагӣ шунавандаро (хонандаро) дур созад:

Аз "Шарафнома":

*Биё, соқӣ, он май нишон деҳ маро,
Аз он доруи беҳушон деҳ маро.*

*Бад-он доруи талх беҳуи кунам,
Магар хештанро фаромӯш кунам.*²⁶⁶

*Биё, соқӣ, он чоми заррин биёр,
Ки монд аз Фаридуну Ҷам ёдгор.
Майи ноб деҳ оишқи нобро,
Ба мастӣ тавон кардан ин хобро.*

Пас аз адои тасвири ин сахна шоир одатан дубора ба хатти сужети асосӣ бармегардад ва ба накли идомаи дoston мепардозад.

Аммо дар дostonҳои Абдурахмони Ҷомӣ (а.15) Соқинома баръакс дар интиҳои бобҳои алоҳида оварда шудааст ва гӯё бо тасвири ҳамин манзараи шодибаш шоир сужети болотар накл гардидаро ҷамъбаст мекунад. Ҷомӣ бо чунин услуби истифодаи Соқинома гӯё хонандаро даъват мекунад, ки ӯ ҳам лаҳзае ба олами фароғат фурӯ равад, суруде ва оҳангеро гӯш андозад.

Мисол аз "Хирадномаи Искандарӣ" (оғози дoston, пас аз шарҳи ҳоли Искандар ва муқаррибони ӯ):

*Биё, соқӣ, фикри он бода кун,
Ки дилро бувад аз ҳиял содакун.*

*Ба як ҷуръаам соз аз он шергир,
Халосӣ деҳ аз макри рӯбоҳи пир.*

*Биё, мутрибо, нақше аз нав бубанд,
Бизан ин навро ба бонги баланд.*

*Ки он аст шер ин гузаргоҳро,
Ки аз сар кашад нӯст рӯбоҳро.*²⁶⁷

²⁶⁶ Низомии Ганҷавӣ. Куллиёт, ҷ.4.- Душанбе.- 1984.- С.47.

Достони маъруфи Хусрави Дехлавӣ "Оинаи Искандарӣ" низ ба тазмини "Шарафнома"-и Низомӣ эҷод шудааст ва дар ин асар ҳамчунин жанри махсуси Соқинома ба сифати як порчаи доим такроршаванда (ниг. ба услуби "тарҷеъ" дар Шашмақом!) дар интиҳои ҳар боби алоҳидаи дoston оварда шудааст ва ҳатман дар ҳамин лаҳза шоир аз доираи ҳатти сужет берун баромада, Соқиномаро ҳамчун омили фароғат ва даъват ба истироҳат истифода мебарад.

Дар эҷодиёти Ҳофизи Шерозӣ Соқинома навъи комилан мустақил ба шумор меравад. Шоир бо риояи ҳама гуна сифатҳои вазнӣ (бахри мутақориб), образнокӣ, шаклбандӣ (маснавӣ), мурочиати пай дар пай ба мутрибу соқӣ ва ғ. Соқиномаро ба достони мустақили фалсафӣ-лирикӣ табдил додааст. Ӯ дар Соқинома васфи баҳор, тақдири инсон, гузашти айём, ҳаёти хушбахтона, муҳаббат ба табиати атроф ва дигар ғояҳои ҳаётдӯстонаро тасвир намудааст:

Аз Соқиномаи Ҳофизи Шерозӣ (интихобан):

*Биё, соқӣ он май, ки ҳол оварам,
Фароғат физояд, камол оварам...*

*Ман онам, ки чун ҷом гирам ба даст,
Бибинам дар он оина ҳар чӣ ҳаст...*

*Ба мастӣ тавон дурри асрор суфт,
Ки дар беҳудӣ роз натвон нуҳуфт.*

*Ки Ҳофиз чу мастона созад суруд,
Зи чарҳаш диҳад Зӯҳра овози руд.*

²⁶⁷ Ҷомӣ Абдурраҳмон. Лайлӣ ва Мачнун, Хирадномаи Искандарӣ. - Душанбе. - 1988. - С.282.

*Муганнӣ, кучоӣ ба гулбонги руд,
Ба ёд овар он "хусравонӣ" суруд.*

*Ки то ваҷдро корсозӣ кунам,
Ба рақс ояму хирқабозӣ кунам...*

*Муганнӣ навои тараб соз кун,
Ба қавлу газал қисса оғоз кун.*

*Равони бузургон зи худ шод кун,
Зи Парвизу аз Борбад ёд кун.*

*Муганнӣ, аз он парда нақше биёр,
Бибин то чӣ гуфт аз дарун пардадор.*

*Хотима: Биё, бар чаҳон дил манеҳ зинҳор,
Касе бар сари пул надорад қарор.*

Сараввал бояд зикр намуд, ки ин достони мухташам, ки дар навъи Соқинома эҷод карда шудааст, дарвоқеъ, яке аз нодиртарин падидаҳои назми форсии тоҷикӣ ба шумор меравад, зеро шоир бо интихоби чунин услуби тасвири "базми ҳаёт" тамоми фикру андешаҳояшро перомуни маънии зиндагӣ бо истифодаи ҷойгоҳи мусикиву суруд, ишора ба шунидани созҳои мусикӣ, рақсу дафзанӣ, фароғат, ёдоварӣ аз бузургони пешин устодона ва бо маҳорати бузурги бадеӣ ифода намудааст.

Соқиномаи мазкурро метавон ҳамчун қомуси мусикии мардумони иронинаҷод муайян кард, зеро дар мазмуни он номҳои ҳамаи бузургони таърихи мусикӣ (аз ҷумла Кайхусрав, Зардушт, Ҷамшед, Борбад, Парвиз, Низомӣ) зикр карда шудаанд. Ҳофиз гӯё ҳамаи онҳоро ба дастурхони "базм" даъват намуда, аз муғанниву соқӣ хоҳиши тараннум кардани ин ё он наворо менамояд.

Аз доираи маъниҳо, номҳои оҳангҳои қадимӣ, соҳҳои мусиқӣ, оинҳои баъзе, ки дар Соқинома оварда шудаанд, маълум мегардад, ки Ҳофизи бузург дар айни замон мусиқидони беҳамто низ будааст. Ӯ мусиқии фалакро бо образи Зӯҳра ва руднавозиҳояш тасвир намуда, ба муғанӣ фарёд мекунад, ки аз сурудҳои "хусравонӣ" (яъне силсилаи таронаҳое, ки Борбад ба васфи Хусрав эҷод карда буд) порчаҳоеро бихонад.

Дар ҷойи дигар шоир бевосита аз истилоҳоти мусиқии ирфонӣ истифода намуда муғанниро даъват мекунад, ки сурудеро дар "парда"-и муайян иҷро намояд, то бифаҳмад, ки "аз дарун пардадор ҷӣ мегӯяд". Дар ин ҷо парда - лаҳни мусиқӣ мебошад, вале "пардадор" - ишора ба Офаридгор аст, яъне шоир таъкид менамояд, ки дар пардаҳо ва оҳангҳои мусиқӣ рози "пардадор" ниҳон аст.

Ибораи "раҳ задан" ба маънии "оҳанг навоختан" низ дар Соқинома дар қатори дигар истилоҳоти мусиқӣ ба монанди "наво соз кардан", "чанг задан", "уд соз кардан", "най навоختан" хеле бамаврид ва бо ишораҳои хоси ирфонӣ истифода шудааст. Номҳои соҳҳои мусиқӣ, ки дар Соқиномаи Ҳофиз зикр карда шудаанд, худ як намуд ансамбли мусиқии базмонро ташкил мекунанд. Ин соҳҳо аз қабилҳои рубоб, барбат, чанг, даф, руд, уд, най, аргунун мебошанд, ки шоир онҳоро дар лаҳзаҳои муносиби дoston устодона ва дар ҷараёни хоси маъниҳо номбар кардааст.

Маълум мешавад, ки Ҳофизи Шерозӣ аз назарияи мақомшиносӣ низ хеле амиқ бархурдор будааст, зеро дар байтҳои дoston ӯ номҳои жанрҳои мусиқии суннатии замонаш - Нақш, Амал, Қавл, Кор, Ғазал, Суруд, Нағма, Роҳи Ироқ (яъне мақоми Ироқ) ва ғайраи инҳоро бо дониши комили мусиқӣ истифода намудааст.

Аз мазмуни аксари кулли Соқиномаҳои назми классикӣ, хусусан аз рӯҳияи базму таронасозии Соқиномаи Ҳофизи Шерозӣ муайян гардид, ки воқеан жанри Соқинома нисбат

ба кулли намунаҳои дигари шеъри тоҷикӣ-форсӣ аз ҳама бештар ба ҳунари мусиқӣ алоқамандӣ дорад ва шояд метавон гуфт, ки маҳз ҳамин жанр бо тамоми унсурҳои бадеии худ дар маркази фарҳанги мусиқии аҷдодонамон қарор гирифтааст.

Дар боби аввал доир ба решаҳои мардумии ҳунари мақомхонӣ ва мақомсозӣ таваққуф намуда будем. Ин ҷо ёдовар мешавем, ки дар доираи эҷодиёти мардумӣ ҳамчунин намунаҳои мухталифи Соқиномаҳо дучор мегарданд, ки яке аз ин намунаҳоро фолклоршиносони тоҷик аз ноҳияи Истаравшан дар иҷрои Абдурасул Қодирӣ²⁶⁸ (оҳанги падараш-Абдулқодир Ҳофиз) сабт намудаанд: (порча)

5
Қад-ри дав-ла-ти вас-лат бул-ха-вас на-ме - до - над

9
Фай-зи сӯх - ба-ти гул - ро хо - ру хас на-ме - до - над

13
Чаш-ми хо - и - нон сӯ - зад им-шаб бо - да-и ноб аст

Сӯ - и мо на-ме - пур - сад хо - ли кас на-ме - до - над

Чуноне ки маълум аст, баҳри мутақориб, ки ҳамаи Соқиномаҳо маҳз дар ҳамин баҳр сохта шудаанд, аслан дар

²⁶⁸ Абдурасул Қодирӣ (1919- 1987) яке аз устодони маъруфи Шашмақом, намоёндаи мактаби сарояндагии Истаравшан мебошад. Мусиқишиноси тоҷик Султоналӣ Худойбердиев аз ин устод якчанд оҳангхоро (аз ҷумла "Ушшоқи Қодирӣ"-ро) ба навор сабт намудааст. Дар ин хусус ниг.: С.Худойбердиев. Эҳёи мактабҳои суннатӣ - асолати ҳувияти мусиқии миллий.- Хучанд.- 2016.- С.38.

ҳамаи намудҳои қиссахонӣ, дostonсароӣ мавриди истифода қарор гирифтааст ва беҳуда нест, ки Фирдавсии бузург "Шохнома"-ро маҳз дар доираи ҳамин баҳр офаридааст. Яъне мутақориб - вазни мусиқӣ, суруд, навохонӣ ва оҳангсозӣ ба шумор меравад.

Бидуни шубҳа метавон тасдиқ намуд, ки воридаи доираи назми Шашмақоми тоҷикӣ гардидани намунаҳои зиёди Соқиномаи шоирони классик дар ҷараёни ташаккули композитсияи мақомҳо ва умуман рушди мусиқии суннатии тоҷик нақши беандоза бузург дорад. Соқиномаҳои Шашмақом бо чунин тартиби сохторӣ фарогир шудаанд, ки айнан мисоли маснавиҳои назми классикӣ ҳамеша дар мавқеи муайян, ҳамеша дар қисми хотимавии силсила (қабл аз иҷро шудани Уфар) иҷро карда мешаванд.

Яъне Соқинома дар сохтори силсилаи Шашмақом мавқеи устувор, доим такроршаванда, усули ягона ("усули соқинома") дорад ва чуноне ки болотар исбот гардид, ин баҳши мақомҳо танҳо бо истифодаи шеърҳо аз жанри соқинома иҷро карда мешаванд. Пас маълум мешавад, ки пайвандии назм ва мусиқӣ дар мавриди Соқиномаҳо дар силсилаи Шашмақом соҳиби қонуниятҳои махсус аст ва бидуни жанри Соқинома сохтори мақомҳоро тасаввур намудан имконнопазир мебошад. Ин ҳолатро дар мисолҳои зерин мушоҳида намудан мумкин аст.

Матнҳои се номгӯи Соқиномаҳои Шашмақом - Соқиномаи Савти Калон, Соқиномаи Замзамаи Дугоҳ, Соқиномаи Савти Наво бевосита аз маснавии "Соқинома"-и Ҳофизи Шерозӣ гирифта шудаанд, яъне дар ин ҷо муғанниёни замони гуногун мувофиқи табиӣ худ аз дохили маснавии Ҳофиз байтҳои муносибро интихоб намуда ба оҳанг даровардаанд. Маълум аст, ки онҳо дар вазни "мутақориб" (фаълун-фаълун-фаълун-фаълун) эҷод карда шудаанд ва дар оҳангҳои мусиқӣ низ қомилан вазни ягона доранд.

Барои шарҳи бештари таносуби шеърӯ мусиқӣ дар мисоли Соқиномаҳо қаблан бори дигар аз хусусиятҳои Соқинома дар санъати шеър ёдовар мешавем.

1. Ҳамаи намунаҳои Соқинома дар марҳилаи аввал аслан аз дохили "ҳамрия" бурун омада, сипас ҳатман бо суруду мусиқӣ ҳамбастагӣ пайдо намудаанд. Зимни ҳамин чараёни пайвандӣ дар ҳамаи Соқиномаҳо ибораҳои "Биё, соқӣ", "Биё, мутриб", "Муғанӣ, кучоӣ" ва монанди инҳо ба унсури доимии шаклбандии онҳо табдил ёфтанд.

2. Ҳамаи Соқиномаҳо дар як баҳри муайян - "мутақориб" (дар аксари ҳолат - мусамман) эҷод карда шудаанд.

3. Дар эҷодиёти шоирони классик ҳамагӣ ду навъи асосии Соқинома истифода шудаанд, ки якеи онҳо ин Соқиномаи иборат аз ду ё чаҳор байт мебошад, ки маъмулан ҳамчун илова дар байни байтҳои маснавӣ чойгир шудаанд ва бо мазмуну мундариҷаи ин баҳши дoston гӯё алоқамандие надоранд. Навъи дувуми Соқинома - достони мустақил буда то дусад байтро (мисли Соқиномаи Ҳофизи Шерозӣ) дар мегирад ва дорои сужети хос, драматургияи аҷоиби бадеӣ мебошад.

4. Ҳамаи унсуриҳои шаклбандӣ ва маънисозии Соқинома - баҳри мутақориб, истифодаи хитобаҳо ба соқиву мутриб, тасвири манзараи базму нишот, васфи қаҳрамонҳо, ба ёд овардани бузургони гузашта (Рустами Дoston, Хусрави Парвиз, Борбад ва диг.) барои хонанда ва шунаванда ҳатман як намуд эҳсосоти хурсандӣ ва базро бедор мекунад ва айнан ҳамин рӯҳия баъдан дар мусиқии Соқиномаҳои Шашмақом ифодаи нави лаҳнӣ зарбии худро тавассути оҳангҳои нишотангез пайдо мекунад.

5. Ва ниҳоят ҷолиби зикр аст, ки ҳамаи Соқиномаҳои силсилаи Шашмақом дар қаторовози "моҳур" (мажор) тасниф карда шудаанд, ки дар ҷаҳони мусиқии классикӣ ин

услуг, яъне маҳз дар доираҳои қаторовози "мажорӣ" эҷод шудани оҳангҳои нишотовар ҳамеша расм гардида буд.

Болотар зикр карда будем, ки тибқи тартиби муқарраргардидаи сохтори мақомҳо ҳамаи Соқиномаҳо ҳамчун қисми чаҳоруми силсилаи гурӯҳи дувуми шуъбаҳо иҷро карда мешаванд. То замони ба иҷро расидани Соқинома қаблан дар мазмуни оҳангии қисмҳои аввал (Савт, Талқинча, Шодиёна) симои лаҳнии силсила комилан ташаккул меёбад ва дар мавриди Соқинома танҳо усули нав (усули соқинома) падидор мегардад. Яъне вориди сохтори силсила гардидани шеърӣ нав ва рӯҳияи базмофаринии он муғанниро водор месозад, ки оҳанги қаблан (дар Савт, Талқинча, Қашқарча) иҷро кардашударо ин навбат бо таровати тоза ва бо матни мазмуну мундариҷааш комилан дигар ба оҳанг дарорад (ё худ ба иборати Ҳофиз "бар кор андозад").

Бояд илова намуд, ки дар мавриди иҷрои Соқиномаҳо чараёни ифодаи усули онҳо (яъне усули соқинома) мисли шуъбаҳои дигар ба рукнҳои баҳри мутақориб камтар таъя мекунад.²⁶⁹ Барои исботи ин ду мисол пешниҳод мегардад.

Нахуст ба Соқиномаи Замзамаи Бузург (ш. Ҳофиз) муроҷиат мекунем ва чи тавре ки болотар ишора шуда буд, матни он аз чанд порчаи маснавии "Соқинома"-и Ҳофизӣ Шерозӣ иборат мебошад. Матни комили Соқиномаи Ҳофиз 180 байтро ташкил кардааст ва дар байни онҳо шоир зиёда аз сиву панҷ маротиба бо нидоҳои "Биё, соқӣ", "Муғаннӣ" ва ғ. ба мутрибону муғанниён муроҷиат менамояд.

Дар Соқиномаи Замзамаи Бузург маҳз ҳамагӣ якчанд аз ин байтҳои дорой образҳои мусиқӣ мавриди истифода қарор гирифтаанд, зеро барои иҷрои бандҳои "Даромад-Миёнхат-

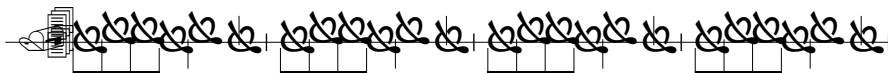
²⁶⁹ Дар мазмуни рисолаҳои мусиқии қадимӣ доир ба Соқинома ҳамчун номи як усули мусиқӣ маълумот вучуд надорад. Ғайр аз ин, дар таркиби матнҳои Баёзҳои Шашмақом, ки дар асрҳои 18-19 тартиб дода шудаанд, ҳамчунин истилоҳи Соқинома дучор намешавад.

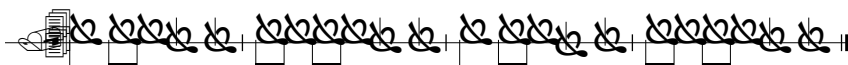
Дунаер-Намуди Муҳайяр-Фуровард" истифодаи ҳамагӣ шаш байт кифоя мебошад.²⁷⁰

Қонунист, ки тибқи риояи услуби оҳангбандии Соқиномаи мазкур истифодаи ягон байти иловагӣ дар ин ҳолат имконнопазир аст. Пас, метавон хулоса баровард, ки дар мисоли таҳлили матни Соқиномаҳо мо айнан бо ҳамон услуби қадимии мақомсозӣ дучор мегардем, ки миёни муҳаққиқон зери унвони "шеърро ба оҳанг қарин қардан" маъруф гардида буд.²⁷¹

Бо ибораи дигар гӯем, ин чо қолаби оҳанг қаблан тибқи риояи афкори хоси мақомсозӣ омода гардидааст ва сарояндаро кофист, ки матни навро интиҳоб намуда оҳангро аз нав ба "қор дароварад". Дар ҳамин маврид зери таъсири рукнҳои баҳри мутақорибии мусаммани маҳзуф: (фаъулун-фаъулун-фаъулун-фаъул ё худ: та-нан-тан, та-нан-тан, та-нан-тан, та-нан) усули бахши пешина, яъне усули Шодиёна, ки шакли нотавиаш чунин аст:

фавран ба усули Соқинома табдил меёбад:

²⁷⁰ Табиист, ки устоди мақомшинос метавонад аз ин маснавӣ байтҳои дигарро низ мувофиқи завқу таъби худ интиҳоб намояд ва дар ин маврид ба сохтори оҳанг ва услуби сарояндагӣ ҳеч гуна тағйирот ворид намешавад.

²⁷¹ Аз ин хусус Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ низ дар Рисолаи мусиқӣ зикр намудааст.

Қобили зикр аст, ки ин чо ҳамчунин услуби тактеъбандии оҳанг низ тағйир меёбад. Рукни "асли"-и баҳри мутақориб (фаъулун) бо задаи хос дар ҳиҷои дувум ("ъул") аснои иҷрои оҳанг иҷборан тарҳи нави тактеъбандиро пеш меорад ва ҳамин тарҳи нав минбаъд дар чараёни оҳанг доимо такрор мегардад. Масалан, дар услуби тактеъбандии "Шодиёнаи Замзамаи Бузург", ки дар силсилаи мазкур бевосита қабл аз Соқинома иҷро карда мешавад, манзараи зеринро мушоҳида мекунем:

Бар ман на-зар бар- бас-та ту Чашмаз ча-хон пу - ши да ман

Матни шуъбаи Шодиёнаро ғазали Таҷаллӣ ташкил додааст ва он дар баҳри "Раҷази мусаммани солим" (Мустафъилун-мустафъилун-мустафъилун-мустафъилун) эҷод гардидааст, яъне ин чо рукни "аслӣ" то ба охир дар шакли солим боқӣ мемонад ва аснои иҷро он бо оҳанг беихтиёр чунин усул пайдо мешавад.

Вале дар мавриди иҷрои Соқинома (мисоли нотавии поён) бори дигар аён мегардад, ки рукни "аслӣ" (фаъулун) аснои бо оҳанг тавъам иҷро шуданаш фавран усули дигарро ба вучуд меорад:

Му ган - нӣ ку- чо - й ки вак - ти гул аст
фа-ъу лун, фа-ъу лун фа-ъу - лун, фа-ъул

Ё худ: "та-нан-тан, та-нан-тан, та-нан-тан,
та-нан"

Пай бурдан душвор нест, ки дар ин мисол, қабл аз ҳама, халалдор гардидани таносуби миёни рукнҳои вазни арӯз ва тақтеъи оҳанг ба назар мерасад ва ин ҳолат дар таркиби Шашмақом хеле зиёд дучор мегардад. Яъне маълум мешавад, ки муносибат миёни унсурҳои вазни арӯз ва усули оҳангсозӣ танҳо дар доираи риояи азмина (вақти садодиҳӣ) маҳдуд намешавад. Дар як мавриди муайян усули оҳанг гӯё комилан дар пайравии рукнҳои баҳри арӯз қарор мегирад, масалан дар Соқиномаи Савти Сабо:

ё худ дар Соқиномаи Савти Наво:

ё худ дар Соқиномаи Мустазоди Наво:

Агар ба тарҳи тақтеъбандии ин оҳангҳои гуногуни силсилаи Шашмақом бо диққат таваҷҷӯҳ намоем, аниқ мегардад, ки усули тақтеъи нахустини онҳо комилан якхела аст.

Хусусияти дигари Соқинома, ки махсусан ҷолиби зикр аст, бевосита ба услуби қофиябандии матни он тааллуқ дорад. Маълум аст, ки дар маснавӣ услуби қофиябандӣ чунин сурат мегирад: а-а, б-б, в-в, г-г ва ғ. Яъне дар таркиби кулли оҳангҳои Шашмақом танҳо матнҳои бахши Соқинома қофияи гуногун доранд, ҳол он ки дар бахшҳои дигар асосан ғазал, мухаммас ва мустазод иҷро карда мешаванд (дар баробари рубой, байт, қитъа дар Таронаҳо).

Вале таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки тарзи қофиябандии маснавиҳои Соқинома ба бандубасти оҳанг ё худ сохтори умумии мусиқии онҳо ҳеч гуна таъсире ворид накардааст. Ёдовар мегардем, ки устодони мақом барои ҳар як хатти чудоғонаи мусиқии Соқинома (Даромад, Миёнхат ва ғ.) байтҳои гуногунро (баъзан ҳатто аз Соқиномаҳои гуногун) интихоб мекарданд, зеро вазни ягона ва умумияти маъниҳо чунин имконияти эҷодкорона истифода намудани матнҳоро фароҳам меовард.

Бо ин ҳама шарҳи хусусиятҳои Соқинома ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст.

1. Соқинома ҳамчун навъи бадеӣ нахуст дар доираи қонунҳои назми классикӣ ташаккул ёфтааст ва чуноне ки маълум гардид, решаҳои он то ба замони тоисломӣ рафта мерасад. Тахмин меравад, ки мазмуни ашъори Соқинома як намуд шарҳи бадеии саҳнаҳои базму разму мемонад, ки дар тамаддуни суғдиён ва бохтариёни қадим нақши хеле бориз доштаанд.²⁷²

2. Шакли маснавии Соқиномаҳо, доираи рӯшани эҳсосот (фараҳ, шодиву нишот), такрори пайдарҳами даъватҳо ба мутрибу муғаннӣ (Биё, мутриб, Биё соқӣ ва ғ.), васфи зебоиҳои ҳаёт ва дигар унсурҳои маънавӣ, ки шомили ин жанр гардидаанд, аснои ба қолаби оҳанг "қарин намудани" онҳо бечунучаро хислатҳои оҳангро низ комилан тағйир медиҳанд ва бо ҳамин минвол ҳамчун ангезаи пайдо шудани қисми ҷаҳоруми силсилаи шӯъбаҳо мегарданд.

3. Бар хилофи жанрҳои ғазал, мустазод, ки дар услуби шаклбандии оҳанги шӯъбаҳои Шашмақом таъсири хос

²⁷² Ба хотир меорем, ки чунин саҳнаҳои базм бо иштироки мутрибон, ки дар даст созҳои мусиқӣ доранд, раққосаҳо ва ашрофон бо ҷомҳои май дар мусаввараҳои Панҷакент, Уструшан, Тахти Сангин аз ҷониби бостоншиносон кашф шудаанд.

мерасонанд, матнҳои Соқинома дар Шашмақом ҳамеша дар рӯи қолабҳои тайёр иҷро карда мешаванд.

4. Бо дарназардошти ин ва дигар хулосаҳои қаблан баён гардида метавон исбот намуд, ки жанри Соқинома ҳамчун ҷузъи ҷудонашавандаи ҳама намуд базму маҷлисҳои шоирона ва нишастҳои пушукӯҳи шоҳона тадриҷан, бо мурури замон ва бо кӯшишу эҳтимоми устодони мақомхон ба ҷараёни бузурги эҷодӣ - яъне амали ба силсилаҳо табдил додани оҳангҳои ҷудогона (дақиқан - мақомсозӣ) ворид карда шуданд.

ХУЛОСА. Аз натиҷаи кулли мушоҳидаҳои боло дар хусуси пайвандии савту калом, шеърӣ мусиқӣ хулосаҳои зерин бармеоянд.

Шаклҳои қадимии суруду таронаҳо (срот, троник, чома ва ғ.) дар замони тоисломӣ сараввал бо матнҳои паҳлавӣ пайвандии қолабӣ доштанд, вале ҷуноне ки маълум мегардад, дар давраҳои дигар - яъне дар замони пайдо шудани шеъри дарӣ ин намуд қолабҳои оҳангӣ дар навбати худ ба сохтори зарбиву услубии шеъри нав таъсир мерасонанд. Яъне қолаби оҳангҳои қадимӣ барои офаридани суруд ва таронаҳо ба забони дарӣ ҳамчун намуна ё худ қолаби азмина хидмат намудаанд.

Дар марҳилаи минбаъда айнан ҳамин анвоъ - суруд, рубой, тарона ба яке аз воҳидҳои асосии бахши овозхонии Дувоздаҳмақом (баъдан Шашмақом) мубаддал мешаванд. Ҳамин омил далели он аст, ки дар сохтори суруду таронаҳои мардумӣ ҳамеша лаҳн, оҳанг дар мадди аввал қарор гирифтааст. Ин ҳолатро мо дар боби аввал дар мисоли байту таронаҳои халқӣ низ дақиқан мушоҳида намуда будем.

Айнан ҳамин гуна хулосаро оид ба хусусиятҳои жанри байтҳои пешниҳод намудан ҷои аз аст, зеро муқаррар карда шуд, ки байтҳои пеш аз ҳама амали мусиқӣ мебошад ва байт комилан дар натиҷаи бо сухан ифода намудани "хона"-

ҳои оҳангӣ (намунаҳои мусиқии халқӣ) арзи ҳастӣ намудааст. Инро ҳамчунин метавон дар мисоли он, ки чӣ гуна садҳо намунаи байтҳои мардумӣ бо як оҳанги қадимӣ суруда мешаванд, мушоҳида намуд.

Дар бораи ташаккули жанри мустазод иловатан ҳаминро зикр намудан зарур аст, ки шояд дар марҳилаҳои нахустини пайдоиш ин намуди волои шеърӣ классикӣ бештар ба қолаби маъруфи "банд ва нақарот"-и сурудҳои мардумӣ таъя намудааст. Яъне анъанаи "нақарот"-хонӣ барои ташаккули иловаи "мустазод" омили асосӣ шудааст, зеро чуноне ки аз намунаҳои хеле қадимии мустазод бармеояд (ниг. ба таҳлилҳои боби Мустазод), дар ҳама ҳолатҳои овозхонӣ мисраъҳои "мустазод" гардида шаклан маҳз дар доираи қолабии "нақарот" ҷойгир шудаанд.

Масъалаи дигар, ки дар натиҷаи таҳлили системаи оҳангсозии Шашмақом то як дараҷа рӯшанӣ пайдо кард, пайвандии маъниҳои ғазали классикӣ бо фазои мусиқии мақомҳо ба шумор меравад. Дар мисоли "Шодиёнаи Замзамаи Бузург" аён мегардад, ки семантикаи марказии ғазали классикӣ, аниқтараш муқоламаи "ман" ва "ту" (шоир ва мухотаби ӯ) дар композитсияи оҳангсозӣ хеле возеҳ ифодаи мусиқӣ низ пайдо кардааст.

Замоне ки ғазал аз қасидаи классикӣ ҷудо гардида, ба навъи мустақил табдил меёбад, дар шаклбандии он услуби истифодаи матлаъ ва мақтаъ ба таври доимӣ ва шартӣ асосӣ ворид мегардад. Вале набояд фаромӯш сохт, ки ин гуна услуби таъкид сохтани оғоз ва анҷоми асари бадеӣ (аз ҷумла мусиқӣ) хеле қадимтар, дар доираи услубҳои шаклбандии оҳангҳои мардумӣ, ки онҳоро "даромад" ва "фурувард" меномиданд, арзи ҳастӣ намудааст.

Бо ҳамин натиҷаҳо метавон хулосаи ниҳойӣ низ баровард, ки ҳамбастагии шеъру оҳанг дар мусиқии Шашмақом ҷанбаҳои хеле пурназакати бадеиро соҳиб шудааст. Ин ҷо оҳанг на ҳамеша аз пайи вазн ва зарбу

рукнҳои шеър равон мешавад ва ё худ шеър низ на ҳамеша танҳо зоҳиран ба қолаби тайёри оҳанг ворид шуда "қарин"-и он мегардад.

Муסיқӣ ва назм дар Шашмақом - намунаи нодир ва хеле мураккаби пайвандии падидаҳои мухталифи бадеӣ, эстетикӣ, фалсафӣ буда, ҳамзамон тимсоли бузурги дар шакли ягона фаро гирифта шудани унсурҳои мухталифи хунар ба шумор меравад.

Дар доираи фарохи маъниҳои бадеиву фалсафии Шашмақом кулли падидаҳои тасвирӣ ва эҳсосоти назм, рангорангии вазну қофияҳо, таҷассуми сужетҳои олиӣ бадеӣ, лаҳни ширини навоҳо, садои захираи муҳаббатӣ нуктадон ва овози марғуладори муғаннӣ садсолаҳои инҷониб ба ҳам пайвандии бузург пайдо кардаанд.

БА ЧОЙИ ПАСГУФТОР

Дар таҳқиқоти мазкур мо кӯшиш намудем, ки шаклҳои хеле гуногуни пайвандии шеърӣ мусиқӣ - аниқатараш назми форсии тоҷикӣ ва мусиқии устодонаи мақомхоро, ки таърихи дурудароз дорад, мавриди таҳлил қарор диҳем. Дар натиҷа сараввал муайян карда шуд, ки суннатҳои сурудӣ мусиқии давраи тоисломӣ - Срот, Троник, Чома, Қасида ҳамчунин доираи жанрҳои назми форсии тоҷикӣ - Байт, Ғазал, Суруд, Тарона, Мустазод, Мухаммас, Тарҷеъбанд, Рубоӣ дар ҷараёни таърихӣ ташаккули системаи Дувоздаҳмақом ва Шашмақом нақши хеле бузург доранд.

Худи ҳамин омил, яъне пайвандии беандоза мустаҳкам бо кулли аносири назм баъдан боиси он гардидааст, ки анъанаи мақомхонӣ ва мақомсозӣ дар баробари шеърӣ дар ба кишварҳои дуру наздик интиқол ёфтанд ва дар ҷараёни рушди мусиқии суннати мамлакатҳои Шарқи Наздик ва Миёна саҳмгузор шуданд.

Пайвандии савту калом, шеърӣ мусиқӣ падидаи инкорнашавандаи фарҳанги халқи тоҷик ба шумор меравад ва ҳамеша дар таърихи мо расм чунин буд, ки шеърро ҳатман бо овози хуш ва оҳанги латиф ба самъи шунаванда мерасонданд. Аммо таҳлили амиқ нишон медиҳад, ки решаҳои ин пайвандӣ на танҳо дар расми зоҳирии тавҷам иҷро гардидани шеърӣ суруд, балки, пеш аз ҳама, дар алоқаҳои миёни рамзу маъниҳои назм, услуби баён, санъати сухан, фалсафаи амиқи розҳои шеърӣ оламшумули тоҷикӣ ва савту навоҳои мураккаб, авҷу нолаҳои дилхурӯш, зарбҳои фараҳбахш ва захираҳои дилнавози танбӯр таҷассуми олии бадеӣ эстетикӣ пайдо кардаанд.

Решаҳои таърихӣ ин намуд пайвандии нодирро метавон дар доираи сурудхониҳои авестӣ мушоҳида намуд

ва дақиқан исбот гардидааст, ки маҳз дар услуби сарояндагии Готҳои авестой истифодаи ҳиҷои кушод дар охири мисраъ, риояи маъниҳои матн, таҷассуми образҳо тавассути унсурҳои овозхонӣ - нола, замзама, авҷу фурувардҳо ифода карда мешуданд.

Дар асрҳои 10-11, ки замони эҳёи бузургтарин суннатҳои адабӣ ва мусиқии қадимии халқи тоҷик ба шумор меравад, Рӯдакии бузург жанри тоисломии таронаро бо таровати ҳунармандона ворида доираи назми классикӣ намуд, Абӯалӣ Ибни Сино дар китоби бузургаш доир ба илми мусиқӣ "Қавомеъу илм-ал-мусиқӣ" моҳияти савтии ҳуруфи садонок ва ҳамсадоро дар пайвандии мусиқӣ исбот кард. Чуноне ки маълум аст, Ибни Сино ҳамчунин таҳқиқоти махсусе зери унвони "Махориҷ-ал-ҳуруф" (оид ба манбаъҳои овозбарорӣ) иншо намудааст.

Таҳқиқи жанрҳои маъруфи мусиқии суннатии асрҳои миёна ба монанди Қавл, Амал, Кор, Нақш нишон дод, ки дар фарҳанги мусиқии асрҳои 13-17 ин намудҳои маъруфи мусиқии мардумии тоҷик дар маркази фаъолияти фарҳангии ҷомеаи замон қарор доштанд. Ин жанрҳо на танҳо ба олами мусиқӣ, балки дар доираи афкори эстетикӣ ва фалсафӣ низ ҷойи ҳудро пайдо намуда буданд. Истилоҳи "қавл" ва "амал" дар осори шоирону олимони давр ба сифати як намуд дихотомия, ё худ ду ҷанбаи асосии рафтору кирдори инсон хеле васеъ шарҳ дода мешуд. Яъне дар мавриди шарҳи маъниҳои ин намуд оҳангҳо онҳо таъкид менамуданд, ки инсон бояд аз рӯи қавл амал намояд.

Мушоҳида ва таҳлили нозуқиҳои пайвандии бобҳои овозии силсилаи Шашмақом бо системаи арӯз бори дигар исбот менамояд, ки аксари қулли шӯъбаҳои овозии Шашмақом (Сарахбор, Талқин, Наср, Уфар, Мустазод, Савтҳо ва ғ.) бевосита бо намунаҳои классикӣ шеърӣ тоҷикӣ тариқи ҳамвазнӣ эҷод карда шудаанд.

Маҳз дар мисоли бахшҳои овозии Шашмақом ақидаи Шамсиддин Қайси Розӣ доир ба он, ки аҳли Аҷам вазнҳои

хоси шеъри арабиرو (бахрҳои тавил, мадид ва ғ.) хеле кам истифода мебаранд, исботи воқеии худро пайдо кардааст. Ин ҷо бори дигар ёдовар мегардем, ки дар кулли силсилаи оҳангҳои Шашмақом ягон маротиба ашъори дар бахрҳои болотар зикр шуда (тавил, мадид) мавриди истифода қарор нагирифтаанд.

Услуби тарҷеъбандӣ, яъне пайваста ва ба маротиб тақроран навохта шудани порчаи муайяни оҳанг, ки дар қисми созии Шашмақом (Мушкилот) васеъ истифода карда мешавад, ҳамчунин решаҳои хеле қадимӣ дорад. Муҳаққиқони Авесто зикр намудаанд, ки байни бобҳои мухталифи он пайдарҳам манзараи пуршукӯҳи сайри худоҳо, ки савори аробаҳо давр мезаданд, тасвир карда шудаанд. Ин бобҳои тақроршавандаро дар Авесто бо истилоҳи "Анафора" (як навъ санъати тақрор) ифода менамуданд.²⁷³

Азбаски дар матнҳои Авесто тарона, қисса, афсона ва дигар намунаҳои эҷодиёти мардумӣ зиёд истифода карда шудаанд, мо метавонем тахмин намоем, ки услуби тақроран иҷро карда шудани "бозгӯӣ" дар мусиқии созии Шашмақом, ҳамчунин доимо бо як зайл тақрор шудани "нақарот" дар сохтори сурудҳои оддии халқӣ (куплет-нақарот) аз ҳамин гуна қадимтарин суннатҳои бадеӣ сарачашма гирифтааст.

Доир ба пайдоиши як идда истилоҳот, хусусан номгӯи бахшҳои овозии Шашмақом, ки мисли анъана бевосита аз рӯи номи усули ин ё он боб гирифта шудаанд (масалан, Сокинома, Талқин, Уфар, Наср), метавон гуфт, ки дар ин маврид низ идомаи суннатҳои номгузории мусиқии асримиёнагиро мушоҳида намудан мумкин аст (ба мисоли усули Савт, Амал, Кор, Тарҷеъ ва ғ.). Ин гуна маълумот доир ба номгӯи усулҳои масалан Амал, Амали Сабо, Амали Сунбул ва ғ. дар Рисолаи муаллифаш номаълуми а.16 васеъ шарҳ дода шудааст.

²⁷³ Энциклопедияи адабиёт ва санъат. ҷ.1.- С. 46.

Дар баъзе мавридҳо бояд иқрор шуд, ки як қатор услубҳои шаклбандӣ, масалан такрори "банд" ва "нақарот" дар таронаҳои мардумӣ, ки дар назарияи санъатҳои бадеӣ ҳамчун таносуби образҳои "ивазшаванда" ва "такроршаванда" шинохта шудаанд, албатта қаблан дар шеъри мардумӣ ташаккул ёфта, танҳо бо мурури замон вориди доираи мусиқии хирфай (аз ҷумла Шашмақом) гардиданд.

Ин ақидаро бо шарҳи сохтори махсуси яке аз сурудҳои хеле маъруфи халқии тоҷикӣ - "Аз косагарон" исбот намудан мумкин аст. Услуби хеле ҳам нодири композитсионӣ, ки тибқи он банди асосии суруд дар ҳар маротибаи такрор шуданаш "васеътар" мегардад (аз ҳисоби илова карда шудани номҳои асбобу ашёи рӯзгор) танҳо баъдан тадричан вориди сохтори қисми созии Шашмақом мегардад. Ҷуноне ки маълум гардид, дар композитсия Мушкилот (Тасниф, Тарҷеъ, Гардун ва ғ.) банди "Хона" ҳар маротиба иҷро аз ҳисоби он, ки навозиш аз зинаи болотари пардаҳо такрор мешавад, васеътар мегардад:

Хонаи аввал : А

Хонаи дувум: В+ (А)

Хонаи савум: С+ (В+А)

Хонаи чаҳорум: Д+ (С+В+А)

Маълум аст, ки дар ин ҷо услуби ба маротиби такрор "ҷамъ кардани" маводи пешина ҷой дорад, яъне бо иловаи зинаи болоии пардаҳо ҳатман маводи пешинаи дар зинаи аввалин иҷро шуда такрор мешавад ва бо ҳамин микёси Хона васеътар мегардад.

Аҷиб аст, ки айнан ҳамин гуна услуби "ҷамъ кардани мавод" хеле рӯшан дар мисоли суруди машҳури "Аз косагарон" мушоҳида карда мешавад:

Банди аввал:

Аз косагарон коса,
Аз кӯзагарон кӯза,
Косаю кӯза ба дастам,
яллалум бобо, яллала.

Банди дувум:

Аз дуредгарон арра,
Аз баррафурӯшон барра,
Косаю кӯзаю арраю барра ба дастам,
яллалум бобо, яллала.

Банди чаҳорум:

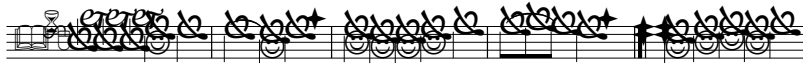
Аз сартарошон поку, аз бофандагон моку,
Косаю кӯзаю арраю барраю покую моку ба дастам,
яллалум бобо яллалум.
Банди панҷум:

Аз анчирфурӯшон анчир, аз челонгарон занчир,
Косаю кӯзаю арраю барраю покую мокую анчиру
занчир ба дастам,
яллалум бобо яллалум

Шакли нотавии "Аз косагарон" чунин аст:²⁷⁴

²⁷⁴ Иқтибос аз китоби В.М.Беляев "Музыка народов СССР".

Аз ко-са-га-рон ко - са, Аз кӯ за-га-рон кӯ - за Ко-са-ю кӯ за

6

ба дас-там, я - ла-лум бо-бо, я-ла-лум Аз ду-ред-га-рон ар - ра,

11

аз бар-ра-фу-рӯш бар - ра, Ко-са-ю кӯ-за-ю ар-ра-ю бар-ра ба дас-там,

я

16

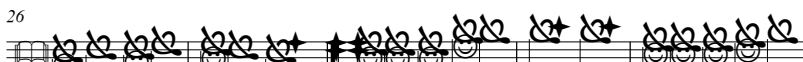
ла-лум бо-бо, я-ла-лум Аз сар-та-рош по - ку, аз бо-фан-да-гон

21

мо - ку, Ко-са-ю кӯ-за-ю ар-ра-ю бар-ра-ю по-ку-ю мо-ку ба дас-там, я-

26

ла-лум бо-бо я-ла-лум. Аз ан-чир-фу-рӯш ан - чир, аз че-лон-га-рон

31

зан - чир, Ко-са-ю кӯ-за-ю ар-ра-ю бар-ра-ю по-ку-ю мо-ку-ю

35

ан-чи-ру зан-чир ба дас-там, я-ла-лум бо-бо я-ла-лум

Тарзи шаклбандии махсус, ки дар он қисми "ивазшаванда" дар муқобили "ивазнашаванда" қарор гирифтааст, яке аз хусусиятҳои асосии таронаҳои халқӣ ба шумор меравад ва чуноне ки болотар зикр намудем, ин услуб дар сохтори Авесто маъмул гардида буд. Ин ҷо бояд илова намуд, ки дар Авесто ҳамчунин ҷойгоҳи "вақф"-ҳо (дар илми мусиқӣ "таваққуф" ё худ "пауза", дар назм "сукунат") хеле назаррас аст ва ин намуд услуби "манъи ҳаракат" дар илми арӯз "фосила" номида шудааст.

Мусиқишиносии маъруфи Эрон, доктор Хусейн Алӣ Маллоҳ дар Рисолаи "Пайванди шеър ва мусиқӣ" тасвири як намунаеро аз Готҳои авестойӣ рӯи хати мусиқӣ оварда, чуноин таъкид менамояд, ки вучуди вазн дар готҳо далели суруд будани онҳост:

Spen-ta maj nyu va-hish - ta ca ma - ran - ha hach - as -hat shy -ao -

na ca va - can na - ca dan haur va --ta a --mer - e ta - ta

maz - da - ex shath - ra ar - ma i - ti a - hu - re

Маллоҳ илова намудааст, ки аслан "Гот" (гот) маҷозан "ба маънии оҳанги мусиқӣ аст ва маънии ахир аз рӯи хондани "гота" (госа) ба алҳони махсус аз қабилӣ "ведохонӣ"-и хиндиён ва қуръонхонии муслимин бархоста ва пасованд баъзе аз алҳони мусиқӣ : Дугоҳ, Сегоҳ ва Чаҳоргоҳ ва Ростӣ Панҷгоҳ иборат будааст."²⁷⁵

²⁷⁵ Маллоҳ Хусейн Алӣ. Пайванди мусиқӣ ва шеър.- Техрон.- 1367.- С. 109.

Поинтар муаллиф бо ишора ба навиштаҳои Муҳаммад Муин иброс намудааст, ки "Гох - ҳамон гуна ки дар паҳлавӣ ҳам ба маънии оҳанг ва сухани мавзун омадааст, дар забони порсӣ низ дар ҳамон маворид истеъмом шудааст".²⁷⁶ Ин мушоҳидаҳои муҳаққиқи мусиқии даврони гузашта бори дигар исбот менамояд, ки услуби иҷрои готҳои авестой маҳсули ҳунари мусиқӣ ба шумор мераванд.

Дар бобҳои боло доир ба "фосила" чунин зикр намуда будем, ки мавқеи онро, яъне дар кадом ҳолат боз доштани ҳаракати оҳанг ё суханро маҳз худи иҷрокунандагони мақом муайян мекардаанд.²⁷⁷

Айнан ҳамин масъала ба сохтори ғазал ва ҷойгоҳи "матлаъ" ва "мақтаъ" алоқаманд мебошад, зеро чуноне ки исбот гардид, ин гуна шакли оғоз ва анҷоми ғазал маҳз зери таъсири омилҳои шаклбандии мусиқӣ (ба мисоли "даромад" ва "фурувард") ташаккул ёфтаанд.

Дар хусуси услубҳои хеле машҳури пайвандии матн ва оҳанг ҳаминро бори дигар зикр намудан зарур аст, ки аз қадимулайём шоирон (пеш аз ҳама муаллифони байту рубоӣҳои мардумӣ) кӯшиш менамуданд, ки ба оҳанги маъруф ва ба қолаби шинохташудаи он матни наvero эҷод намоянд. Инро дар мисоли аънаҳои байтхонии мардуми водии Зарафшон ва Рашту Дарвоз мушоҳида намудан мумкин аст. Ва маҳз ҳамин мисолҳо, инчунин муқоисаи дақиқи таносуби матну оҳанг, чи дар мусиқии мардумӣ ва чи дар сохтори Шашмақом, нишон доданд, ки муносибати шеър ва оҳанг, матн ва ритми мусиқӣ, вазни арӯзу усули мақомсозӣ - ҳамаи ин омилҳо дар натиҷаи ҷараёни дуру дарози эҷодӣ, ҳамчун маҳсули таъсири тарафайн арзи вучуд намудаанд.

²⁷⁶ Ҳамон ҷо.

²⁷⁷ Парвиз Нотил Хонларӣ. Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ.- Техрон.- 1327.- С. 15.

Маҳз ҳамин гуна таъсири тарафайн миёни шеърӯ мусиқӣ, вазни арӯзу ритмикаи хоси таронаҳо, таносуби гуногунранги лаҳни мусиқӣ ва образнокии ғазал ё тарона намунаҳои хеле ҳам пурғановати бадеӣ-эстетикиро ба вучуд оварданд.

Чуноне ки таҳлилҳо нишон доданд, ин гуна муносибати тарафайн хусусан дар мисоли таронаҳои Шашмақом хеле аён ба назар мерасанд. Дар Таронаҳо нақши оҳанг ва зарбҳои хоси мусиқӣ боло гирифтааст ва аммо дар шуъбаҳо (Сарахбор, Талқин, Наср, Уфар) маъмулан қонунҳои шеър, маъниҳои ғазал, вазну қофия ва ғ. гӯё ба мусиқӣ ин намуд сифатҳои хешро "талқин" менамоянд.

Муқаррар карда шуд, ки таронаҳои хеле ҳам қадимии тоҷикӣ (дар қадим - "троник"-ҳо) баъдан, дар шароити нави таърихӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ, дар давраҳои, ки кишварҳои халқиятҳои зиёд ворида низоми ин ё он давлатдорихо мегардиданд, ноаён ба жанри "қавволи" (қавлхонӣ) табдил ёфтааст ва бо ҳамин барои рушди мусиқии хирфай - силсилаҳои Дувоздаҳақом ва Шашмақом мабной асосӣ шудааст. Ҷолиби зикр аст, ки бо ин ҳама таҳаввулотӣ таърихӣ жанри Тарона ба алоҳидагӣ, дар шакли хоси қадимиаш низ то ба замони мо омада расидааст ва то имрӯз дар маркази фазои эҷодиёти мардуми тоҷик қарор дорад.

Дар ҳамин ҳолат маълум карда шуд, ки "қавл", ки сараввал аз сохтори Тарона пайдо шудааст, баъдан дар кишварҳои ҳамҷавор ба забонҳои арабӣ, туркӣ (ӯзбекӣ), урду низ васеъ маъмул гардидааст. Инро ҳамчунин Қайси Розӣ чунин таъкид намуда буд: "Ва одат чунон рафтааст, ки ҳар чи аз ин чинс (яъне тарона-А.Н.) бар абёти тозӣ (арабӣ) созанд, онро "қавл" хонанд".²⁷⁸

Тарона дар дохили сохтори силсилаи Шашмақом мувофиқи хусусиятҳои лаҳнӣ ва зарбии шуъбаҳои мушаххас

²⁷⁸ Ал-мӯъҷам, ..., сах.85

ба андозаи назаррас тағйири шаклу оҳанг мекунад, яъне дар ихотаи кадоме аз шуъбаҳо, ки иҷро карда шавад, ба унсурҳои лаҳнӣ зарбии ҳамон шуъба тадриҷан шабех карда мешавад.

Масалан, иҷрои аксари таронаҳои дохили силсилаи Шашмақом ба алоҳидагӣ ғайриимкон аст, зеро оҳанги онҳо зери таъсири шуъбаҳо хеле тағйир ёфтаанд. Ин дар ҳолест, ки матни ин таронаҳо комилан шакли мустақил доранд. Барои мисол бори дигар намунаҳои аз силсилаи таронаҳои Сарахбори Наво ба хотир меорем:

Таронаи 1

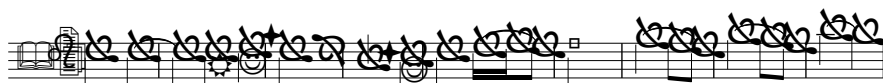
Э вай, Мо дар ин шах - рем чо - ну дил по-бас-ти ту

10

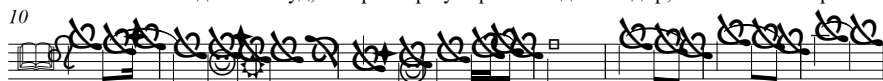
Э вай, шӯ-хи ма-не до - ду фи-гон ёр аз дас ти ту

Таронаи 2

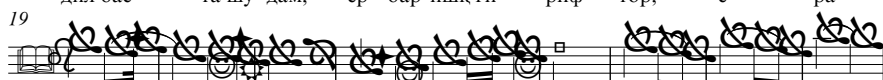
Бас- там ди-ли худ, ёр бар зул-фи дил - дор, ё - ра

10

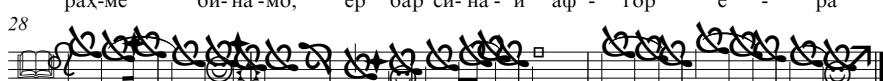
дил бас - та шу- дам, ёр бар ишк ги - риф - тор, ё - ра

19

рах-ме би-на-мо, ёр бар си-на-и аф - гор ё - ра

28

чаб ре ма-на-мо ёр, эй но-за-ни но ё - ра

Таронаи 4

Сар-ви но - зам - а Бур - диди - лам Ёр я-ла лал - ло,
8
Я-ла ло я - ла - ло. Э - во я - ла ла - лал -
15
ло, Дуст, я - ла ла - лал ло я -
20
лал ло я - лал - ло

Маълум мешавад, ки ин қолаби оҳангии таронаҳои мазкур комилан бо хусусиятҳои лаҳниви зарбии Сарахбор омехтагӣ пайдо кардааст, дар ҳоле ки матни онҳо бидуни тағйир боқӣ мамонад. Дар муқоисаҳои Таронаи 2 ва Таронаи 4 аён мегардад, ки усули Сарахбор (дар Таронаи 2) тадричан ба усули Талқин (Таронаи 4) мубаддал мешавад, яъне вазифаи махсуси ин тарона - омода сохтани усули Талқин мебошад, зеро пас аз Таронаи 4 февран дар ҳамин лаҳза шӯъбаи "Талқини Баёт" оғоз мегардад. Тавассути истифодаи ҳамин гуна услуби пайванд сохтани бахшҳо риштаи силсилавии оҳанг густа намешавад.

Жанри қадимии "срот" (суруд), ки дар адабиёти паҳлавӣ хеле машҳур гардида буд, баъдан ба ташаккули навъи ғазал саҳмгузор гардид ва чуноне ки таҳлилҳо нишон доданд, маҳз ғазал шакли асосии матнҳои Шашмақом ба шумор меравад. Гуфтан мумкин аст, ки "срот-суруд-ғазал" риштаи таърихии пайвандӣ доранд ва, қабл аз ҳама, ин пайвандии онҳо дар хусусиятҳои мусиқии онҳо (масалан онҳоро ҳамеша бо оҳанг

суруда пешниҳод менамуданд) ифодаи худро пайдо намудааст.

Дар сохтори Шашмақом махсусан нақши Соқинома ва Муस्ताзод хеле муҳим аст. Таҳлили муқоисавии чараёни ташаккули муस्ताзод дар назм ва шуъбаи муस्ताзод дар Шашмақом нишон медиҳад, ки услуби "муस्ताзодсозӣ" (яъне қасдан илова намудани мисраъҳо, нидоҳо ва ибораҳои иловагӣ ба байти шеърӣ) нахуст дар доираи ривочи суруд таронаҳои халқӣ маъмул гардида будааст (иловаи калимаву ибораҳои "дӯст", "ёрам", "ҷонам", "садқа шавам", "Эй имонам", "Маҳи ман") ва мисолҳо болотар иқтибос шуда (махсусан репертуари устод Ака Шариф Ҷӯраев) инро тасдиқ мекунанд. Тахмин меравад, ки ҳамин услуб баъдан сабабгори асосии пайдоиши навъи муस्ताзод дар назми классикӣ гардидааст.

Бино ба ақидаҳои муаллифони рисолаҳои мусиқӣ (Дарвеш Алӣ Чангӣ, Сафиуддин Урмавӣ, Абдулқодир Мароғай) яке аз бобҳои созии силсилаи Шашмақом, ки "пешрав" номида шудааст, қаблан дар замони муаллифони мазкур ҳамчунин бо намунаҳои назми классикӣ пайвандӣ доштааст ва мувофиқи гуфтаи Дарвеш Алӣ бештар ба "Амал" шабоҳат доштааст. Вале дар марҳилаҳои баъдии рушди суннатҳои мусиқии классикӣ, дар даврае, ки силсилаи Шашмақом ташаккул меёфт (асрҳои 17-18), пешрав ба қисми созии Шашмақом (мушкилот) ворид гардид.

Болотар аснои муқоисаи таносуби "хона" ва "бозгӯй" зикр карда будем, ки ҳар дафъа ҳаҷми пардаҳое, ки дар "хона" фарогир мешаванд, васеътар мегардад. Ин ҳолат дар натиҷаи "пеш рафтани" (як зина, ё як парда болотар рафтани) оҳанги "хона" ба вучуд меояд ва аз ҳамин сабаб ҳам онро "пешрав" меноманд. Аслан "пешрав" ҳамеша ҳамчун қисми нахустини созии ҳама гуна силсилаҳои қадимӣ будааст, зеро то имрӯз дар мусиқии мамлакатҳои Африқои Шимолӣ (Алҷазоир, Тунис, Марокаш), Либия, Туркия

хамин гуна оҳангҳои нахустинро ҳамона бо номи тоҷикиаш "башраф" меноманд (азбаски дар алифбои арабӣ ҳарфи "п" вучуд надорад).

Ин ҷо бамаврид аст ёдовар шавем, ки тибқи маълумоти сарчашмаҳо, жанри мустазод низ дар доираи оҳангҳои суннати мардуми Алҷазоир (дар сохтори "нӯба"-ҳои андалусӣ) мавҷуд будааст. Ҳамчунин дар мусиқии суннати ин кишварҳо то ба имрӯз истилоҳи "хона" ба сифати воҳиди кӯчактарини оҳангӣ истифода мешавад.

Ин мушоҳидаҳо баръало нишон медиҳанд, ки анъанаи беш аз ҳазорсолаи пайвандии шеърӣ мусиқӣ, ки дар заминаи фарҳанги халқи тоҷик ва дар мисоли Шашмақом - ин достони муҳташами назму наво ташаккул ёфтааст, садсолаҳо инҷониб дастраси фарҳангу тамаддунҳои мардумони кишварҳои ҳамҷавор гардидааст. Дар тамоми сарзамини Шарқ, ки онҳо мардумони эронизабон мезистанд, шӯҳрат ва тантанаи мақомҳо ҳамчун болу пари назми форсии тоҷикӣ лаҳзае ҳам хомӯш нашудаанд.

Шоирони ҳама давру замон ба оҳангҳои ширину дилрабои Шашмақом ашъори тоза эҷод мекарданд, зеро мусиқӣ ва санъати сарояндагӣ рози дилу каломи раҳнамои онҳоро хеле ба зудӣ ва осонӣ дастраси ҳазорон шунавандаҳо менамуд.

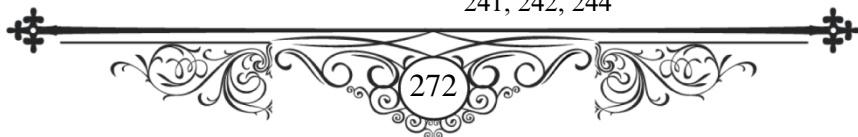
Аз сроту таронаҳои замони сосониён то ғазалу мустазод ва мухаммасҳои Рӯдакиву Ҳофиз, Хайёму Хусрав, Саъдиву Ҷомӣ, Камолу Бедил, Ҳилоливу Бедил - шоироне, ки ном ва осори беназири онҳо дар тамоми олам қадри баланд пайдо кардаанд - хамин аст нақши бузург ва рамзи пурасрори Шашмақоми тоҷикӣ.

ФЕҲРИСТИ НОМИ АШҲОС

- Абдувосеи Ҷабалии Гарчистонӣ - 29
Абдурасул Қодирӣ - 247
Абдулқодир Ҳофиз - 247
Абдулло Назриев - 164
Абу Нувос - 238, 241
Абӯ Саид Абулхайр - 188
Абӯсаид Маҳнавий
Абӯ Ҳафси Сугдӣ - 61, 176, 177
Адиб Собирӣ Тирмизӣ - 29, 199
Азизӣ Ф. - 224, 280
Акашариф Ҷӯраев - 164, 170, 171
Алиев Рискулло - 163
Асафев Б. - 37, 38, 146, 273
Ал-Исфаконӣ - 56, 271
Ал-Истахрӣ - 55
Ал-Киндӣ - 44, 52
Амир Хусрави Деҳлавӣ - 9, 29, 65, 199, 203, 224, 272
Амирӣ - 199
Амонов Раҷаб - 28, 29, 174, 175, 178, 272, 285
Амъақи Бухорӣ - 29
Анварӣ - 199, 206
Арасту - 7
Арӣ Бобохонов - 218
Аристид Квинтилиан - 166
Асрорӣ В. - 175, 178
Аттор, Фаридуддин - 187
Ашрафӣ М. - 236
Бадри Чочӣ - 199
Балхӣ, Ҷалолиддин - 129, 130, 136, 181, 187
Баҳодуров М. - 129, 206, 273
Баҳром Сирус - 29, 45, 273
Бедил Абдулқодир - 29, 136, 171, 199, 213, 270
Беляев В.М. - 21, 35, 273, 275
Бертелс Е. Э. - 21, 30, 60, 67, 69, 133, 144, 147, 208, 273, 274,
Бобоқулов А. - 45
Бойс Мэри - 48, 274
Бокиёи Ноинӣ - 124, 125, 224, 274
Болдирев А.Н. - 35, 274
Болтаев Мақсудҷон - 205
Бомшод - 20
Брагинский И.С. - 187, 274
Васлии Самарқандӣ - 89, 199
Ватвот Рашидуддин - 44, 281
Ваҳиди Табрезӣ - 44
Ваҳхобов Абдуманнон - 163
Вернадский В. - 88, 274
Восифӣ, Зайниддин Маҳмуд - 29, 140-142, 199, 274
Востоков А. - 42, 274
Вочид Алихон - 223, 274
Вызго Т. - 160, 182, 274
Галицкая С.П. - 24, 275
Гертсман А. - 24, 151, 166
Гинзбург Б. - 23, 83, 275
Ғазолӣ, Абӯ Ҳомид - 19, 71, 271
Ғафуров Б. - 61, 275
Давлатшоҳи Давлатбек - 45
Дақиқӣ - 147
Данскер О. - 164, 275
Дарвеш Алӣ Чангӣ - 103, 104, 110, 116, 189, 281
Дерланже Рудолф - 168
Дилороми Чангӣ - 20
Зарринқалам Алӣ - 39
Зебуннисо - 199
Ибн ал-Муътаз - 238
Ибни Сино Абӯалӣ - 3, 4, 7, 8, 34, 44, 47, 62, 70-73, 77, 87, 93, 94, 116, 133-139, 166-168, 239, 259, 271
Ибни Фақиҳ - 56

- Ибни Хурдодбеҳ - 17, 44, 52, 56-59, 65, 149, 150, 210
Ибни Чомеъ - 122
Ибн Ҷохиз - 48
Ибни Ямин - 187
Иделсон А. - 151
Илё Ҳовӣ - 238
Имронов С. - 192, 276
Исо Махдуми Кӯлобӣ - 29, 195, 199
Исҳоқова Б. - 45, 89
Кавкаб - 241
Кавкабии Бухорой, Начмиддин - 11, 44, 102, 279
Камоли Хучандӣ - 29, 187, 199, 206
Кароматов Ф. - 44, 159, 276, 277, 281
Конрад Н. - 38, 39
Куруши Кабир - 17
Кайси Розӣ, Шамсиддин - 30, 44, 63, 118, 125, 182, 183, 200, 201, 202, 208, 221, 259, 266,
Қазвинӣ Мулло Абдунабӣ
Фахруззамон - 240, 241, 277
Қобилова Б. - 159
Қоонӣ - 199
Кутбиддини Шерозӣ - 44, 137, 67, 152
Лазарев И. - 25, 277
Лосев А. - 26, 277
Лутфӣ О. - 234
Мадаминов Таввоб - 232
Мазел Л. - 33, 277
Маликушшуаро Баҳор - 201
Маллох Ҳусейн Али - 122, 285, 264, 126
Манучехрии Домғонӣ - 238
Мароғай Абдулқодир - 44, 67, 75-78, 92, 100, 101, 103, 104, 108, 109, 115, 116, 118-120, 123, 126, 129, 131, 190-193, 225, 269, 271, 277
Мавлоно Қосими Қонунӣ - 100
Марр Юрий - 38
Масъуди Саъди Салмон - 187
Матёқубов О. - 91, 278
Маҳмадёрров Ғанӣ 156, 157
Машраби Намангонӣ - 199
Миллер 35, 278
Миронов Н. 158, 278
Мирзоев А. - 231, 278
Мирзозода Холик - 238, 278
Мирсаидов С. - 178, 184, 278
Муиззӣ - 29
Муин Муҳаммад - 60, 265, 278
Мулҳам - 217
Мулло Бурҳон Бисмили Кӯлобӣ - 199
Мулло Рачаб Парии Ҳисорӣ - 29, 199
Мусулмонқулов Р. - 200, 278
Мухторов А. - 148, 278
Муҳаммад (с.а.) - 152
Муҳаммад Омулӣ - 161, 278
Муҳаммад Рашшод - 48, 210, 150, 278
Мушфиқӣ - 199, 235
Мусалӣ Исҳоқ - 57
Набиев Ҷ. - 218
Навой А. - 88
Назриев Абдулло - 164
Накисо - 20
Наршаҳӣ, Абӯбакр - 30, 118, 148, 279
Насириддини Тӯсӣ - 44, 208, 59, 280
Нафисӣ, Саид - 27, 28, 40, 282
Низомӣ А. - 280, 56
Низомов А. - 280
Низомӣ Ганҷавӣ - 15, 31, 235, 237, 241, 242, 244

- Ниёзов Б. - 45, 236
 Нишопурӣ Мухаммад - 85
 Нозим - 217
 Нозимов Зафар - 142
 Нурҷонов Н. - 159
 Нуруллоҳ Ал-Чишти - 116, 121, 281
 Обид бин ал-Аброс - 238
 Огаҳӣ - 234
 Одина Ҳошим - 195, 232
 Озодвори Чангӣ - 20
 Парии Ҳисорӣ - 29, 199
 Петрушанская Р. - 24
 Пирумшоев Ҳ. - 45
 Птоломей - 57
 Райт О. - 92
 Раҳимӣ, М. - 231
 Раҳматов Ҳомид - 162
 Рафеъ - 217
 Раҷабӣ Юнус - 236
 Раҷабӣ Ризқӣ - 236
 Раҷабов Исҳоқ - 236
 Рейснер М. - 200, 282
 Рейнхард - 27
 Родуёни М. - 207
 Розенфелд, А.С. - 185, 282
 Розонӣ Абӯ Туроб - 39, 282
 Рӯдакӣ Абӯабдуллоҳ - 8, 15, 18, 21, 52, 53, 54, 58, 63, 64, 118, 147, 199, 220, 221, 222, 238, 239, 242, 279
 Садоков Р. - 144
 Сайидои Насафӣ - 29, 199
 Саккоқӣ - 234
 Салмони Соваҷӣ - 199, 215, 216, 237, 238
 Саолабӣ - 48, 56
 Саъдӣ - 15, 213, 215, 142
 Саркаш (Саркис) - 20
 Сафиуддини Урмавӣ - 44, 98, 101, 104, 191, 210
 Сафаров Хошок - 156, 158
 Саҳбо - 199
 Сиверс Э. - 27
 Сипандӣ - 217
 Содирхон - 205
 Соиб - 153, 199, 214-216
 Соҳибов Ш. - 89, 164, 217, 234, 274
 Султонова Р. - 31
 Суръати Бадахшонӣ - 29
 Тагмизян Р. - 283
 Тачаллӣ - 204, 252
 Туғрал Н. - 241
 Уқлидус - 7
 Умари Хайём - 15, 187, 283
 Успенский В. - 131, 132, 283
 Фабо Б. - 178
 Файзуллоев Б. - 89
 Фаҳриддин Тарихӣ - 121
 Фильштинский - 241, 284
 Фирдавсӣ А. - 15, 18, 56, 144, 147, 181
 Форобӣ Абӯнасор - 18, 44, 47, 69, 70, 80, 87, 128, 138, 139, 166, 271
 Фузулӣ - 199
 Фурқат - 234
 Фурсатуддавлаи Шерозӣ - 39, 284
 Фуруғӣ - 199
 Харлап М. - 34, 284
 Хаскашев Т. - 25, 26, 284
 Хокии Кӯҳистонӣ - 217
 Хонларӣ, Парвиз Нотил - 20, 40, 41, 48, 50, 51, 133, 280, 281
 Худойбердиев С. - 247, 284
 Хусрави Парвиз - 16, 50, 55, 58, 249
 Ҳабибуллоҳи Водҳудӣ - 45
 Хилолӣ Б. - 29, 141, 199
 Ҳоқонӣ - 29
 Ҳофизӣ Шерозӣ - 15, 29, 106, 123, 124, 130, 199, 201, 215, 237, 238, 241, 244, 246, 248, 249, 250, 284
 Ҳошимов Абдулазиз - 128, 232

Ҳошимов Одина -232
Ҳочӣ Абдулазизи Самарқандӣ -
236
Ҳочӣ Ҳусайни Кангуртӣ - 299
Ҳочуи Қирмонӣ - 187
Чиштӣ Нуруллоҳ - 116, 121, 281
Ҷомӣ Абдурраҳмон - 44, 78, 79-87,
89, 93, 152, 181, 189, 199, 217, 231,
235, 237, 243, 270, 285
Шайдо - 199

Шаҳиди Балхӣ - 147
Шаҳобов Фазлиддин - 28, 89, 164,
217, 225, 234, 274, 280, 285
Шидфар Б. - 241
Шохин Ш. - 199
Шукуров Ш. - 111, 285
Эйхенбаум - 24, 285
Элснер Ю. - 277
Юнг Ангелика - 44, 272

ФЕҲРИСТИ ИСТИЛОҲОТ:

- Абрин - 17, 58
Авесто - 12, 15, 20, 41, 46, 47, 50,
51, 60, 66, 133, 144, 147, 223, 258,
259, 260, 264, 265
Авҷ - 21, 23, 36, 40, 78, 99, 136,
143, 185, 207, 212, 230, 258, 259
Алфози тағанӣ - 62, 105, 109,
115, 168, 172, 226
Алхони хаёлофарин - 138
Алхони инфилоӣ - 138
Алхони лаззатовар - 138
Алхони мулазза - 18
Амал - 76, 77, 78, 81, 82, 87, 90,
92, 96, 97, 98, 107-118, 123, 139,
144, 148, 246, 255, 259, 260, 269
Амали қиёмат - 97
Амал дар Шаҳноз - 114
Амали сунбул - 114, 260
Амали Ҷайхун - 114
Амали Сафо - 114
Амали гесӯ - 114
Анафора - 260
Архетип - 15, 152
Асброс - 58, 59, 66, 150
Афсонасозӣ - 47
Ахрам - 221
Ахраб - 221
Баёти турк - 223
Байтхонӣ - 105, 174, 175, 176,
178, 180, 181, 184, 185, 194, 255
Байти Чоргоҳ - 103
Байти Зангӯла - 103
Байт-ул-васат - 120, 190
Базму разм - 144, 254
Бам - 3, 91, 185
Бандастон - 58
Барафшон - 94, 95
Барбат - 15, 16, 49, 55, 182, 246
Баҳор - 16, 17, 58, 59
Басит - 63, 82
Баситӣ - 102
Бастанигор - 98, 101, 223
Башраф - 143, 270
Бедилхонӣ - 171
Бозгӯй - 47, 82, 85, 98, 99, 100-
104, 106-109, 121, 122, 124, 183,
185, 260, 269
Борбад - 15, 16, 20, 50, 55, 56, 58,
59, 145, 245, 246, 249, 274, 279,
280
Бошланиш - 143
Бузрук - 89, 273
Бузург - 92, 137, 195, 204, 206,
217, 219, 235, 250, 252, 256
Бебокча - 217
Вазни рубой - 221
Вақф - 41, 50, 51, 53, 54, 133, 264
Ватад - 69, 74, 75, 167
Вофир - 63
Ганчи арӯс - 48
Ганчи бодовард - 48
Ганчи Гов - 48
Гардония - 92, 93
Гиристанӣ муғон 30, 149
Гиря - 12, 103
Гос - 223, 226
Госа - 223, 226,, 264
Готҳо - 60, 144, 259, 264, 265
Гулгардонӣ - 132
Гӯрӯғлӣ" - 161
Гӯша - 222, 223
Гӯянда - 30, 42, 119, 156, 175
Ғазал - 15, 18, 21, 28, 39, 40, 43,
44, 68, 168, 170-173, 186, 190-192,
194, 199-203, 207-210, 213-217,

224, 229, 231, 232, 239, 246, 256,
265, 266, 268
Гижжак - 15, 182
Даври туркй - 81, 86
Даромад - 22, 23, 40, 44, 110,
120, 143, 205, 209, 210, 213, 250,
254, 256, 265, 275
Дастгоҳ - 14, 40, 44, 45, 185, 199,
210, 223
Достонсарой - 47, 64, 248
Дубайтй - 200, 201, 222
Дувоздахмақом - 8, 32, 52, 67, 68,
75, 76, 78-80, 83, 84, 95, 97, 100,
101, 103, 106, 107, 109, 116, 120,
127, 128, 134, 137, 186, 223, 226,
255, 258, 276
Дугоҳ - 35, 100, 106, 107, 112, 153,
235, 248, 264, 273
Думбра - 161, 162
Дунаср - 23, 40, 196, 207, 251
Духул - 143, 210
Замзама - 48, 62, 112, 124, 224,
156, 196, 204, 224, 235, 248, 250,
252, 256, 259, 274
Зарби қадим - 95
Зарб-ул-мулук - 95
Зер - 3, 10, 20, 51, 72, 91, 166
Иқоъ - 19, 39, 40, 70, 72, 74, 79-
81, 86, 102, 166, 167, 168, 174
Иқтисос - 208
Илиада - 12
Илми таълиф - 80
Илми иқоъ - 80, 86
Ироқ - 45, 66, 84, 85, 89, 90, 109,
117, 127, 137, 164, 181, 235, 236,
246
Ироқи Бухоро - 89, 90, 235
Ироқи Дарвоз - 45, 164
Истихбор - 143
Исфаҳонак - 92, 93
Каданс - 65

Каломи мавзун - 18, 26, 27, 33,
41, 47, 58, 69, 134, 135, 139, 144,
145
Каломи мактуб - 26, 71
Кини Эрач - 148
Кини Сиёвуш - 148
Комил - 63
Кор - 76-78, 97, 100, 107, 108, 145
Куллу нағам - 108
Куллу зуруб - 108
Куллиёт - 39, 83, 108, 276, 280,
284, 285
Қабо - 58
Қаввол - 30, 117-119, 149, 202,
266
Қавл - 71, 76, 77, 78, 108, 110, 116
- 121, 123-127, 190-192, 200-202,
210, 245, 246, 259
Қавли мурассаъ - 108, 122, 123,
127
Каландарй - 95
Қашқарча - 35, 250
Қуръон - 68, 77
Мадид - 63, 260
Мажорй - 250
Мақом - 265, 270, 273
Мақтаъ - 22, 40, 44
Матлаъ - 22, 40, 44, 265
Миёнхат - 23, 82, 207, 250, 254
Мозандаронй - 50, 250
Мозаруасбон - 58
Моҳур - 249
Музоъафи рамал - 81
Мулоимат - 80
Мунофират - 80
Муноҷот - 45, 106, 159
Мураббаъ-ул-ачзо - 201
Мутаффика - 166
Мутакаррара - 167
Мутгасовия - 167
Мусаддас - 28, 64, 87

Мустазод - 11, 12, 21, 22, 23, 108, 113, 146, 147, 186-197, 217, 219, 233, 235, 253, 254, 256, 258, 259, 269, 270, 276
Мустазодхонӣ - 190
Мустазодсозӣ - 192, 233, 269
Мустазоди Рок - 195, 196
Мустазоди Наво - 22, 113, 195, 197, 198, 219, 235, 253
Мустақим - 68
Мустаҳал - 110
Мухаммас - 22, 69, 77, 81, 86-89, 95, 97, 98, 112, 115, 134, 143, 146, 168, 186, 217, 218, 219, 220, 270
Мухаммаси Баёт - 219
Мухаммаси Насруллоӣ - 219
Мухаммаси тазминшуда - 220
Мухаммаси Ушшоқ - 219
Мухаммаси Чоргоҳ - 219
Муҳолиф - 84, 85, 126
Муҳайяр - 92, 223, 251
Мушқилот - 15, 81, 260, 261, 269
Навбахорӣ - 16
Наво - 15, 16, 19, 20, 22, 40, 45, 59, 85, 113, 137, 152, 195, 197, 198, 217, 219, 227, 232, 235, 248, 253, 267, 270
Наврӯз - 16, 17, 92, 93, 131, 132, 148, 187, 283
Наврӯзи 16, 17, 148
Наврӯзи Бузург - 16
Наврӯзи хурд - 16
Нағма - 19, 20, 23, 32, 46, 51, 65, 83, 86, 106, 116, 121, 129, 130, 140, 150, 202, 222, 230, 240, 246, 274, 280
Нағмаи Рост - 106
Нағмаи хотима - 65
Назира - 159, 160, 161, 162, 215, 216
Назиранависӣ - 213

Най - 15, 84, 163, 206, 230, 246
Нақш - 60, 101, 103, 108, 111, 127-131, 243, 245, 246, 259
Нақарот - 30, 46, 47, 74, 76, 81, 86, 98, 105, 106, 108, 109, 121, 178, 184, 195, 211, 256, 260, 261
Нақшхонӣ - 127, 130-132
Нақши Рустам - 60
Намуд - 251
Намуна - 143, 149, 151-153, 157, 158, 160, 161, 164, 170, 173, 178
Насри мусаччаъ - 16, 20, 46, 50, 58, 59, 145
Насим - 17
Наср - 103, 114, 167, 217, 225, 226, 259, 260, 266
Нашиди араб - 108
Нахустнамуна - 161
Нола - 11, 24, 33, 42, 60, 62, 84, 89, 140-142, 186, 189, 208, 259
Номос - 44, 143, 178
Нохшо - 127, 128, 143
Ноэма - 26
Нубот - 108, 190, 191, 192
Нӯба - 44, 116, 118, 120, 190, 191, 193, 210
Нӯбаи мураттаб - 120
Нӯботи мураттаб - 225
Он икки муқом - 45
Ороиши Хуршед - 16
Парда - 3, 22, 28, 73, 74, 76, 83, 85, 92, 93, 104, 109, 130, 161, 173, 185, 186, 196, 294, 209-212, 245, 246, 261, 269
Пардадор - 130, 245, 246
Пешдаромад - 143
Пешрав - 23, 143, 269, 272
Пешрави Қӯчак - 98, 101
Пешрави Ҳисор - 98
Пешрави Шаҳноз - 98, 101
Пешрави Бастанигор - 41, 98

Пешрави Дарди сар - 100
 Рамал - 64, 172, 191, 214, 216, 217
 Раҳавӣ - 67, 68, 152
 Раҳ задан - 246
 Раҷази мусаммани солим - 252
 Ровӣ - 21
 Ромиши чон - 16
 Роҳ - 66-68, 77, 115, 124, 126, 132, 193, 200-202, 215, 246
 Роҳи Ирок - 66, 246
 Роҳи Исфаҳон - 66
 Роҳи Мовароуннахрӣ - 66
 Рехта - 108
 Рок - 159, 195, 196, 235
 Рост - 39, 68, 85, 106
 Рубой - 120, 121, 134, 169, 174, 178, 185, 186, 188, 190, 191, 195, 201, 211, 217, 220, 221, 223-225, 231-233, 253, 255, 258
 Руд - 15, 124, 244-246
 Сабаб - 74, 75, 105, 167
 Сабз андар сабз - 16
 Савора - 223
 Савт - 16, 20, 22, 23, 27, 34-38, 40, 42, 51, 52, 69-72, 75, 76, 78, 88, 90, 93, 108-113, 115, 121, 129, 132, 134, 139, 154, 155, 166, 167, 189, 196, 213, 214, 215, 217, 218, 235, 248, 250, 253, 258, 259, 260
 Савт-ул-васат - 115
 Савти Калон - 153-156, 213-216, 235, 248
 Савти Сарвиноз - 22, 217, 218, 235
 Садр - 208
 Сақил - 72, 81, 86, 93, 95, 99, 105, 125, 191
 Сақили аввал - 81, 86
 Сақили сонӣ - 81, 86, 191
 Самоъ - 10, 19, 28, 37, 78, 271
 Сағам - 128, 143
 Сарахбор - 23, 81, 103, 143, 157, 206, 207, 213, 225, 226, 229, 233, 259, 266, 267, 268
 Сарбанди Пешрав - 101
 Сарбанд - 103, 104
 Сози Наврӯзи - 16
 Сокин - 74, 75, 102
 Сокинома - 12, 22, 32, 39, 69, 106, 111-113, 134, 143, 144, 146, 155, 156, 196, 217, 234-260
 Срикос - 49
 Срот - 15, 16, 50, 68, 134, 258, 268, 270
 Сроти Хусравонӣ - 16, 50, 68
 Сувора - 59, 66, 143, 231, 232
 Супориш - 23, 65
 Сурушрӯз - 16
 Тавил - 63, 72, 260
 Тазмин - 213, 216, 220, 244
 Талкин - 23, 45, 81, 103, 154, 156, 159, 164, 169, 172, 173, 186, 217, 225, 226, 229, 230, 233, 259, 260, 266, 268
 Талкинчаи Мустазоди Наво - 217, 219
 Талқини Баёт - 30, 229, 268
 Талқинча - 154, 156, 169, 170, 172, 173, 196, 217, 219, 250
 Талқини Дарвоз - 45, 164
 Танбур - 16, 49, 209
 Тарчъбанд - 22, 32, 43, 87, 134, 146, 182, 183, 217, 258, 260
 Тарқиб - 58, 59, 66, 92
 Тарқиб-ул-алҳон - 58, 59
 Тарика - 76, 108, 109, 115
 Тарона - 21, 22, 32, 41-43, 45, 48-50, 53, 56-58, 62, 69, 76, 78, 103, 108, 116, 118-120, 123, 126, 133, 134, 143, 146, 148, 190-194, 200, 201, 220, 222-225

Гарчеъ - 99, 121, 122, 182, 183,
 198, 244, 260, 261
 Тахрир - 10, 143, 151
 Ташийъа - 108, 115
 Тасдир - 208
 Троник - 15, 16, 50, 53, 119, 133,
 220, 224, 226, 255, 258, 266
 Турк-зарб - 94
 Усули мухаммас - 98, 219
 Ушшоқ - 8, 45, 53, 67, 85, 116,
 121, 137, 152, 164, 173, 183, 205,
 219, 235, 239, 240, 281
 Уфар - 12, 32, 45, 65, 95, 111, 144,
 156-159, 162, 163, 195, 196, 217,
 219, 248, 259, 260, 266
 Уфари Фалак - 45
 Ушшоки Дарвоз - 45, 164
 Фалакхонӣ - 168, 189
 Фаррухрӯз - 16
 Фахлавийёт - 174
 Фориға - 185
 Фосила - 75, 105, 167, 182, 264,
 265
 Фохитӣ - 81, 86
 Фохта-зарб - 94
 Фурувард - 22, 23, 40, 44, 65, 99,
 185, 186, 196, 209-213, 230, 251,
 256, 259, 265
 Фурудошт - 108, 185, 190-192,
 208, 210
 Халос - 65, 185
 Хаттӣ - 102, 142
 Хафиф - 31, 72, 81, 86, 93, 95, 105,
 106, 114, 125
 Хафифи сақил - 81, 86, 93
 Хафифи рамал - 86
 Хитоба - 208, 241, 249
 Хлас - 65, 66, 185
 Хона - 98-104, 106, 107, 176, 182-
 185, 223, 261, 269, 270
 Хотима - 65
 Хуршит-рос - 16
 Хусравониёт - 20, 48, 67, 148
 Хавой - 101, 102
 Ҳазаҷ - 81, 86, 94, 96, 167, 172,
 201, 216, 217, 221
 Ҳазорафсона - 47
 Ҳазору як шаб - 51, 52
 Ҳамоса - 42, 43
 Ҳичоз - 85, 92, 100, 137
 Чакомак - 201
 Чанбар - 95, 99, 141
 Чанг - 205, 206, 246, 269, 275
 Чаҳорзарб - 81, 82, 86
 Чома - 15, 50, 174, 201, 255, 258
 Чадвал - 108, 115
 Чалочил - 84
 Чигаргӯша - 223
 Чирмӣ - 102, 125
 Шақли муқаррар - 101, 103, 104
 Шарҳи адвор - 126, 192, 271
 Шаҳноз - 98, 101, 114
 Шашмақом - 8,
 12, 14, 23, 28, 35, 40, 62, 68, 82, 88, 97, 1
 00, 110, 134, 139, 146, 164, 169, 173, 18
 5, 199, 223, 225, 226, 229, 231-234,
 236, 237, 244, 248, 249, 253-270,
 272, 273, 275, 278, 280, 284, 285
 Шишам - 58
 Шицзин - 12
 Шодиёна - 213-216, 237, 250-252,
 256
 Шодибахш - 154, 196, 204, 243
 Шоҳбайт - 40, 207
 Шоҳнома - 35, 56, 64, 95, 144,
 181, 248
 Шӯр - 39, 103
 Яштҳо - 144

ФЕҲРИСТИ РИСОЛАҲОИ МУСИҚӢ

- Ал-лахв вал-малоҳӣ - 57, 65, 149, 150, 276
Асос-ул-иқтибос - 208, 280, 283
Баҳчат-ур-рӯҳ - 123, 271
Баҳромнома - 47
Бадоеъ-ул-вақоеъ - 140, 274
Бухур-ул-алҳон - 39, 129, 130, 284
Драхти Ассурик - 16, 48, 49, 273, 277
Дуррат-ут-тоҷ ли гуррат-ит-дибоч - 92
Замзамаи ваҳдат - 124, 224, 274
Иҳё улум ад-дин - 19, 271
Иқболнома - 242
Калила ва Димна - 51
Канз-ул-алҳон - 78
Китоб-уш-шифо - 4, 34, 62
Китоб-ут-тоҷ - 48
Китоб-ул-адаб ва симоъ - 57
Китоб-ул-оғонӣ - 56, 122, 271, 276,
Китоб-ул-адвор - 73, 74, 82, 98, 101, 103, 108, 129, 191, 210, 283
Китоб-ал-муסיқӣ ал-кабир - 18, 69, 138, 271
Қобуснома - 66, 276
Мақосид-ал-алҳон - 78, 92, 101, 105, 108, 115, 116, 119, 190, 271, 277
Масолик-ул-мамолик - 121
Маснавиӣ маънавӣ - 3, 136, 181
Матлаъ-ул-улум - 52, 223, 274
Мачмаъ-ул-бахрайн - 121
Миъроти Ушшоқ - 67, 183, 239
Нағмаи Ушшоқ - 116, 121, 240, 281
Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уйун - 161, 278
Рисолаи киромиёя - 105
Рисолаи мақомот - 106, 114
Рустамнома - 47
Троникномак - 16, 50
Тӯҳфат-ус-сурур - 11, 12, 32, 98, 100, 110, 117, 125, 152, 189, 275
Шарафнома - 242, 244
Урчуза фи-т-тиб - 136
Фи чумал-ил-муסיқӣ - 52
Фраҳанги паҳлавӣ 48, 49
Хирадномаи Искандарӣ - 244
Чаҳор мақола - 280, 53
Чавомеъу илм-ал-муסיқӣ - 4, 34, 62, 70, 93, 94, 168, 259, 271, 276

КИТОБНОМА

(*Рӯйхати манобеъи истифода гардида*)

Абдулмӯъмин Сафиуддин. Бахчат-ур-рух. - Техрон.- 1957.

Абдуллоев Р. О некоторых особенностях Катта-ашула. // Проблемы музыкальной науки Узбекистана.- Ташкент.- 1973.- С. 68-74.

Абдулқодир бинни Файбӣ Ҳофиз Марогаӣ. Шарҳи адвор (бо матни Адвор ва Завоид-ул-фавоид).- Техрон.- 1991.

Абдулқодир бинни Файбӣ Ҳофиз Марогаӣ. Мақосид-ул-алхон.- Техрон.- 1344.-238 с.

Абӯ Ҳомид Ғазолӣ. Ихё улум ад-дин, ҷ.2 (Китоби вачд ва самоъ), Техрон.- 1359.

Абулфараҷ Ал-Исфаҳонӣ. Китоб-ул-оғонӣ.-Бағдод.-1960 (ба забони арабӣ).

Абӯ Алӣ Ибни Сино. "Қавомеъу илм-ал-муסיқӣ" // Китоб-уш-шифо (Ар-риёзиёт).- Қоҳира.-1956.- 174 с.

Абӯ Алӣ Ибни Сино. Махорич-ал-хуруф.-Техрон.- 1333.

Абӯ Наср Ал-Форобӣ. Китоб-ал-муסיқӣ ал-кабир (дар тарҷимаи доктор Озартоши Озарнӯш).- Техрон.-1375.- 605с.

Абӯ Нувос. Девон.- Қоҳира, 1918.

Ал-Истаҳрӣ. Китоб-ул-масолик вал- мамолик.- Техрон.- 1341.

Алӣ Ибни Муҳаммад Тоҷулҳалавӣ. Дақоик-уш-шеър.- Техрон.- 1341.

Алӣ Асгар Ҳалабӣ. Шинохти ирфон ва ирфони эронӣ.- Техрон.-1344.-217 с.

Алӣ Сомӣ. Таъсири мусиқии Эрон дар мусиқии аҳди ислом. // Маҷаллаи "Хунар ва мардум", № 2.- Техрон.- 1359.

Азизи Ф. Маком и фалак как явления профессионального музыкального традиционного творчества таджиков.- Душанбе: "Адиб".-2009.-395 с.

Азизова Ф. Шашмаком и рага: краткий компаративистский анализ.-Душанбе.- 1999.-166с.

Азизова Ф.А. Исторические взаимосвязи индо-таджикских музыкальных традиций. Дисс....канд. иск-ния.- Душанбе.- 1988.

Айнӣ С. Назаре ба гузаштаи санъати халқи тоҷик.// Шарқи сурх.-1941.-№3.- С.11-16.

Айнӣ С. Шашмаком.// Айнӣ ва мусиқӣ.- Душанбе.- 1978.- С.9-10.

Афсаҳзод А. Лирика Абд-ар-рахмана Джами. Проблемы текста и поэтики.-Москва:"Наука".- 1988.-326с.

Афсаҳзод А. Мавҷи сурур// Садои Шарқ.-1972, №4.- С.73-94.

Амир Хусрави Деҳлавӣ. Ойнаи Искандарӣ ва ҳашт бихишт.- Душанбе:"Ирфон".-1972.- 444 с.

Амонов Р. Рубоиёти халқӣ ва рамзҳои бадеӣ.- Душанбе: "Дониш".- 1967.-296 с.

Амонов Р. Лирикаи халқии тоҷик.- Душанбе: "Дониш".- 1968.-410с.

Амонов Р. Эҷодиёти даҳанакии халқи Кӯлоб.- Душанбе.- 1963.-252 с.

Амонов Р. О поэтической основе Шашмакома. //Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.(Материалы Международного музыковедческого симпозиума, Самарканд, 3-6 октября 1978г.).-Ташкент.- 1981.-С.56-61.

Ангелика Юнг. Источники инструментальных частей Шашмакома (О развитии Пешрава в Мавераннахре). // Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. (Материалы 2-го Международного симпозиума - Самарканд, 7-12 октября 1983г.).- М., 1987.-С. 175-182.

Ангелика Юнг. Шашмаком из Бухары (переданный от древних мастеров и записанный Ари Бабахановым).-Веймар, 2010.-478с.

Асафьев Б. Музыкальная форма как процесс.- Ленинград: "Музыка".- 1971.-376 с.

Баёзи Шашмақом (Баргузидаи баёзҳои Шашмақом).- Душанбе.-2008.-250 с.

Баёзи фолклори тоҷик. ч.1.- Москва.- 1960.-302 с.

Баёзи Шашмақом (мақоми Дугоҳ). Нусхаи дастхати № 8827 (Хазинаи ИШ АИ Ўзбекистон).

Баёзи Шашмақом. (Зери назари академик Ф.Раҳимӣ).- Душанбе.- 2016.-598с.

Баркашилӣ Маҳдӣ. Мусикии давраи Сосонӣ.- Техрон.- 1337.

Баркашли Маҳдӣ. Шарҳи радифи мусикии Эрон.- Техрон: чопхонаи ҳунарҳои зебои кишвар.- 1342.- 640 с.

Баҳром Сирус. Арӯзи тоҷикӣ.- Д.- 1963.- 288 с.

Баҳодуров Маъруфхӯча. Доир ба мақомҳои Хучанд (Хотираҳо).-Дастнависи соли 1993.(Бойгонии Маркази илмӣ-тадқиқотии Консерваторияи давлатии Ўзбекистон).

Бенвенист Е. Матнҳо аз "Драхти Асурик" ба забони паҳлавӣ.// Маҷаллаи Осийё. Октябр-декабри с. 1930.- С.193-225 (ба забони фаронсавӣ).

Бертельс Е.Э. Словарь суфийских терминов. // Суфизм и суфийская литература.- М., 1965.- С.126-178.

Бертельс Е.Э. Персидская поэзия в Бухаре 10 в. // Труды Института востоковедения", вып.10.- М.-Л.- 1935.- 44 с.

Бертельс Е.Э. История персидско-таджикской литературы. // Избр. труды.- Москва:"Наука".- 1960.- 543с.

Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература // Избр.труды.т3.- Москва.- 1965.-534.

Бертельс Е.Э. Теория музыка в современной Персии // сб-статей: Музыкальная этнография.-Ленинград.-1926.-С.29-36.

Беляев В.М. Шашмақом. // Шашмақом, т.1 (Мақоми Бузрук).- Москва: "Госмузиздат", 1950.-С.22-26.

Биной Камолiddин. Рисола дар мусиқӣ.- Техрон.- 1368.

Болдырев А. Н. Отражение древних культурных традиций в классической литературе (История иранского государства и культуры).- М.- 1971.

Болдырев А. Н. К фольклору Таджикистана. // Труды Тадж. базы АН СССР. т.3).- М.- 1936.

Бойс Мэри. Зороастрийцы (верования и обычаи). 2-е изд.-Москва:"Наука".- 1988.-303 с.

Б.Файзуллоев, Ш.Соҳибов, Ф.Шаҳобов. Шашмаком. Дар 5 чилд.- Москва, 1950-1967.

Борбад и художественные традиции народов Центральной и передней Азии: история и современность. // Тезисы докладов и сообщений.-Душанбе.- 1999.- 486 с.

Боқиёи Ноинӣ. Замзамаи ваҳдат. // Нағмаи ниёгон (мураттиб - А.Рачабов).- Душанбе.-1988.

Брагинский И. С. Исследования по таджикской культуре. - Москва: "Наука".-1977.-228 с.

Брагинский И. С. Из истории таджикской народной поэзии.-М.-"Наука".- 1956.-496 с.

Виноградов В. С. Классические традиции иранской музыки. - Москва, 1982.-184с.

Восифӣ Зайниддин Маҳмуд. Бадоеъ-ул-вакоеъ (дар 2 чилд).- Душанбе.- 2004.-730 с.

Вахид Табрези. Джам-и мухтасар (Трактат по поэтике). Пер. с персидского Е.Э. Бертельса.- М.- 1959.-159 с.

Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки.- М.- 1988.-336.

Востоков А. Опыт о русском стихосложении. СПб.- 1817.

Воҷид Алихон. Матлаъ-ул-улум ва мачмаъ-ул-фунун.- Лакхнав (нусхаи № 2741 дар Китобхонаи миллии Тоҷикистон).

Вызго Т. С. Об одном эстетическом принципе средневекового Востока// Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.- Ташкент.- 1981.- С.195-198.

Гафуров Б.Г. Таджики: Древнейшая, древняя и средневековая история.-М., 1972.-664 с.

Гинзбург Б.Д. Основы арабского стихосложения.- СПб.- 1842.

Гете Иоганн Вольфганг. Западно-восточный диван.-М.- 1988.- 895с.

Галицкая С. Теоретические основы монодии. Ташкент.- 1981.

Гаджибеков У. Основы азербайджанской музыки. - Баку.- 1957.

Герцман А. Византийское музыкознание.- Л.- 1988.- 255с.

Данскер О.Л. Музыкальная культура таджиков Каратегина и Дарваза // Искусство таджикского народа.- вып.3.- Душанбе.- 1965.-С.174-264.

Даромади Шашмақом (Баёзҳои Шашмақом).- Нусхаи хаттии №1466/2 ИШ Ўзбекистон.

Дарवेशали Чангӣ. Тӯхфат-ус-сурур (Рисолаи мусиқӣ). Нусхаи №468/1. Фонди ИШ Ўзбекистон.

Джами А. Трактат о музыке. Ред. и комментарии В.Беляева.-Ташкент, 1960.-111 с.

Джумаев А. Общественное положение музыканта на средневековом Востоке // Музыкальное, театральное искусство и фольклор.-Ташкент: "Фан".- 1992.-С. 16-28.

Джумаев А. Отражение взаимосвязей профессиональной музыки устной традиции Среднего и Ближнего Востока в средневековых письменных источниках // Традиции музыкальных культур народов Ближнего и Среднего Востока и современность.-Москва: "Советский композитор".-1987.-С.164-168.

Джумаев А.Б. Трактат о музыке Мухаммада Нишапури. // Общественные науки в Узбекистане.-1984.- №1.-С. 44-50.

Джумаев А. Музыкально-эстетические взгляды Абу Али Ибн Сино. // Музыка народов Азии и Африки. вып.4.- М.- 1983.- С.161-179.

Жирмунский В. Теория стиха.- Л.- 1975.- 664с.

Залеман К.Г., Жуковский В.А. Краткая грамматика новоперсидского языка с приложением метрики.- "Ленанд".- 2016.-108с.

Захрабов Р. Арузные метры в азербайджанских теснифах. // Проблемы музыкальной науки. вып.3.- М., 1975.- стр.455-466

Захириддин Мухаммад Бабур. Трактат об арузе.- М.- 1972.- 404 с.

Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан.- Душанбе: "Адиб".-2007.- 400с.

Зеҳнӣ Т. Санъати суҳан (Илми бадеъ ва мухтасари арӯз).- Д.- 1967.-304 с.

Зубков Н.М., Ленский А.С. Музыка таджиков.- Ташкент.- 1941.-199с.

Ибни Сино Абӯ Алӣ. "Ҷавомеъу илм-ал-муסיқӣ".- Қоҳира, 1956 (ба забони арабӣ).- 174 с.

Имронов С. Мустазод. // Энциклопедияи советии тоҷик. ҷ. 4.- Душанбе, 1983.- С. 591.

Исфаҳонӣ Абулфараҷ. / Абу-ль-Фарадж Ал-Исфахани. Книга песен.-Москва: "Наука".- 1975.- 672с.

Исфаҳонӣ Абулфараҷ. Китоб-ул-оғонӣ.-Техрон.-1348.

Ибни Хурдодбех. Ал-лахв вал-малоҳӣ // маҷ. "Диросот-ал-адабийя", №3-1964.- Лубнон.- 29 с.

Кавкабӣ Начмиддин. Рисолаи мусиқӣ. Рисола дар баёни Дувоздаҳмақом. Куллиёт (мураттиб ва муҳаррир-А.Рачабов).-Душанбе.- 1985.-144 с.

Кайковус У. Қобуснома.- Душанбе: "Маориф ва фарҳанг".- 2007.-200 с.

Кароматов Ф.М. Исполнительские традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.-Москва: "Советский композитор".- 1987.-С.10-17.

Кароматов Ф.М. Черты профессионального исполнительства на Ближнем и Среднем Востоке //

Музыкальное, театральное искусство и фольклор.- Ташкент: "Фан".- 1992.- С.6-15.

Кароматов Ф.М., Эльснер Ю. Макам и маком.// Музыка народов Азии и Африки. вып.4.- М.- 1983.- С. 88-135.

Кахарова Н.А. Саади и его роль в развитии газели. Автореферат дисс. канд. филологии.- Душанбе.- 1970.

Книга деяний Ардашира сына Папака. -М., 1987.-163 с.

Корномаи Ардашери Бобакон (ба эхтимоми Содик Ҳидоят).- Техрон.- 1318.

Куделин Н.И. Средневековая арабская поэтика (вторая пол. 8-11 вв.).- М.- 1983.- 262 с.

Қазвинӣ Фаҳруззамон. Тазкираи майхона.- Техрон.- 1340.

Қайси Розӣ Шамсиддин Муҳаммад. Ал-муъҷам фи маъойири ашъор-ил-ачам".- Душанбе.- 1991.-464 с.

Лазарев И.П. О соотношении текста и мелодии в песне. // Вопросы теории и истории лирики.- Издание Воронежского Университета.- Воронеж.- 1988.- С. 112-118.

Литература Древнего Востока.- М.- 1962.

Лосев А. «Философия имени».-Москва.- 1990.

Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ.Платон. - М.- 1969.- 715 с.

Лосев А.Ф. Введение в общую теорию языковых моделей.- М.,1968.-294 с.

Мазель Л.А. К теории музыкального языка. В кн.: Мазель Л.А. Вопросы анализа музыки.- Москва: "Советский композитор".- 1983.- С.23-134.

Мазель Л., Цуккерман В. Анализ музыкальных произведений.- М.-1967.-397с.

Мазель А. О мелодии..- М.- 1952.- 300 с.

Манзумаи драхти Ассурик.- Техрон.- 1349.

Марогай Абдулқодир бинни Гайбӣ Ҳофиз. Мақосид-ул-алҳон.-Техрон.- 1344.- 251 с.

Матякубов О.Р. Ритмические и ладовые основы хорезмских макомов // Музыка народов Азии и Африки.- вып.4.- Москва: "Советский композитор".- 1984.-стр.136-148.

Матёқубов О. Макомот. - Тошкент, 2004.- 398 с. (ба забони ўзбекӣ)

Матякубов О.Р. Фараби об основах музыки Востока.- Ташкент:"Фан".- 1986.- Ташкент.- 1984.-87с.

Матякубов О. Хорезмские макомы. // Проблемы музыкальной науки Узбекистана.- Ташкент.- 1973.- стр.56-68.

Маҳдӣ Фурӯғ. Талфиқи шеър ва мусиқӣ. // Маҷаллаи мусиқӣ, 1959, давраи 3.

Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. ҷ.2-Д., 1977.- 399 с.

Мирзоев А. Рудаки. Жизнь и творчество.- М., 1968.-318 с.

Миллер Б. Персидские теснифы. // Персидские теснифы.- М..- 1964.

Миронов Н.Н. Музыка таджиков.-Сталинабад.- 1932.

Мирсаидов С. Байт ҳамчун жанри фолклорӣ. // Шарқи сурх. № 11.- 1964, сах. 149-157

Музыка и поэзия.-М.: "Знание".- 1984.-35с.

Мунтахаби "Тарчимон-ул-балоға" ва "Ҳадоиқ-ус-сеҳр".- Д., 1987.- 144 с.

Мухторов А.М. Рисолаҳои мусиқӣ ва шӯҳрати Шашмақом.// Паёмномаи фарҳанг.- 2002.-№ 6.

Муҳаммад Омулӣ. Нафоис-ул-фунун фи ароис-ул-уюн (ҳазинаи дастхатҳои ИШ АИ Ўзбекистон (тахти рақами 2751).

Муҳаммад Муин. Як қитъаи шеър дар порсии бостон.- Техрон.-1944.-36 с.

Муҳаммад Рашиод. Фалсафа аз оғози таърих. ҷ.5.- Техрон.- 2521.

Назаров А.Ф. "Книга песен" Аль Исфхани в аспекте межрегиональных музыкально-транскulturативных процессов. Дисс... канд. иск-ния.-Ташкент.- 1989.

Наршахӣ Абӯ Бакр ибни Чаъфар. Таърихи Бухоро.- Душанбе.- 2012.-156 с.

Намунаҳои фолклори диёри Рӯдакӣ.- Сталинобод.- 1958.-211 с.

Начмиддин Кавкабии Бухороӣ. Рисолаи мусиқӣ, дастхати № 449 (ИШ АИ Ўзбекистон).

Низамов А. Ибн Сино и таджикская классическая музыка. // Торжество разума (Материалы МЕждународного симпозиума, посвященного 1000-летию со дня рождения Абу Али Ибн Сино.- Душанбе.- 1988.- стр.278-281.

Низамов А. Нубы стран Магриба и черты их общности с Шашмакомом. // Профессиональная музыка устной традиции народов Ближнего, Среднего Востока и современность.- Ташкент.- 1981.- стр. 221-227.

Низамов А. Ибн Сино и его музыкально-теоретические сочинения. // Абу Али Ибн Сино и его эпоха.- Д.- 1980.- стр. 181-191.

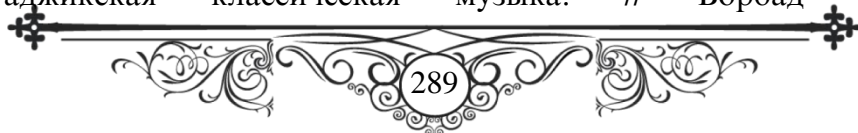
Низамов А. О толковании термина "Кобыз" в музыкальной культуре тюркских народов (по материалам персидских источников). // Музыка народов Центральной Азии (Материалы Международной научно-практической конференции, Алматы, 5-7 мая 2009г.).-Алматы.-2009.- стр.207-209.

Низамов А. Шашмаком и современное композиторское творчество.// Материалы по истории и истории культуры Таджикистана.- Д.-1980.- стр.336-344.

Низамов А. Суфизм в контексте музыкальной культуры народов Центральной Азии.-Душанбе.- 2000.- 296с.

Низамов А. (Низами Аслиддин). Наследие Борбада и таджикская классическая музыка. // Известия Академии наук Таджикской ССР, серия: востоковедение, история, филология. №1-1989.- стр.73-77.

Низамов А. (Низами Аслиддин) Наследие Борбада и таджикская классическая музыка. // Борбад и

художественные традиции народов Центральной и Передней Азии: история и современность.- Душанбе.- 1990.- стр. 87-89.

Низомӣ Аслиддин. Таърихи мусикии тоҷик.- Душанбе.- 2014.-382с.

Низомӣ Аслиддин. Масоили назарияи мусиқӣ дар осори Фазлиддин Шаҳобов. // Шихоби мусиқӣ (мураттиб - Ф.Азизӣ).- Душанбе.- 2011.-сах.171-176.

*Низомӣ Аслиддин.*Нақши Баёзҳо дар ташаккули силсилаи Шашмақом. // Баёзи Шашмақом.- Душанбе: "Дониш".- 2016.- сах.7-25

Низомов А. Таърих ва назарияи Шашмақом.- Душанбе.- 2006.-501.

Низомов А. (мураттиб ва муҳаррир) Устод ва Шогирд. Устодони мусикии суннати тоҷик.-Душанбе: "Рафиграф".- 2006.-31с.

Низомӣ Аслиддин. Мухтасари Шашмақом. // Шашмақом. ҷ.1 Рост.- Душанбе.- 2007.-сах.3-14.

Низами Аслиддин. Великий знаток гармонии звуков и тайн человеческой души (К 1150-летию Абубакра ар-Рази). // Известия Института философии, политологии и права им. А.Баховаддинова Академии наук Республики Таджикистан. №3.-Душанбе.- 2016г.- стр.102-108.

Низомии Ганҷавӣ. Шарафнома. // Куллиёт, ҷ.4.- Д.- 1984.- 496 с.

Низомии Арӯзии Самарқандӣ. Чаҳор мақола.- Хучанд: "Ношир".- 2015.-190с.

Насириддини Тӯсӣ. Асос-ул-иктибос.- Техрон.- 1336.

Нотил Парвиз Хонларӣ. Вазни шеъри форсӣ.- Техрон.- 1337.

Нағмаи ниёгон (мураттиб-А.Рачабов).-Душанбе.- 1988.- 160 с.

Нурдҷанов Н.Х. Театральная и музыкальная жизнь столицы государства Саманидов.- Душанбе.- 2001.- 291 с.

Нуруллоҳ Чиишӣ (а.19) Нағмаи Ушшоқ (Рисолаи мусиқӣ).- Лакхнав.(нусхаи № 1563, Шӯъбаи СПБ.-и ИШ Россия).

Османов М.Н. Синтаксическая структура бейта (на примере "Диван"-а Хафиза) . // Проблемы восточного стихосложения.- М., 1973.- стр. 60-68

Персидские теснифы. Записи Хатем-хана.- М.- 1964.- 96 с.

Парвиз Нотил Хонларӣ. Таҳқиқи интиқодӣ дар арӯзи форсӣ.- Техрон.- 1327.

Поэтика древнегреческой литературы.- М.- 1981.- 366 с.

Проблемы музыкального ритма.- М.- 1978.- 148 с.

Проблемы восточного стихосложения (сборник статей).- М.- 1973.- 182 с.

Ражабӣ Юнус. Шашмаком (дар 6 ҷилд).- Тошкент.- 1966-1975.

Ражабов И. Кароматов Ф. Шашмаком (предисловие)// Шашмаком. т.1.- Ташкент.- 1966.- стр. 15-24.

Ражабов Исҳоқ. Мақомлар.- Тошкент.- 2006.-402 с.

Ражабов И. Кароматов Ф. Послесловие к 6-му тому Шашмакома// Шашмаком. т.6.- Ташкент.- 1975.- стр.189-192.

Рашидова Д.А. Дарвеш Али Чанги и его трактат о музыке (Мавераннахр, 16-17вв.) Автореферат дисс... канд. иск-ния. -М.-1982.

Раджабов И. Макомы. (автореф.дисс.д-ра искусствоведения.- Ташкент-Ереван.- 1970.-216с.

Рашид-уд-дин Ватвот. Ҳадоиқ-ус-сеҳр фи дақоиқ-иш-шеър.- Техрон.- 1361.

Рашидова Д. О некоторых родственных явлениях в поэзии и музыке средневекового Востока. // Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. (Материалы 2-го Международного симпозиума - Самарканд, 7-12 октября 1983г.).- М.- 1987.- стр. 182-187.

Рейснер М.Л. Эволюция классической газели на фарси 10-14 века.- М.- 1989.- 224 с.

Рипка Ян. История персидской и таджикской литературы.-М.-1970.-438 с.

Рисолаи киромиа дар илми мусикӣ (муалл.-номаълум).- Нухсаи хатгии № 468/3 ИШ Ўзбекистон.

Родиёни Мухаммад. Тарчимон-ул-балоға.- Техрон.- 1339.

Розенфельд А. Намунаҳои фольклори Дарвоз.- Сталинобод.- 1955.- 181 с.

Розони Абу Туроб. Шър ва мусикӣ ва созу овоз дар адабиёти форсӣ.- Техрон.-1342.

Саид Нафисӣ. Аҳвол ва ашъори Абӯ Абдуллоҳ Рӯдакӣ.- Душанбе.- 2008.-934с.

Саид Нафисӣ. Сарчашмаи тасаввуф дар Эрон.- Техрон.- 1343.

Саид Нисорӣ. Таърихи адабиёти Эрон.- Техрон.- 1368.

Садоков Р. Среднеазиатские ансамбли // Музыка народов Азии и Африки. Вып.2.- Москва.- 1973.

Садоков Р. Музыкальная культура древнего Хорезма.- М.- 1970.

Саккети А. История музыки.- Санк-Петербург.- 1902.- 91 с.

Сипанто Сосон. Чашмандози мусикии Эрон.- Техрон.- 1369.- 367 с.

Семенов А.А. Среднеазиатский трактат о музыке Дервиша Али (17в.).-Ташкент, 1946.- 86с.

Соломонова Т.Е. К вопросу отражения музыкального ритма в трактатах среднеазиатских ученых. // Вопросы музыкознания. вып. 2.- Ташкент, 1971.- стр. 145-160.

Стеблева И. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период.- М.- 1976.- 214 с.

Стеблева И. Семантика газелей Бабура.- М.- 1982.- 327 с.

Султанова Р. Ритмика вокальных частей Шашмакома. Автореферат дисс...канд. иск-ния.- Ташкент.- 1987.

Таърихи тамаддуни Эрони Сосонӣ.- Техрон.- 1320.

Тагмизян Н. Стиль "Хосраоин" (Хосроев стиль) в истории музыки древней и средневековой Армении.// Известия АН ТАДж. ССР, серия: вотсоковедение, история, филология, № 1.- Душанбе.- 1989.- стр.8-17.

Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность: материалы 2-го музыковедческого симпозиума, Самарканд, 7-12-октября 1983г.- Москва.- 1987.- 324с.

Таджикова З.М. Свадебные песни таджиков: по материалам зерафшанских экспедиций // История и современность: проблемы музыкальной культуры народов Узбекистана, Туркмении и Таджикистана.-Ташкент.-1972.- стр.249-266.

Таджикская музыка (Низамов А., Ульмасов Ф., Хакимов Н. и др.).- Душанбе.- 2003.- 296 с.

Тӯси Насириддин. Асос-ул-иктибос. (мақолаи нӯҳум: Дар ҳадди шеър ва таҳқиқи он. Фанни шеър.- Д.-1985.- сах. 150-171.

*Умари Хайём.*Наврӯзнама.- Техрон.- 1933.

Урмавӣ Сафиуддин. Китоб-ул-адвор фил-мусиқӣ.- Техрон.-2001.- 199с.

Урмавӣ Сафиуддин. Ал-мизон фи илм-ил-адвор.- (Хазиная дастхатҳои Осорхонаи Бағдод, таҳти № 2/102). Нусхаҳои дигараш дар Китобхонаи миллии Қоҳира (№506) низ мавҷуд аст.

Успенский В.А. Сборник статей.- Ташкент.- 1980.- 383 с.

Успенский В.А. Шашмаком (Шесть музыкальных поэм).- М.- 1924.

Фалак ва анъанаҳои бадеии мардумони Осиёи Марказӣ // Гузоришҳои симпозиуми байналмилалӣ.- Душанбе.- 2004.- 220 с.

Фильштинский И.М. Шидфар Б.Я. Очерк арабо-мусульманской культуры.М.- 1971.- 259 с.

Фитрат Абдурауф. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи (бо иловаи шарҳу тавзеҳоти А.Рустамов).- Тошкент.- 1993.

Фольклори сокинони сарғаҳи Зарафшон.- Сталинобод.- 1960.- 301 с.

Фурсатуддавлаи Шерозӣ. Бухур-ал-алҳон.- Техрон.- 1345.

Харлап М.Г. Ритм и метр в музыке устной традиции.- Москва.- 1986.- 103с.

Хаскашев Т. Фонетикаи забони адабии тоҷик.- Душанбе: "Маориф".-1989.-197 с.

Холиқӣ Рухуллоҳ. Саргузашти мусиқии Эрон (дар ду чилд). қ.1-1333, қ.2-- Техрон.-1335.

Холопов В.Н. Музыкальный ритм.- Москва: "Музыка".- 1970.

Хоразм мақомлари. қ.1-3. Гирдоваранда - М.Юсупов.- Тошкент.-1980.

Хошимов А. Двенадцать уйгурских мугамов. Автореферат дисс...канд. иск-ния.- Ташкент.- 1988.

Хошимов А. Профессиональная музыка илийских уйгуров. Автореферат дисс...докт... иск-ния.- Ташкент.- 2001.- 36с.

Худойбердиев С. Эҳёи мактабҳои суннатӣ - асолати ҳувияти мусиқии миллӣ.- Хучанд.- 2016.-270с.

Ҳакимов Н. Шашмақом дар қарни 20: анъана ва навоарӣ.- Хучанд, 2006.- 408с.

Ҳофизӣ Шерозӣ. / Шамсиддин Муҳаммад Ҳофизӣ Шерозӣ. Куллиёт.- Техрон.- 2001.-356 с.

Ҳовӣ, Илё. Фанн-аш-шеър-ал-хамрия.-Бейрут.- 1960.- 208с.

Ҳусайнӣ Зайнулобиддин. Қонуни илмӣ ва амалии мусиқӣ.(Бо тарҷимаи русии А.А.Семёнов).-Душанбе: "Дониш".-1987.-336с.

Ҳусейн Алӣ Маллоҳ. Ҳофиз ва мусиқӣ.- Техрон.- 1350.- 264 с.

Ҳусейн Алӣ Маллоҳ. Мусиқии давраи Сосонӣ. // Маҷаллаи мусиқӣ, давраи 3. Техрон.- 1348.

Ҳусейн Алӣ Маллоҳ. Пайванди шеър ва мусиқӣ.- Техрон.- 1367.-157с.

Ҷомӣ Абдуorraҳмон. Рисолаи мусиқӣ // Куллиёт.ч.8.- Душанбе.-1990.-сах.257-266.

Ҷомӣ Абдуorraҳмон. Лайлӣ ва Маҷнун. Хирадномаи Искандарӣ.-Душанбе: "Адиб".- 1988.- 384с.

Ҷон Драйпер. Суруди зардуштӣ. // Маҷаллаи мусиқӣ, давраи 3.- Техрон.- 1343.

Шаҳобов Ф. Баёзи Шашмақом. Мураттиб ва муҳаррир Ф.Азизова.-Душанбе: "Сарредаксияи илмии ЭМТ.-2007.- 288с.

Шиҳоби мусиқӣ // Маҷмӯаи мақолаҳо бахшида ба ҳаёт ва эҷодиёти Ф.Шаҳобов.-Душанбе: Сарредаксияи илмии ЭМТ.-2006.-264с.

Шерозӣ Маҳмуд бинни Масъуд Қутбиддин. Дуррат-ут-точ ли-гуррат-ид-дабоҷ.(дастхати №816 ИШ Ўзбекистон)

Шестаков В.П. От этоса к аффекту. История музыкальной эстетики от античности до 18 в..- М. 1975.- 351 с.

Шукуров Ш.М. Искусство средневекового Ирана.- М.- 1989.- 246 с.

Эйхенбаум Б. О поэзии.- Л.- 1969.- 551 с.

Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик.-Душанбе, 1988-2004 (ҷ.1-3)

Юнусов Р. Черты общности и различий в макомах и мугамах (опыт сравнительного анализа). Автореферат дисс...канд.иск-ния.-Тошкент.- 1969.

МУНДАРИЧА

САДО, ЗАМОН ВА ИНСОН.....	3
МУҚАДДИМА.....	14
<i>БОБИ АВВАЛ</i>	
НАҚШИ САНЪАТҲОИ ШЕЪРӢ ДАР ТАШАККУЛИ МУСИҚИИ ҲИРФАӢ ДАР АСРҲОИ МИЁНА.....	33
<i>БОБИ ДУВУМ</i>	
ТАЪСИРИ НАВЪҲОИ НАЗМ ДАР ТАШАККУЛИ ШАШМАҚОМ.....	135
Муствазод.....	186
Ғазал.....	199
Муҳаммас.....	217
Тарона.....	220
Соқинома.....	234
БА ҚОЙИ ПАСГУФТОР.....	258
Феҳристи номи ашхос.....	271
Феҳристи истилоҳот.....	275
Феҳристи рисолаҳои музикӣ.....	280
КИТОБНОМА.....	281

